

ZAGREB I OKOLICA

UTJECAJ GRADSKOG ORGANIZMA NA REGLJU

Stanko Žuljić

Uvod

Zagreb se u toku svega nekoliko posljednjih decenija razvio u važno industrijsko središte i velik grad. Usporedo s razvojem Zagreba i okolica grada doživljava krupne promjene. One se očituju u migracijama stanovništva, procesu urbanizacije, kao i u raspodjeli funkcija razvijenog gradskog organizma na širem teritoriju, uključujući tu i dijelove njegove okolice. Vodeći gradski centar Hrvatske razvio se u veliki grad u vrijeme kada je teritorij države u cjelini još na vrlo niskom stupnju urbanizacije, te to u daljnjoj mjeri naglašava njegovo značenje za razvoj dijelova sjeverne Hrvatske. Zagreb postaje jezgra iz koje se širi proces urbanizacije koja uvjetuje svestraniji preobražaj šire okolice grada. Praćenje određenih promjena omogućuje da se već u početnoj fazi širenja utjecaja jedne urbane jezgre na potencijalno područje urbanizacije, sagleda odgovarajuća predispozicija okolice grada, kao i pozitivni te negativni faktori koji utječu na urbanizaciju okolice velikog grada u društvenim uvjetima kakvi postoje u našoj zemlji, i izvrše odgovarajuće usporedbe s prirodnim faktorima koji mogu na takav razvoj utjecati.

Suvremeni gospodarski razvitak gotovo redovito je praćen između ostalog i promjenama kvantitativnih odnosa poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva. Poljoprivreda se unapređuje uvođenjem tehnike, kao i primjenom novih naučnih spoznaja u ovoj djelatnosti, što rezultira opadanje broja radne snage potrebne u toj djelatnosti, uz istovremeno povećanje proizvodnih mogućnosti. U sve većoj mjeri pojavljuje se višak radnog potencijala na selu, većim dijelom gradovi kao centri industrijske proizvodnje, a u znatnoj mjeri i područja urbanizacije u okolini velikih gradova. Gradovi i njihova okolica postaju aktivna imigraciona područja, a u vezi s time i prostori koji najbrže registriraju svaku promjenu u gospodarskoj strukturi pojedinih regionalnih cjelina. Urbanizacija, kao rezultanta promjena u gospodarskoj strukturi pojedinih regio-

nalnih cjelina i čitavih država, je proces društveno nužan, te je i u našoj zemlji normalna popratna pojava suvremenog razvoja, čiju je problematiku neposredno aktuelno sagledavati u njenom cjelokupnom prostornom opsegu i društvenoj sadržini.

G. Taylor smatra da je urbanizacija jedno od najosnovnijih obilježja suvremene civilizacije. Ako se kao indikator razvijenosti postavi odnos gradskog i seoskog stanovništva kao 50:50, onda je Velika Britanija dostigla tako postavljeno mjerilo razvijenosti god. 1850, Njemačka 1895, Sjedinjene Države Amerike 1918, a u Francuskoj se upravo izjednačava broj seoskog i gradskog stanovništva.¹ Jugoslavija se nalazi u početnoj fazi intenzivnije urbanizacije, jer je još god. 1948. od ukupnog broja stanovnika svega 21,05% otpadalo na gradsko stanovništvo.² Urbanizacija nije jednostavan proces, koji bi se mogao poistovjetiti s okupljanjem stanovništva isključivo u gradovima, već sa redovito odvijaju u širim prostorima. Urbanizacija širih prostora čak ne mora uvijek biti posljedica imigracije okolnog seoskog stanovništva u grad, već i obratne tendencije, tj. emigracije gradskog stanovništva u povoljnije stambene prostorije u okolici većih gradova. Urbanizacija uvjetuje socijalne, a također i gospodarske probleme izazvane apsorbiranjem nekadašnjih poljoprivrednih površina za stanovanje i javne funkcije.³ Širenje urbaniziranih područja izravno utječe i na život u široj okolici gradova. Ti se utjecaji očituju ili u ograničavanju razvoja poljoprivrede, i to zbog povišenja proizvodnih troškova koje uvjetuje blizina grada,⁴ ili u stimuliranju razvoja poljoprivrede, i to u pravcu intenzivne komercijalne proizvodnje za gradsko tržište.

Iako su prostori koji urbanizacijom doživljavaju promjene u odnosu na državni teritorij u cjelini relativno mali, oni se u tolikoj mjeri mijenjaju da zaslužuju posebnu pažnju. Ovo toliko više što se na njima akumulira znatan dio gospodarskog potencijala prostorno znatno većih geografskih cjelina. Za geografsku spoznaju takvih specifičnih prostornih jedinica posebno je interesantno sagledavanje vremenskog slijeda promjena, praćenje suvremenog zbijanja i eventualno projiciranje tendencija. U toku 150 godina sveukupni broj stanovnika koji žive u gradovima sa preko 100 000 stanovnika povećao se za 20 puta, tj. 15,6 milijuna god. 1800. na 313,7 milijuna stanovnika 1950. Udio svjetskog stanovništva koje živi u tim gradovima povećao se od 2% na 13%.⁵ Drastičan primjer značenja prostorno malih urbaniziranih područja pružaju Sjedinjene Države Amerike gdje je 1950. na manje od 0,5% ukupne površine živjela gotovo polovina stanovništva države.⁷

Na intenzivno akumuliranje stanovništva na relativno malim i ponekad u pogledu prirodnih uvjeta ne naročito povoljnim prostorijama, utječe čitav niz

1 — G. Taylor: »Urban Geography« (u: G. Taylor, ur.: »Geography in the Twentieth Century«, London 1957) str. 500.

2 — Računajući kao gradsko stanovništvo 1948. g. stanovništvo naselja, koja su do 31. III 1953. g. imala status grada ili gradske općine (»Konačni rezultati popisa stanovništva 15. III 1948. g., Knjiga III — Stanovništvo po zanimanju«, Beograd 1954., str. LXVI).

3 — Takva je problematika naročito akutna u nekim područjima Velike Britanije, Japana i Sjedinjenih država Amerike (California).

4 — Veliki porezi, skuplja radna snaga i skuplji transport u zemljama zapadne Evrope i sjeverne Amerike mogu poljoprivredu u okolici velikog grada učiniti nerentabilnom.

5 — K. Davis: »The Origin and Growth of Urbanization in the World«, u: American Journal of Sociology LX, No 5, 1955. str. 433-434.

6 — Samo u Sjedinjenim državama Amerike ukupno gradsko stanovništvo u istom razdoblju se povećalo od 0,3 na 96,5 milijuna, a u postotku od 6 na 64% (W. Thomas, ur.: »Man's Role in Changing the Face of the Earth« Chicago 1956, str. 886).

7 — 1950. g. urbanizirana područja USA su obuhvaćala 12.733 mi² sa oko 70 milijuna stanovnika (W. Thomas, op. cit. str. 869).

faktora. Pojedini autori su skloni da početne tendencije za okupljanje ljudi traže čak u dalekoj prošlosti u prirodnom biološkom nagonu.⁸ Drugi su skloni da komplekse urbanizacije tumače pretežno tehničko-gospodarskim faktorima.⁹ Urbanizacija je proces preobražaja prostora izazvan društvenim faktorima na čije prostorne modifikacije utječe čitav niz geografskih faktora, uključujući ovdje prirodna okolišja određenog područja, prometno-geografske faktore i geografsku stvarnost u jednom daleko širem prostoru od onog koji je u fazi urbanizacije. Razlika u standardu između gradskog i vangradskog područja je u početnoj fazi jedan od glavnih elemenata privlačne snage grada. Činjenica da ova razlika u razvijenim društvenim zajednicama iščezava, a da to ni u kojem pogledu ne smanjuje tendenciju urbanizacije, u daljoj mjeri potvrđuje da su gospodarski razvoj i geografska predispozicija pojedinih prostora osnovni faktori koji uvjetuju opseg i pravce razvijanja urbaniziranih područja.

Akumuliranje stanovništva u urbaniziranim područjima uvjetovano je u pojedinim zemljama visokom relativnom gustoćom naseljenosti. Visoki stupanj agrarne napučenosti također može pozitivno utjecati na proces urbanizacije. Agrarna prenaseljenost i nemogućnost proširenja poljoprivrednih površina mogu uzrokovati da se i bez tehničkog napretka, koji bi mogao izbaci višak radnog stanovništva iz poljoprivrede pojavi potreba akumuliranja stanovništva u nepoljoprivrednim prostorima i to uglavnom uz industrijske i rudarske centre. Preljevanje viška stanovništva ruralnih područja u urbanizirana područja omogućuje stagnaciju gustoće naseljenosti u vangradskim područjima i u stvari povisuje fiktivni prostorni potencijal svake pojedine države.¹⁰ Računajući područje SR Hrvatske kao teritorijalnu jedinicu, gustoća naseljenosti se od 38 stanovnika (1 km² — 1857., povećala na 74 stanovnika (1 km² 1961. Ako se, međutim, iz sume zacijelo područje isključi površina i broj stanovnika gradova, onda se gustoća od 38 — 1857. povećala na 58 — 1910, a od tada je uglavnom stagnirala, jer je 1961. iznosila također 58 stanovnika/1 km².

Stanovništvo u 000

Gustoća na 1 km²/13

Godina	Gradsko 11	Seosko	Ukupno 12	Ukupno stanovništvo / ukupna površina	Seosko stanovništvo / površina van-gradskih područja
1857	224	1889	2113	38	38
1880	310	2179	2489	44	44
1890	358	2477	2835	50	50
1900	438	2703	3141	56	54
1910	520	2917	3437	61	58
1921	560	2844	3404	61	57
1931	706	3064	3764	67	61
1948	806	2952	3758	67	59
1953	913	3006	3919	70	60
1961	1242	2918	4160	74	58

8 — W. Thomas, op. cit. str. 434—435.

9 — Po tom mišljenju fizionomija grada i njegovo prostiranje proističu iz troškova gradnje tipa stanovanja kojemu određeni kulturni krug teži; troškovi osiguranja opskrbenih instalacija određuju gustoću stanovanja, pa prema tome i prostiranje urbaniziranog područja; troškovi transporta, osim što zbog faktora rentabilnosti utječu na gustoću stanovanja, također ograničavaju centrifugalnu snagu urbanizacije (W. Thomas, op. cit. str. 888).

Koncentracija priraslog stanovništva SR Hrvatske od 1910—1961. u gradovima nadomjestila je 12 448 km² površine koliko bi bilo potrebno za naseljavanje priraslog stanovništva pod gospodarskim uvjetima kakvi su postojali u vangradskim područjima. Po krajnje pojednostavljenom kriteriju, to pokazuje da u zemljama gdje ne postoje uvjeti širenja površina za primarnu proizvodnju, urbanizacija postaje nužna već zbog samog prirodnog priraštaja stanovništva.

Urbanizacija se, zbog krupnih socijalno-gospodarskih promjena koje uzrokuje, ne odvija bez unutrašnjih suprotnosti. Na to između ostalog utječu i uvjeti pod kojima se ona u određenim prostorima odvija. Potpuno je različita problematika koju uvjetuje širenje urbanizirane okolice grada na slobodnom, gospodarski neiskorišćenom zemljištu bez već prethodno organiziranih naselja, od problema koji se pojavljuju pri uključivanju ranije postojećih ruralnih naselja u urbaniziranu zonu određenog velikog grada. Uključivanje sela diktira, uz ostale popratne pojave urbanizacije, posebno brzi i radikalni socijalno-gospodarski preobražaj postojećih društvenih mikrojedinica¹⁴. Za urbanizaciju slobodnih prostora karakteristično je jednostavno prilagođavanje postojećim prirodnim preduvjetima i nužnim prometno-geografskim faktorima.

U zemljama u kojima se još održava specifični, ponekad čak i povlašćeni upravno-politički status grada¹⁵, između grada i njegove urbanizirane okolice postoje oštre teritorijalno-upravne granice. Razlike u političkom i upravnom pogledu¹⁶ između grada i njegove urbanizirane okolice, od koje jedan dio najčešće već predstavlja integralni dio grada, uzrokuje dalje probleme unutar prostorno jedinstvenog urbanog kompleksa. »Grad« se ponekad opire proširenju gradskih međa, jer to povećava troškove njegove uprave i proširuje obaveze u pogledu proširenja mreže gradskih komunalnih instalacija. S druge strane bliža urbanizirana okolica razvija se u gradsku periferiju bez respekta često i najosnovnijih urbanističkih potreba grada — jezgre. Grad i njegova okolica, u teritorijalno-upravnom pogledu odvojena, ne usklađuju prometnu mrežu, vodozaštitne i rekreacione potrebe. To u fazi definitivne ekspan problem, koji treba rješavati skupim asanacijama i rekonstrukcijama pojedinih intenzivno izgrađenih urbaniziranih prostora. To nameće potrebu da se širi prostor grada, koji s njime čini organsku cjelinu, sagleda još u početnoj fazi urbanizacije okolice grada i razvoj toga područja uskladi sa zajedničkim potrebama i interesima razvoja.

10 — Prema jednoj procjeni čitavo čovječanstvo bi uz gustoću od 2100 stanovnika / 1 km², koja uglavnom odgovara intenzivno urbaniziranim područjima, naseljavalo svega 1,2 milijuna km², što predstavlja 1% kopnene površine zemlje (W. Thomas, op. cit. str. 889).

11 — S. Žuljić: »Porast gradskog stanovništva N. R. Hrvatske«, Geografski Glasnik XXII, Zagreb 1961. str. 31—42.

12 — Procjena Zavoda za statistiku S. R. Hrvatske.

13 — Računato sa ukupnom površinom S. R. Hrvatske od 56.263 km² (za 1961. g. — 56.538 km²) i površinom vangradskih područja od 50.000 km².

14 — Urbanizacija pretpostavlja prevladavanje gradskih normi života, što se sukobljava sa seoskim načinom stanovanja, po kojemu je stan istovremeno i stambena i proizvodno-gospodarska jedinica. Držanje stoke i peradi se na pr. sukobljava s normama gradske higijene, što nepoljoprivredno stanovništvo onog momenta kada brojčano prevlada nastoji administrativnim zabranama likvidirati, a to gospodarski ugrožava eventualno preostalo poljoprivredno stanovništvo.

15 — Takve su razlike još u bližoj prošlosti postojale i u našoj zemlji.

16 — D. Bogue navodi shvaćanje po kojem se okolica razvija kao nametnik na račun grada. Stanovništvo okolice koristi gradske ulice, radna mjesta, sadržaje za razonodu i kulturne ustanove grada, a da gradskom budžetu, koji to sve održava, ne doprinosi ništa (D. Bogue, ur.: Needed Urban and Metropolitan Research, Oxford — Ohio 1952. str. 41).

Urbanizirana okolica grada nije statička već dinamična prostorna jedinica. Njeno prostiranje ovisi o prirodnim elementima, dok se unutarne promjene odvijaju pod utjecajem u prvom redu društvenih faktora. Snaga ekspanzije ovisi o društvenim faktorima, dok na smjerove ekspanzije utječu prirodni uvjeti. Zbog toga urbanizirana okolica grada, koja zajedno sa gradom čini jedinstveni regionalni kompleks, ne mora biti istovjetna jednoj prirodnoj mikroregionalnoj cjelini, već predstavlja funkcionalnu jedinicu. Pojam »izoliranoga grada«¹⁷ sve više iščezava, osim u slučajevima gdje to specifični uvjeti diktiraju. Veliki grad je integrirana urbana jedinica, koja utječe na širi prostor o kojem istovremeno i ovisi.¹⁸ Unutar prostora regije vrši se intenzivna fizička, materijalna i kulturna razmjena. Već sâm faktor dnevnih kretanja radne snage dovoljan je da regionalni kompleks grada, imajući pri tom u vidu grad i njegovu urbaniziranu okolicu, poveže u funkcionalnu cjelinu.¹⁹ I sami pojmovi selo, trgovište²⁰ i grad, pod utjecajem urbanizacije, koji se osjeća gotovo na cijelom državnom prostoru, doživljavaju u svom značenju krupnije promjene.

Prema C. Huntingtonu i A. Carlsonu regionalne geografske studije treba da obuhvaćaju: »1) različite prostorne faktore, promatrane sa geografskog stanovišta. te 2) čovjeka i njegove aktivnosti, promatrane u svjetlu njihovog prilagodavanja danom prostoru, kao i načinu na koji čovjek modificira ili čini korisnim pojedine elemente u danom prostoru«²¹. Značaj čovjeka kao pokretača društvenih snaga, koji modificiraju danu prirodnu sredinu, nije posebno posebno naglašavati. Prirodni prostor u usporedbi sa različitim društvenim zajednicama koje u njemu djeluju ima različitu vrijednost. Potencijal jednog prirodnog prostora ima svoju apsolutnu vrijednost, ali njena rea-

17 — Pojam je razradio J. Thünen: »Der isolierte Stadt in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie«, Hamburg 1826.

18 — Pojedini autori idu tako daleko da grad smatraju antibiološkom jedinicom, koji bez šire okolice ne bi mogla prosperirati.

19 — Razvoj prometa tokom 20. stoljeća omogućuje sve veću pokretnost radne snage, što postaje jedan od osnovnih faktora brze urbanizacije prostornih vangradskih područja. Tako se od ukupnog stanovništva u pojedinim državama dnevno pokreće na pr. u Norveškoj 45% (1951), Nizozemskoj 40% (1948—1952.), Saveznoj Republici Njemačkoj 65% (1953.), Poljskoj 55,4% (1949—1950) (K. Horstmann: »Die Binnenwanderung in den Ländern Europas«, u: Raumordnung und Raumforschung, 1955, No 4, str. 193—202). Udio pokretne radne snage koja dnevno putuje od mjesta stanovanja do mjesta rada se stalno povećava. Tako je na pr. njen udio u ukupnom broju zaposlenih u Švicarskoj iznosio 1910. g. 8,7%, 1930. g. 12,4%, 1941. g. 13,3%, a 1950. g. 17,0% (K. Wittbauer: »Die Bevölkerung der Erde, Verteilung und Dynamik«, Petermanns geographische Mitteilungen, Gotha 1958, str. 46).

20 — Pojam »trgovište«, koji je u našim prilikama označavao središnje naselje jednog poljoprivrednog područja u kojem se vrši razmjena osnovnih materijalnih dobara je kod nas, zbog težnje za deklarativnim statusom grada, u takvim naseljima počeo iščezavati. Nakon kvalitativnih i teritorijalnih promjena u političkoj podjeli, na osnovu kojih općina postaje osnovna politička i gospodarska jedinica dolazi do bržeg razvijanja osnovnih društvenih funkcija u centralnim naseljima općina, koje postaju osnovne mikroregionalne jedinice našeg državnog prostora. Ova centralna naselja često po svojoj funkciji i strukturi ne mogu biti tretirana kao gradska. Najčešće ih se ne može smatrati ni! seoskim naseljima, te im naziv trgovište, iako je u hrvatskom jeziku donekle zastario, najbolje odgovara. Ova je grupa naselja kod nas najbrojnija od gradova, a kod klasifikacije naselja na gradska i seoska treba ih individualno na osnovu strukture stanovništva i ostalih obilježja tretirati kao gradska, odnosno seoska naselja. Pojam trgovišta na sličan način tretira i Zavod za statistiku S. R. Hrvatske (»Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naselja, Stanje 31. XII 1954.«, str. 7).

21 — C. Huntington i A. Carlson: »The Geographic Basis of Society«, New York 1938, str. 6.

lizacija ovisi o tome što određena društvena sredina želi i može ostvariti, imajući u vidu kulturnu i materijalnu snagu, te političku ideologiju, koja usmjerava razvoj određene društvene zajednice²². Studij regionalnog kompleksa grada zbog toga treba da obuhvaća kompleksno promatranje prirodne sredine i društvenih snaga koje djeluju u danom prostoru, uključujući i razvoj u prošlosti u mjeri koliko to traži objašnjenje postojećih odnosa²³ i eventualno projiciranje tendencija budućeg razvoja²⁴.

Urbana geografija²⁵ nema dulju tradiciju, jer se fenomen grada i urbanizacija kao specifičan društveni proces, u svom potpunom opsegu, u većini zemalja javlja zapravo tek u toku 20. stoljeća. U Njemačkoj i Velikoj Britaniji prvi značajniji radovi o položaju i rasprostranjenju gradskih naselja objavljeni su krajem 19. i početkom 20. stoljeća²⁶. Metode proučavanja unutrašnje strukture i širenja grada, te njegova promatranja u pejzažu razrađuje O. Schlüter²⁷. Prvu opću urbanu geografiju objavljuje K. Hassert 1907²⁸. Nakon toga pojavljuju se prve značajnije geografske studije pojedinih evropskih gradova²⁹. U Sjedinjenm Državama Amerike prvi rad pojavljuje se već polovinom 19. stoljeća³⁰, ali stvarni razvoj urbane geografije kao naučne discipline započinje početkom ovog stoljeća.

U toku svojeg razvoja urbana geografija se razvila u disciplinu koja geografski promatra grad, analizirajući njegovu pojavu u prostoru, opseg i strukturu grada, njegov razvoj u prošlosti, te zakonitosti u razvoju, koje mogu doći do izražaja u budućnosti. U definiciji sadržaja geografskih studija gradova

22 — I. Bowman: »Geography in Relation to the Social Sciences«, New York 1934. str. 115.

23 — Prema H. Mackinderu historijska geografija je »proučavanje historijske sadašnjosti« (W. Wooldridge i G. East: »The Spirit and Purpose of Geography«, London 1951. str. 80).

24 — J. Fleure (privatna korespondencija) je išao tako daleko da je pleđirao da se kod interpretacije današnjih obilježja gradova uzme u obzir i primarna uopćena tradicionalna karakteristika. U tom smislu on pripisuje Grećima trgovačku, Rimljanima vojničku i administrativnu Franko-Romanima sintezu administracije, religije i zabave, Franko-Gotima religioznu, a Nijemcima malogradansku tradiciju, što je prema autoru utjecalo na obilježja pojedinih evropskih gradova.

25 — Nakon što urbanizacija postaje ne manje važan proces od razvoja samih gradova, termin »urbana geografija« bolje odgovara od termina »geografija gradova« ili »poleografija«, jer jasnije povezuje kompleks pitanja koja sjedinjuju gradove i prostore urbanizacije. Korijen riječi (urbs) ima zapravo isto značenje, ali je riječ urbanizacija i u našem jeziku prihvaćena i upotrebljava se za oznaku procesa prevladavanja gradskih normi života. Na isti način su i u nekim svjetskim jezicima formirani slični nazivi (na pr. u engleskom »urban geography«), ako ti jezici imaju vlastiti izraz za pojam »grad«.

26 — F. Ratzel: »Antropogeographie«, Stuttgart 1882; F. Richtoffen: »Siedlungs- und Verkehrsgeographie«, Berlin 1908.; A. Hettner: »Die Lage der menschlichen Ansiedlungen«, u: Geographische Zeitschrift 1895.; C. Chisholm: »Geographical Relation of the Market to the Seats of Industry«, u: Scottish Geographical Magazin, Vol. 26, No 4, 1910.

27 — O. Schlüter: »Bemerkungen zur Siedlungsgeographie«, u: Geographische Zeitschrift 1899.

28 — K. Hassert: »Die Städte geographisch betrachtet«, Leipzig 1907.

29 — S. Geer: »Greater Stockholm, A Geographical Interpretation«, u: Geographical Review, Vol. 8, 1923.; H. Bobek: »Insbruck — eine Gebirgstadt, ihr Lebensraum und ihre Erscheinung«, Stuttgart 1928.; R. Blanchard: »Grenoble, Etude de géographie urbaine«, Grenoble 1936.

30 — H. Tappan: »The Growth of Cities — A Discourse«, New York 1855.

pojavljuju se razlike, koje proizlaze iz različitog gledanja na kompleks geografije u cjelini. Na osnovu takvih divergencija pojedini autori umjesto da grad promatraju kao odrez korišćenja određene prostorne osnove, apsolutnu prednost daju studiju društvenih faktora razvoja grada. H. Mayer promatra grad kao društveni fenomen, te raščlanjuje njegova socijalna i politička obilježja putem analize funkcija. Uspoređuje funkcije grada sa njegovim razvojem stvarajući zaključke o njihovoj međuovisnosti, značenju grada, te njegovom utjecaju na širi prostor³¹. Urbana geografija, za razliku od drugih nauka, pruža geografsku interpretaciju postanka, današnjih obilježja i tendencija razvoja grada i promatra ga kao organizam koji je podređen nizu historijskih, prometno-geografskih i gospodarski uvjetovanih zakonitosti³².

Urbana geografija se tokom posljednje decenije toliko razvila da pojedini autori plediraju za njenu specijalizaciju u nekoliko smjerova³³. Ona je zbog svoje prostorne obuhvatnosti i sadržajne širine povezana s drugim naukama, kao što su sociologija³⁴, ekonomika i urbanizam, te ima značaj i teoretske naučne i primijenjene stručne discipline. To njenom sadržaju rada daje širu praktičnu vrijednost³⁵. Time je ujedno bitno dopunjena prvobitna sadržina geografskih studija. J. Watson smatra važnim za razvoj geografije što se »fizičko provjeravanje i studij gospodarskih te tehnoloških utjecaja i historijskih promjena proširio promatranjem funkcionalnih odnosa«³⁶.

Suvremeni gospodarski razvoj u industrijski razvijenim zemljama sve više naglašava značenje gradova i to ne samo kao samostalnih centara, već kao jezgri prostranih urbaniziranih područja. Pojavljuje se i u angloameričkom jezičnom području sve češće upotrebljava termin »metropola« i »metropolitansko područje« kao pojam najvišeg stupnja razvijenosti u urbanističkom i gospodarskom pogledu³⁷. Razvijanje velikih metropolitanskih pod-

31 — H. Mayer: »Urban Geography«, u: P. James i C. Jones, ur.: »American Geography, Inventory and Prospect«, Syracuse 1945. str. 143.

32 — J. Moscheles: »The Demographic, Social, and Economic Regions of Greater Prague«, u: Geographical Review, Vol. 27 1937. str. 414).

33 — Po H. Mayeru (op. cit. str. 158—162) to bi bili: »1. Comparative Studies of Cities, 2. Historical Evolution of City Forms and Functions, 3. Suburban Settlements, 4. Urban Ribbons, 5. Optimum City Size, and New Towns, 6. Internal Relations within Cities, 7. The Third Dimension in Cities, 8. Functional and Locational Inter-relations, 9. Applications«.

34 — Geografska metoda se sastoji u kompleksnom promatranju prostora — regije, dok se sociologija ograničava na studij osnovnih društvenih zajednica. Konceptija funkcionalne regije je pripadala u početku pretežno sociologiji, ali se u novije vrijeme primjenjuje u obje naučne discipline. Sociolog F. Play (»Les ouvriers européens«, Paris 1855) je za analizu odnosa društvo—industrija postavio program studija koji obuhvaća: 1. Prostor, 2. Rad i 3. Porodicu. V. Brandfor (»Sociology«, Ency. Brit., 14 th Ed. Vol. 20. str. 914) nadovezuje se na F. Playa i navodi da uvođenje prostornog faktora studiju čini socijalno-geografskom, dok isključivanje prostornog faktora uz uvođenje porodičnog faktora studiju čini sociološkom.

35 — »Kod studija gradova, geografija ih proučava u nekoliko različitih vidova, kao što su: 1. Morfologija gradova, 2. Funkcije gradova i njihova struktura, 3. Postanak gradova. Geografija je zainteresirana za primjenu njenih zaključaka kod planiranja i akcija da se postojeće stanje popravi (H. Mayer: »What we Need to Know About the Internal Structure of Cities and Metropolitan Areas«, u: D. Bogue, ur.: Needed Urban and Metropolitan Research, Oxford—Ohio 1953. str. 12).

36 — J. Watson: »The Sociological Aspects of Geography«, u: G. Taylor: »Geography in the Twentieth Century«, London 1951 str. 473).

37 — U našoj zemlji ti termini nisu uobičajeni, jer velikih gradova u pravom značenju toga pojma u Jugoslaviji prije drugoga svjetskog rata zapravo nije ni bilo. Stariji autori su smatrali da metropolom treba smatrati grad sa više od 0,5 ili čak 1 milijun stanovnika, ukoliko predstavlja ključ-

ručja postepeno obuhvaća više gradova i uvjetuje prekrivanje nekada individualnih gravitacionih područja. Funkcije se raspoređuju u više urbanih jezgri s time da glavni centar zadržava najveći dio osnovnih funkcija, što mu daje značenje metropole. Razvijanje metropola i metropolitanskih područja je najviši stadij urbanizacije u kojem urbanizirana okolica prestaje biti apendiks razvijenom gradu, i postaje komplementaran dio urbanizirane prostorne i funkcionalne cjeline.

U sistemu centara kakav se razvio u Jugoslaviji, naziru se dva osnovna centra — Beograd i Zagreb — koji dostižu stupanj gospodarske razvijenosti i funkcionalne kompleksnosti da definitivno učvršćuju svoj status regionalnih centara prvoga reda, kojima gravitiraju prostorna okolna područja. To geografski studij njihovog najšireg gradskog prostora čini posebno interesantnim i pogodnim za primjenu urbano-geografskih metoda studija na naše prilike.

Usporedo s brzim porastom broja stanovnika nakon drugog svjetskog rata, koji je bio uvjetovan u prvom redu brzim razvojem industrije, Beograd i Zagreb su se po svojem značenju izdvojili od ostalih glavnih gradskih centara Jugoslavije (sl. 1):

Grad	Broj stanovnika		
	1948 ³⁸	1953 ³⁹	1961 ⁴⁰
Beograd	367 816	470 172	598 346
ZAGREB	279 623	350 829	457 499
Sarajevo	113 769	136 283	198 914
Skoplje	87 654	122 143	171 893
Ljubljana	115 095	138 981	157 412

Praćenje razvojnih tendencija Zagreba pokazuje da se u Jugoslaviji ne može govoriti o apsolutnom primatu jednog grada već o dva grada koji u izvjesnoj mjeri dijele glavne funkcije s time da u Beogradu prevladava značenje političkih funkcija". C. Stewart

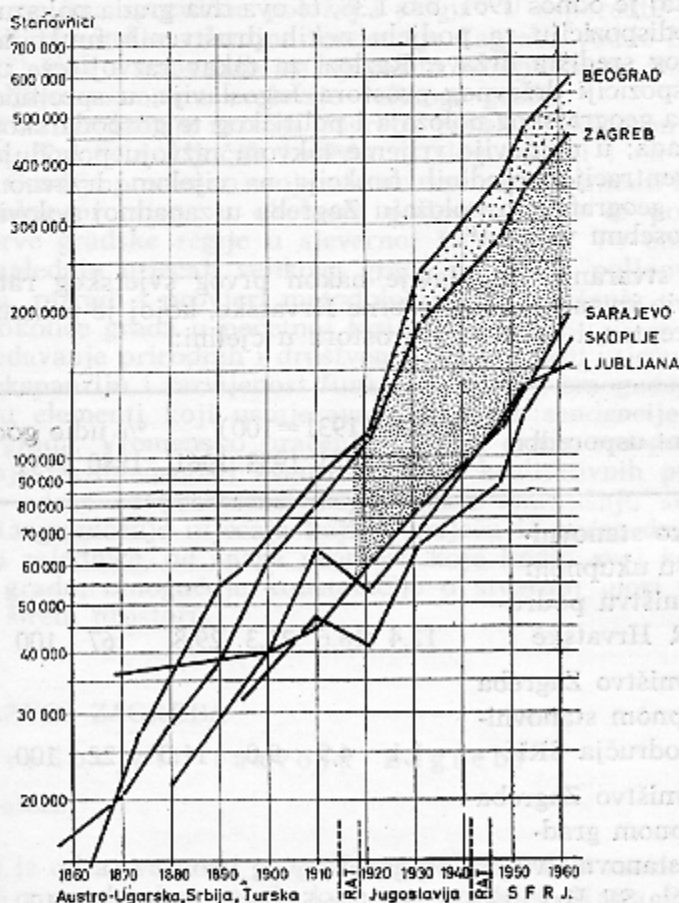
nu gospodarsku tačku u jednom prostranijem području, koje se adekvatno tome onda može tretirati kao metropolitansko područje. U novije vrijeme se u Sjedinjenim državama Amerike metropolom smatra svaki grad sa više od 50.000 stanovnika ukoliko se oko njega razvio određeni urbanizirani kompleksa i ukoliko je unutar tako konstituiranog metropolitanskog područja dostignut viši stupanj funkcionalne povezanosti (D. Bogue, op. cit. str. 18).

38 — Izvor: Savezni Zavod za statistiku i evidenciju: »Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. III 1948 g. Knjiga I, Stanovništvo po polu i domaćinstva«, Beograd 1951.

39 — Izvor: »Popis stanovništva 1953 Knjiga XIV, Osnovni podaci o stanovništvu«, Beograd 1958.

40 — Izvor: Statistički godišnjik SFRJ — 1963, Beograd 1963. str. 606.

41 — Slični »dualizam« postoji i u nekim drugim državama kao na pr. u Italiji (Rim-Milano), Švicarskoj (Bern-Zürich), Nizozemskoj (Haag-Amsterdam) itd.

Sl. 1 Kretanje broja stanovnika gradskih središta Jugoslavije; upoređenje odnosa veličine i tendencija rasta.

Fig. 1 Changes in the number of inhabitants of the urban centres of Yugoslavia, comparison of size and growth tendencies

je izračunao odnos najvećeg prema drugom po veličini gradu svake pojedine države na osnovu formule $O = \frac{A}{B}^{42}$ i konstatirao da u 14 od 72 države taj odnos iznosi $1 - 1,5^{43}$. Između Beograda i Za-

42 — A = broj stanovnika najvećeg, a B = broj stanovnika po veličini drugog grada svake pojedine države.

43 — Kao srednju vrijednost autor navodi odnos 3,25 (C. Stewart: «The Size and Spacing of Cities», u: «Geographical Review», Vol. 48, No 2, 1958. str. 224).

greba taj je odnos 1961. bio 1,38, te ova dva grada pokazuju osnovnu predispoziciju za podjelu nekih društvenih funkcija vodećeg gradskog središta države. Razlozi za takav razvoj leže u prostornoj dispoziciji državnog prostora Jugoslavije, u specifičnim prednostima geografskog položaja i političkog te gospodarskoj tradiciji oba grada; u najnovije vrijeme takvom razvoju pogoduje politika dekoncentracije pojedinih funkcija na cijelom državnom prostoru, što geografskom položaju Zagreba u zapadnoj polovini države daje posebnu važnost⁴⁴.

Od stvaranja Jugoslavije nakon prvog svjetskog rata Zagreb se razvio izvan mjerila sjeverne Hrvatske, kojoj je primaran regionalni centar, i hrvatskog prostora u cjelini:

Element usporedbe	Indeksi (1931=100)				% udio godine			
	1880	1931	1953	1961	1880	1931	1953	1961
Gradsko stanovništvo u ukupnom stanovništvu područja SR Hrvatske	12,4	18,6	23,3	29,8	67	100	125	160
Stanovništvo Zagreba u ukupnom stanovništvu područja SRH	1,1	4,9	9,0	11,0	22	100	184	224
Stanovništvo Zagreba u ukupnom gradskom stanovništvu područja SR Hrvatske	9,2	26,5	38,4	36,8	35	100	144	139

Postotni udio stanovništva Zagreba u ukupnom stanovništvu područja SR Hrvatske je brže rastao od postotnog učešća gradskog stanovništva u cjelini. Udio stanovništva Zagreba u ukupnom gradskom stanovništvu je također bio u porastu, što pokazuje da se faktori razvoja Zagreba nalaze u njegovim funkcijama promatranim sa stanovišta jugoslavenskog državnog prostora u cjelini,

44 — Objašnjenje C. Stewarta (op. cit. str. 227) se ne može u potpunosti prihvatiti, jer podjelu uloge vodećeg gradskog centra na dva grada u Južnoafričkom Savezu, Španjolskoj i Jugoslaviji objašnjava veličinom države, slabim prometnim vezama i niskim prihodima, s time što dodaje da su u Jugoslaviji na takav razvoj utjecali topografija i historijski razvoj.

45 — Procjena S. Žuljić: »Porast gradskog stanovništva N. R. Hrvatske«, Geografski Glasnik XXII, Zagreb 1961. str. 31—42.

u kojem on ima specifičan položaj i ulogu⁴⁶. U usporedbi sa prostorom SR Hrvatske razvojne tendencije Zagreba vodile bi ka hipertrofiji⁴⁷, dok u usporedbi sa njegovim kompleksnim značenjem predstavljaju normalnu evoluciju velikoga grada.

Osvrt na tendencije razvoja Zagreba pokazuje da je on dinamičan grad. Taj se zaključak između ostalog odnosi i na njegovu okolicu. Grad je prerastao svoje uže urbane međe i inicira krupnije strukturalne promjene u okolnom području, gdje se pojavljuju obrisi prve gradske regije u sjevernoj Hrvatskoj. To omogućuje da se sagledaju utjecaji velikoga grada na rubna poljoprivredna područja, razradi i provjeri metodologija razgraničenja i provede analiza okolice grada u početnoj fazi urbanizacije.

Sagledavanje prirodnih i društvenih faktora koji utječu na prostornu ekspanziju i razvijenost funkcija Zagreba omogućuje da se sagledaju elementi koji usmjeravaju razvojne tendencije jednog velikog grada. Vremensko praćenje razvoja grada omogućuje sagledavanje međuovisnosti kvantitativnih i kvalitativnih promjena i njihov odraz na prostornu dispoziciju i unutrašnju strukturu grada. Razgraničenje utjecaja koji proistječu iz općeg društvenog progressa zajednice, od snaga progressa koje imaju svoj korijen u samom gradu, omogućuje konstatacije o stvarnoj ulozi grada u jednom širem prostoru.

I RAZVOJ ZAGREBA

1) Preduvjeti razvoja Zagreba

a) Položaj

Grad je odraz važnosti geografskog položaja koji zauzima i razvijenosti gospodarskog zaleđa koje mu gravitira. Njega formiraju društvena zbivanja u širim geografskim cjelinama, a tek kada dostigne stupanj razvijenosti koji mu osigurava status društvenog centra, on modificira društvena zbivanja u tom prostoru u mjeri koliko to odgovara potrebama njegova daljnjeg razvoja. Prvobitno značenje grada je odraz važnosti geografskog smještaja u društvenim uvjetima kada te prednosti naročito dolaze do izražaja. Kada grad razvije svoje regionalne funkcije, one postaju važan društveni faktor njegova daljeg razvoja. Jednom razvijene regionalne funkcije mogu, ukoliko historijska zbivanja nisu uvjetovala

46 — Ukoliko bi citirane disproporcije u rastu Zagreba i gradskog stanovništva područja S. R. Hrvatske bile manje one bi se mogle objasniti većom privlačnošću Zagreba kao imigracionog centra, što kod pojave pojačanih tendencija izmjene brojčanog odnosa gradskog i seoskog stanovništva svakako dolazi do izražaja. Te su disproporcije međutim toliko velike da upućuju na prošireno značenje Zagreba.

47 — C. Stewart (op. cit. 223) »hipertrofiju« objašnjava činjenicom da grad vrši funkcije za jedan širi prostor.

radikalne promjene regionalno-geografskih odnosa, u znatnoj mjeri osigurati kontinuirani dalji razvoj grada. Prema tome smještaj grada odražava važnost njegova položaja u historijskom razdoblju kada se on pojavljuje kao regionalno gradsko središte. Oscilacije u toku razvoja grada s eventualnim razdobljima regresije, stagnacije, odnosno progresa, odražavaju periodične revalorizacije toga istog geografskog lokaliteta. Pojava grada je odraz važnosti jednog lokaliteta pod određenim društvenim prilikama, a njegov razvoj odražava sve u odnosu na taj lokalitet negativne i pozitivne promjene do kojih je došlo tokom razvoja prostora u kojem grad leži¹.

Zagreb je prije prvog svjetskog rata vršio funkcije gradskog središta gotovo cijelog prostora Hrvatske. Nakon konstituiranja jugoslavenske države on proširuje svoje značenje i sudjeluje u podjeli funkcija vodećega gradskog centra Jugoslavije. Tokom svega nekoliko decenija značenje grada je višestruko poraslo. Pri tom treba istaknuti da suvremeni razvoj Zagreba predstavlja samo dopunu njegovih prvobitnih funkcija, koje se gotovo kontinuirano od njegove pojave kao gradskog centra razvijaju, odražavajući važnost njegova položaja koja je dolazila do izražaja još u toku srednjeg vijeka. Postojanja grada na tako važnom položaju u početnom razdoblju brzega gospodarskog progresa sjevernog dijela Hrvatske postaje važna predispozicija, odlučna za razvoj velikog grada.

Zagreb se razvio u rubnom području panonskog prostora. Historijska zbivanja u panonskom prostoru bitno su se odrazila na razmještaj, razvoj i današnje značenje svih glavnih gradskih centara toga područja. Politička jedinstvenost, odnosno nejedinstvenost panonskog prostora kroz pojedina razdoblja, samo je modificirala značenje pojedinih gradskih središta, čije su makrolokacije pretežno bile uvjetovane prirodnim elementima, bilo da se radilo o lokalnoj predispoziciji za razvoj pojedinih središta ili o prostornim odnosima pojedinih mikroregionalnih jedinica prema kompleksu panonskog prostora u cjelini. Područja dodira sa susjednim velikim prirodnim cjelinama, kao što su alpski prostor na zapadu i posebno mediteranski na jugozapadu, u daljnjoj su mjeri utjecali na dodatnu valorizaciju pojedinih lokaliteta. Za Zagreb je karakteristično da leži u prelaznom području gdje se izmjenjuju panonska i peripanonska obilježja i to upravo na optimalnom pravcu komuniciranja s Mediteranom².

1 — Odnosi se na gradove koji imaju normalnu evoluciju, tj koji se razvijaju uporedo sa regijom u kojoj vrše centralne funkcije; takvi zaključci ne mogu se primijeniti na gradove koji se zbog vojnih, političkih ili drugih specifičnih razloga, pojavljuju i razvijaju na diktiranim lokacijama.

2 — Prednosti koje proizlaze iz mogućnosti komuniciranja sa perialpskim prostorom u prvoj fazi razvoja Zagreba manje dolaze do izražaja.

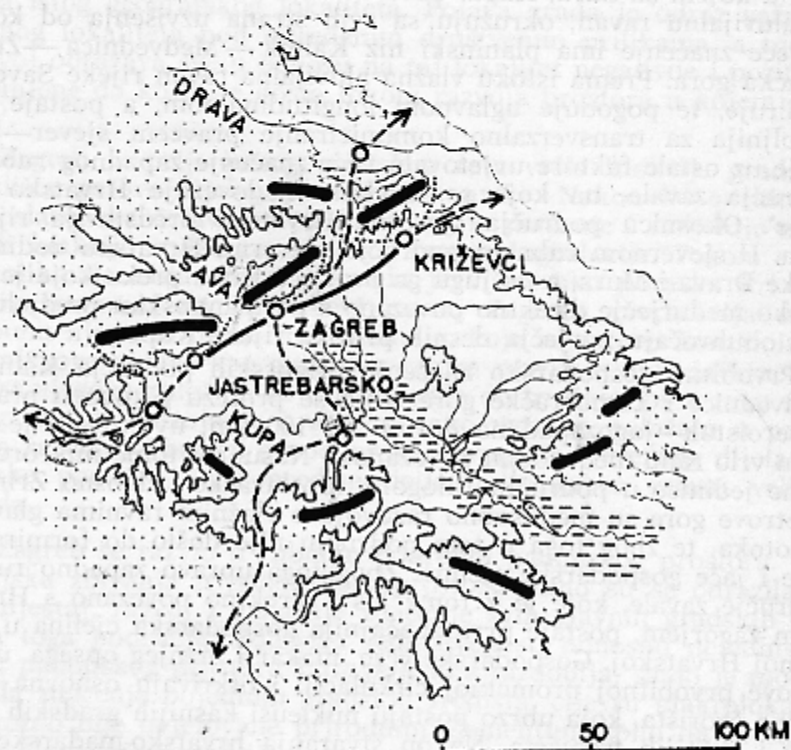
Sjeverna Hrvatska je prostorna cjelina koja obuhvaća zapadni dio hrvatskog međurječja, te veći dio porječja Kupe. Zbog povoljnog odnosa s Mediteranskim dijelom Hrvatske i izravne povezanosti sa Slavonijom, sjeverna Hrvatska ima čvorišni položaj u hrvatskom prostoru kao cjelini³. Centralno položenu zavalu, čije najniže područje predstavlja najrazvijenije hidrografsko područje u Hrvatskoj u kojem su Sava, Kupa, Odra i Lonja stvorile prostranu vlažnu aluvijalnu ravan, okružuju sa svih strana uzvišenja od kojih najveće značenje ima planinski niz Kalnik — Medvednica — Žumberačka gora. Prema istoku vlažna aluvijalna ravan rijeke Save se proširuje, te pogoduje uglavnom longitudinalnom, a postaje nepovoljnija za transverzalno komuniciranje pravcem sjever—jug. To je uz ostale faktore uvjetovalo veće značenje zapadnog rubnog područja zavale, na koje se direktno nadovezuje Hrvatsko zagorje⁴. Okosnicu područja sjeverne Hrvatske predstavlja rijeka Sava. U sjevernom rubnom području sjevernu Hrvatsku dodiruju rijeke Drava i Mura, a na jugu ga protječe Kupa preko koje je hrvatsko međurječje direktno povezano s peripanonskim predjelima, koji obuhvaćaju porječja desnih pritoka rijeke Kupe.

Prvobitno gospodarsko značenje prigorskih područja Kalnika, Medvednice i Žumberačke gore, koja se protežu gotovo u pravcu sjeveroistok—jugozapad na duljini od 100 km, uvjetovalo je njihovu vrlo ranu međusobnu povezanost. Nasuprot tome mikroregionalne jedinice u području Bilogore, Moslavačke, odnosno Zrinske i Petrove gore su međusobno razdvojene vlažnim ravnima glavnih vodotoka, te zbog toga u tom području nije došlo do formiranja veće i jače gospodarske cjeline. Zbog toga upravo zapadno rubno područje zavale, koje je k tome još i direktno povezano s Hrvatskim zagorjem, postaje prva značajnija gospodarska cjelina u sjevernoj Hrvatskoj. Gospodarske veze, makar i manjeg opsega, utiru putove prvobitnoj prometnoj cirkulaciji i otkrivaju osnovna prometna čvorišta, koja ubrzo postaju nukleusi kasnijih gradskih centara i važnijih trgovišta. Nakon stvaranja hrvatsko-mađarske državne zajednice ovaj prostor dobiva šire značenje jer u prometnom, a u vezi s time i u političkom pogledu, povezuje panonski

3 — Pojedini autori sjevernu Hrvatsku u približno istom prostornom okviru smatraju središnjom regijom (ponekad se upotrebljava termin »centralna Hrvatska«) imajući kod toga u vidu položaj toga prostora u odnosu na teritorijalno prostiranje S. R. Hrvatske, kao i centralne funkcije akumulirane u tom prostoru.

4 — U antikno doba prevladavaju upravo suprotne tendencije. Ne lokalna gospodarska valorizacija prostora, već u prvom redu strateške prednosti hidrografskog čvorišta Kupa—Sava uvjetuju vodeću ulogu Sisciae. Siscia u tom razdoblju najbolje odgovara funkciji prometnog čvorišta koje objedinjuje i kontrolira riječno i cestovno komuniciranje u jednom širem prostoru (I. Kukuljević-Sakcinski: »Panonija Rimska«, Rad J. A. Z. U. br. 23, Zagreb 1873). Sve do 9. stoljeća prevladava značenje strateških prednosti nasuprot gospodarske valorizacije pojedinih lokaliteta, te Sisak zadržava primat kao vodeći centar panonskog dijela Hrvatske kroz čitavo vrijeme kada je on postojao kao zasebna politička jedinica.

prostor s jadranskim primorjem. S obzirom da taj pravac komuniciranja presijecaju tri važnija vodotoka Drava—Sava—Kupa, koji uglavnom teku pravcem zapad—istok, prirodno dolazi do uskladjivanja i međusobnog povezivanja najpovoljnijih lokaliteta prijelaza preko ovih rijeka (sl. 2). Zbog vlažnosti nizvodnog dijela savske aluvijalne ravnine, kao najpovoljniji prometni položaj uz

Sl. 2 Prvobitno značenje prometnog položaja Zagreba. Tokom srednjeg vijeka isticala se važnost prometnih veza, koje su povezivale prigorje Medvednice sa prigorjem Kalnika i Zumberka gore. Dijelovi ovih prometnica kasnije preuzimaju tranzitne funkcije, koje ističu šire prometno značenje Zagreba. Tome posebno doprinose prirodni uvjeti za transversalno komuniciranje Posavinom.

Fig. 2 The original significance of Zagreb as communication centre. The Middle Ages showed the importance of the communications connecting the lower sunside slopes of Medvednica Kalnik and Zumberačka Gora. Later, parts of these communications assumed transit functions, which stressed the importance of Zagreb as communication centre for a wider region. This was favoured by the natural conditions offered to transport along the Sava river.

5 — M. Brašnić: »Odlomci iz zemljopisa i narodopisa Hrvatske i Slavonije u 9. stoljeću«, Rad J. A. Z. U. 16, Zagreb 1871.

rijeku Savu vrlo rano se ističe Medvedničko prigorje, te se na nje ga vezuju tačke povoljnog prijelaza preko rijeke Drave na sjeveru, odnosno Kupe na jugu. Time je, uz manje bitne kasnije modifikacije, na osnovu prirodne predispozicije ovog prostora za prometne funkcije, fiksirana prometna okosnica sjeveroistok—jugozapad (jug), koja u toku dugog historijskog razdoblja predstavlja glavni faktor razvoja pojedinih naselja u tom prostoru.

Lokalno komuniciranje na pravcu veza gospodarski aktivnih prigorja u podnožju Kalnika, Medvednice i Žumberačke gore u daljoj mjeri naglašava prometno značenje lokaliteta u podnožju Samoborske gore (Samobor), odnosno Strahinčice (Krapina), koji također imaju gospodarski aktivna neposredna zaleđa, a u prometnom pogledu su orijentirana na međuprostor Medvednica—Sava, zbog čega ovaj prostor još u srednjem vijeku dobiva značenje najvažnijeg prometnog čvorišta u sjevernoj Hrvatskoj. U doba stvaranja hrvatsko-mađarske državne zajednice, a posebno u kasnijim stoljećima njene egzistencije, sjeverni dio Hrvatske dobiva veće političko značenje i, za tadanje vrijeme u odnosu na ostalo područje Hrvatske, progresivnu ulogu u njenom političkom i gospodarskom razvitku⁶. U toku 13. stoljeća sva tada važnija naselja (Zagreb⁷, Varaždin, Križevci, Petrinja, Samobor, Jastrebarsko i Perna) posebnim kraljevskim poveljama osiguraju pravo gradske, odnosno općinske samouprave⁸. Time je fiksirana prvobitna mreža regionalnih centara u sjevernoj Hrvatskoj, unutar koje prednosti smještaja Zagreba dolaze prvi put jasno do izražaja.

Postepeni porast značenja Zagreba⁹ kao lokalnog centra u sjevernoj Hrvatskoj pokazuje da on nije fundiran kao centar šireg

6 — Već krajem 11. stoljeća u Zagrebu je osnovana biskupija (I. Tkalčić: »Monumenta Civitatis Zagabriae, I«).

7 — 1273. g. u Zagrebu se održava prvi feudalni sabor (I. Tkalčić, op. cit. str. 10).

8 — Karakteristična je koncentracija takvih povlašćenih naselja u sjevernoj Hrvatskoj, jer sličan pravni status izvan toga područja u to vrijeme imaju jedino Vukovar i Virovitica (»Hrvati« u: Enciklopedija Leksikografskog Zavoda 3, Zagreb 1958 str. 443).

9 — Ovdje se naziv Zagreb primjenjuje na lokalitet u cjelini, bez obzira na modifikaciju u toponomastici i pravnu individualnost pojedinih njegovih dijelova. Prvobitno se ime Zagreb odnosilo na Kaptol kao starije naselje, na što upućuje povelja ostrogonskog nadbiskupa iz 1134. g. u kojoj se spominje da je kralj Ladislav osnovao zagrebačku biskupiju (»zagrabiensem constituit episcopatum«). I u nazivu općine Gradec (prema gradskom pečatu »Comunitas de monte Graci«) vrlo rano se u starim ispravama pojavljuje ime Zagreba (na pr. »Costrum de monte Grech iuxta Zagrabiām« ili »Civitatis Montis Grecensis iuxta Zagrabiām«). U stvari ime Zagreb primjenjuje se na pojam prostora grada u cjelini mnogo ranije, nego li je to pravnim aktom o ujedinjenju pojedinih njegovih dijelova polovinom 19. stoljeća označeno. Tako karte J. Szemána iz 1759. (»Mappa Comitatus Zagrabiensis«) i 1822. (»Mappa Dioecesis Zagrabiensis«) sadržavaju toponim »Zagrabia«, iako pravni akt o ujedinjenju još nije postojao. O imenima pojedinih dijelova starog Zagreba postoji obimna literatura sa različitim mišljenjima. Ukoliko je neophodno pobliže označavanje lokaliteta ovdje se upotrebljavaju nazivi Gradec (odnosno Grič kao topografski toponim), Kaptol i Biskupski grad.

značenja s dekretiranom funkcijom političkog centra ili strateškim faktorima diktiranim primatom u tom prostoru¹⁰. Naprotiv on jednako kao i ostala naselja smještena u podnožju prigorja sjeverne Hrvatske, iz svog neposrednog zaleđa crpi prve impulse za svoje proširene gospodarske funkcije (trgovina i obrt). Za jedno sa ostalim centrima prigorskih mikroregionalnih cjelina stječe gotovo istovremeno podjednake pravne pogodnosti za komunalnu samostalnost, koje su osiguravale povoljnije uvjete razvoja internih gospodarskih djelatnosti. Tek na osnovu modifikacija koje uvjetuju prometno-geografski odnosi, Zagreb se izdvaja i postepeno prisvaja i ustaljuje svoj primat kao vodeće gradsko središte prostora sjeverne Hrvatske. Takvoj evoluciji Zagreba pogoduje činjenica da se jedina važnija funkcija tadanjeg vremena sa prostorom širim utjecajem (biskupija), zbog istih razloga vrlo rano ustaljuje u Zagrebu.

Prvobitni Zagreb, o kojem autentična historijska dokumentacija ne daje nikakvih podataka, razvija se u početku kao lokalno obrtničko i trgovačko središte Medvedničkog prigorja¹¹. Na takav zaključak upućuju pogodnosti za gospodarsko iskorišćivanje prigorja¹² koje proizlaze iz šumskog bogatstva, sastava tla i dovoljnih količina stalnih protočnih voda¹³, a potvrđuje ga lokacija prvobitnih nukleusa Zagreba, koji su bili orijentirani na glavni pristupni pravac iz prigorja dolinom potoka Medveščak¹⁴. Na sličan način može se objasniti smještaj i prvobitni razvoj Križevaca¹⁵, Samobora¹⁶, Jastrebarskog¹⁷, te nekih drugih trgovišta u sjevernoj Hrvatskoj.

10 — Zbog toga se Zagreb u pisanoj srednjovjekovnoj historiografskoj dokumentaciji pojavljuje tek povremeno i to počev od 12. stoljeća.

11 — I razmještaj nalazišta iz antičnog razdoblja upućuje na zaključak o vrlo ranoj gospodarskoj povezanosti međuprostora Medvednica — Savo. »Prazni« prostor između Save od Podsuseda do Štitarjeva sa Medvednicom u sjevernom zaleđu previše je ispresjecan prethistorijskim, antičnim i srednjovjekovnim putovima, koji se slijevaju i ukrštaju baš na području grada Zagreba. Prema tome i razvoj srednjovjekovnih jezgra Zagreba nije slučajna, nego je specifična akomodacija terenu i tradicijama trajno kultivirane krajine» (M. Görnc: »Ostaci antičnog groblja u Držicevoj ulici i počeci urbanizacije užeg područja grada Zagreba«; u: »Stari i novi Zagreb, II«, Zagreb 1960. str. 9).

12 — U prvom redu poljoprivreda i eksploatacija kamena i šuma.

13 — U čitavom prigorju Medvednice konstatirani su pojedinačni prethistorijski i brojniji nalazi iz antičnog razdoblja (J. Klemenc: »Arhaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb«, Beograd 1938), što upućuje na kontinuiranu naseljenost toga prostora, vjerojatno počev još od starog vijeka.

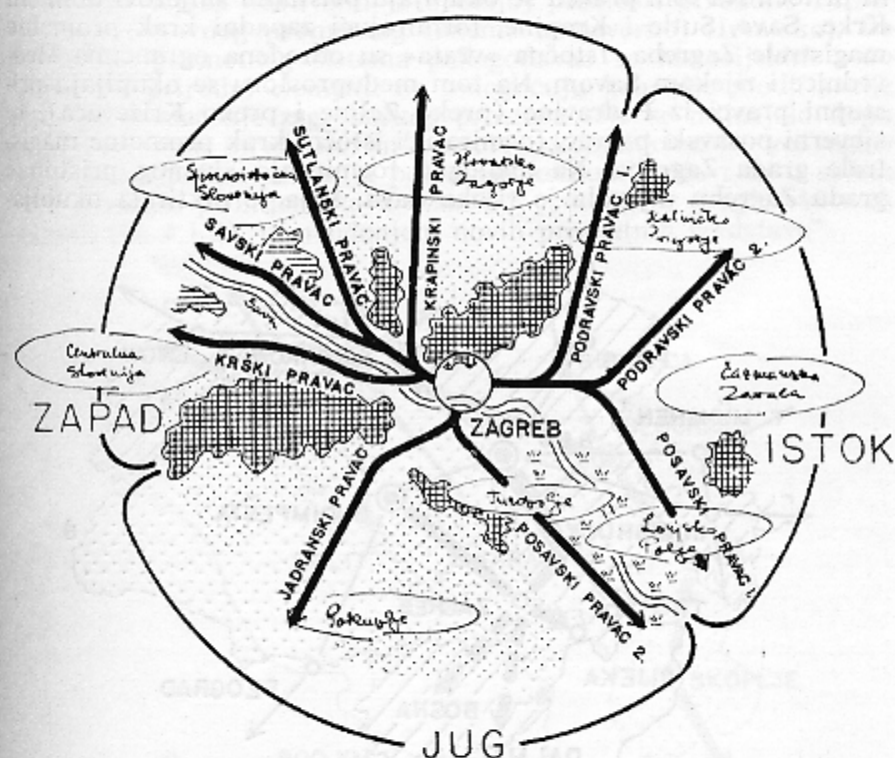
14 — J. Klemenc pretpostavlja da je još u antično doba postojala prigorjska cestovna veza od Markuševca do Gračana odakle se dolinom potoka Medveščak spuštala prema današnjem zagrebačkom Donjem gradu: »Von Gračani führte der Weg längs des Medveščak an der Kleinen, vermutlich röm. Siedlung bei Gornji Grad vorbei und mündete in der Nähe des Sudbeni Stoi in die Strasse Podsused—Štitarjevo« (J. Klemenc, op. cit. str. 115).

15 — U odnosu na Kalničko prigorje.

16 — U odnosu na šumsko i rudno bogatstvo Samoborske Gore (Žumberačka gora).

17 — U odnosu na Plješivičko prigorje na južnim pristrancima Žumberačke gore.

Pružanje Medvednice pravcem sjeveroistok—jugozapad na dužini od 40 km nije negativno utjecalo na prometni položaj Zagreba. Medvednica, iako njen vrh prelazi 1000 m visine, je izolirana planinska masa oko koje je moguća nesmetana prometna cirkulacija, a osim toga je na pravcu Kašina—Laz prohodna i u poprečnom smjeru. Medvednica je uvjetovala modifikacije prometne cirkulacije u dijelu sjeverne Hrvatske, ali uz pozitivne, a ne negativne utjecaje na značenje položaja Zagreba. Odnos Medvednice prema toku rijeke Save diktirao je trase cestovnih veza svodeći ih na pri-

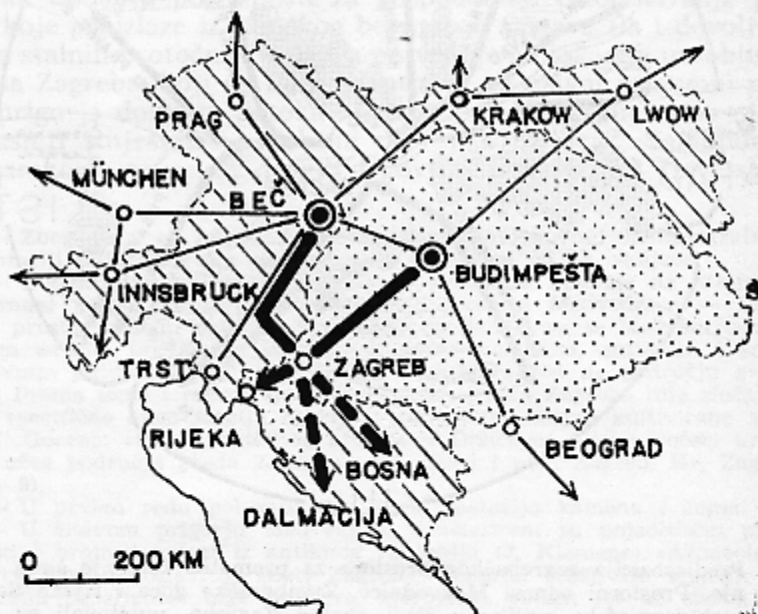

Sl. 3 Predispozicija zagrebačkog prostora za prometne funkcije šireg značenja. Prostorni odnosi Medvednice, Zumberačke gore i rijeke Save, te orohidrografske prilike u široj okolici Zagreba, uvjetovali su razvoj složenog čvorišta u međuprostoru Medvednica — rijeka Sava. Taj je prometni čvor realiziran nakon uvođenja željezničkog prometa i izgradnje suvremenih automobilskih cesta.

Fig. 3 The predisposition of the area of Zagreb as communication centre of wider significance. The disposition of Medvednica, Zumberačka Gora and the Sava river as well as the orohydrographical conditions in the wider neighbourhood of Zagreb led to the development of a complex centre between Medvednica and the Sava river. The communication centre developed after the building of the railway lines and of modern motor roads

rodna vrata komuniciranja i na taj način uvjetovao obavezan tranzit ili tangiranje područja grada Zagreba. Na taj su način prirodni faktori, uzimajući pri tom u obzir pružanje Medvednice, pravac toka rijeke Save i prirodna obilježja niske aluvijalne ravni Save formirali predispoziciju zagrebačkog prostora za šire prometne funkcije (sl. 3).

Najizrazitije su naglašena zapadna pristupna »vrata« gradu Zagrebu. Određuje ih odnos Medvednice i Žumberačke gore, a u daljoj mjeri ih raščlanjuju Marijagorički brežuljci, rijeka Sava i njeni pritoci. Na tom pravcu se okupljaju pristupni smjerovi dolinom Krke, Save, Sutle i Krapine, formirajući zapadni krak prometne magistrale Zagreba. Istočna »vrata« su određena ograncima Medvednice i rijekom Savom. Na tom međuprostoru se okupljaju pristupni pravci iz Podravine (preko Zeline i preko Križevaca), te sjeverni posavski pravac, formirajući istočni krak prometne magistrale grada Zagreba. Na analogno formiranje »južnog pristupa« gradu Zagrebu utjecala je rijeka Sava, koja je diktirala okuplja-

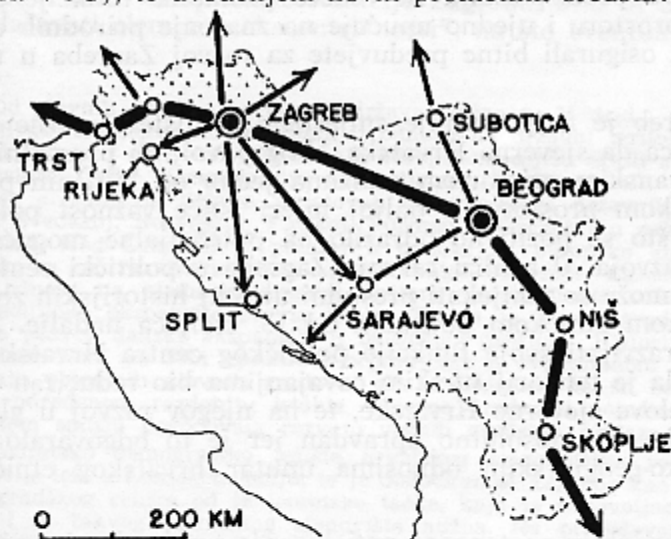

Sl. 4 Prometni položaj Zagreba unutar austrougarske države. Karakterizirajuća činjenica da se u Zagrebu kao prometnom čvorištu ukrštaju tadašnje austrijske i mađarske težnje za političkom i gospodarskom ekspanzijom prema jugoistoku, a posebno prema jadranskom primorju.

Fig. 4 The transport position of Zagreb in the Austro-Ungarian Empire. It is characterized by the fact that the communication centre of Zagreb became the crossroad of the Austrian and the Hungarian tendencies towards political and economical expansions to the southeast and particularly to the Adriatic coast.

nje prometnih pravaca u međuprostoru od Žumberačke gore na zapadu do Save na istoku, na određenoj najpovoljnijoj tački prijelaza preko rijeke. Na taj način formirao se funkcionalno jedinstven »južni pristup« gradu, koji okuplja više prometnih smjerova od kojih su najvažniji jadranski i južni posavski pravac.

Prostor Zagreba ima prirodnim elementima uvjetovanu predispoziciju za proširene prometne funkcije. Na tom prostoru nužno se spajaju tri primarna prometna smjera koji okupljaju, uz manju međusobnu udaljenost pojedinih prometnih čvorišta, čitav niz sekundarnih prometnih pravaca. Takvo značenje međuprostora Medvednica—rijeka Sava bilo je u daljoj prošlosti presudno za formiranje osnovnog prometnog sistema u sjevernoj Hrvatskoj. Dalji razvoj prometnog sistema prilagođavao se historijskim putovima, jer prirodni elementi ne omogućuju krupnije modifikacije. Prometno značenje zagrebačkog prostora nije se mijenjalo dopunom prometne mreže novim pravcima komuniciranja, već uglavnom mijenjanjem značenja pojedinih komunikacija i to u skladu s društvenim promjenama u užim odnosno širim geografskim okvirima (sl. 4 i 5), te uvođenjem novih prometnih sredstava¹⁸.

Sl. 5 Prometno značenje Zagreba nakon stvaranja jugoslavenske države. Konstituiranje posavsko - pomoravsko - poverdarske magistralne ističe prednosti smještaja Zagreba, koji osim što leži na magistralnom prometnom pravcu jugoistočne Evrope ima unutar jugoslavenskog prostora i najpovoljnije prometne odnose sa jadranskim primorjem.

Fig. 5 The significance of Zagreb as communication centre after the formation of the Yugoslav state. The then integrated line of communication along the rivers Sava, Morava and Vardar emphasized the favourable position of Zagreb which lies on this line, important for southeast Europe, and also has the most favourable transport connections with the Adriatic coast.

18 — Automobil, željeznica, zračni promet.

U razdoblju intenzivnog razvoja prometa pojedini historijski prometni pravci postepeno preuzimaju funkcije prometnih magistrala šireg značenja. Jadranski prometni pravac prvi dobiva značenje magistrale. Kasnije uspostavljena posavska magistrala postaje dio prometne okosnice države, s time da južni posavski pravac predstavlja dopunski krak glavnog sjevernog posavskog pravca. Podravski pravci postaju glavne veze s gornjim dijelom hrvatske Podravine (preko Zeline cestovna, a preko Križevaca željeznička veza). Dolinom Krke izgrađena je cestovna magistrala Zagreb—Ljubljana (povezana sa zapadnom Evropom). Sutlanskom dolinom izgrađena je dionica željezničke magistrale Zagreb—Maribor—austrijsko Podunavlje, a u dolini Krapine u toku je izgradnja dionice cestovne magistrale prema Mariboru, Beču i srednjoj Evropi. Na taj je način realiziran ili u fazi realizacije jedan suvremeni prometni sistem koji je po svojoj raščlanjenosti gotovo istovetan prometnoj mreži šire okolice Zagreba još u vrijeme kada se Zagreb pojavljuje kao trgovačko-obrtničko središte i lokalni prometni centar užeg područja sjeverne Hrvatske. To potvrđuje nesumnjivu predispoziciju za vodeće prometne funkcije u jednom širem prostoru i ujedno upućuje na značenje prirodnih elemenata koji su osigurali bitne preduvjete za razvoj Zagreba u regionalni centar.

Zagreb je najpovoljnije smješteno središte sjeverne Hrvatske. Činjenica da sjeverna Hrvatska, zbog povoljnih prometnih odnosa sa jadranskim primorjem, zauzima jedan od ključnih položaja u panonskom prostoru, u daljoj mjeri ističe važnost položaja Zagreba, što se pozitivno odrazilo na potencijalne mogućnosti njegova razvoja. U analizi razvoja Zagreba u politički centar Hrvatske ne može se zanijekati presudni utjecaj historijskih zbivanja na hrvatskom etničkom području od 15. stoljeća nadalje. Zagreb je počeo razvijati svoje funkcije političkog centra Hrvatske u vrijeme kada je teritorij turskim osvajanjima bio reduciran uglavnom na dijelove sjeverne Hrvatske, te na njegov razvoj u glavni grad Hrvatske, bio apsolutno opravdan jer je to odgovaralo tadanjim političko-geografskim odnosima unutar hrvatskog etničkog prostora.

U razdoblju postepenog potiskivanja turske dominacije, Zagreb koji se s obzirom na svoj položaj u suženim prostornim okvirima Hrvatske logično pojavio kao politički centar, bio je ishodište ideja o oslobađanju preostalih hrvatskih pokrajina i najjače uporište političke borbe za autonomiju, odnosno oslobođenje cjelokupne Hrvatske od austrijske i mađarske dominacije. Pripajanje (od Turske osvojenih pokrajina i) Vojne krajine Hrvatskoj, iako se time bitno mijenjala prostorna kompozicija Hrvatske, više nisu mogle dovesti u pitanje primat Zagreba. U konačnoj fazi konstituiranja Hrvatske kao političko-teritorijalne jedinice, Zagrebu je pripala važna uloga povezivanja sjeverne Hrvatske i Slavonije s mediteranskim prostorom Hrvatske.

Periferni položaj Zagreba kao centra Hrvatske, iako rezultat historijskih zbivanja, u konačnoj fazi razvitka postaje logična posljedica prostorne razvijenosti Hrvatske. Slična ekscentričnost političkih centara je karakteristična i za većinu glavnih gradova evropskih država¹⁹. Po sličnim historijskim uvjetima i Beograd je u 19. stoljeću preuzeo funkcije centra srpske države, iako je u to vrijeme bio granični grad. Položaj Zagreba kao centra Hrvatske ne samo da odgovara teritorijalnoj razvijenosti Hrvatske, već se uglavnom podudara i s prostornim razmještajem hrvatskog stanovništva, jer teoretsko demografsko težište hrvatskog stanovništva leži svega 70 km jugoistočno od Zagreba²⁰. Prirodni uvjeti na prostoru sjeverne Hrvatske, te geografski faktori u širem smislu pogodovali su, uz odgovarajuće utjecaje koji su proistekli iz historijskih zbivanja u ovom dijelu Evrope, razvoju Zagreba u vodeće gradsko središte Hrvatske. Ti su isti faktori uvjetovali njegove proširene funkcije unutar jugoslavenskog državnog prostora u cjelini.

Imajući u vidu kompleksne funkcije Zagreba, bilo bi neopravdano naglašavati elemente ekscentričnosti²¹, na što eventualno mo-

19 — Od glavnih gradova evropskih država jedino su Madrid i u izvjesnoj mjeri Bruxelles centralno smješteni u odnosu na državni teritorij. Ovaj se zaključak odnosi i na položaj Moskve u evropskom dijelu SSSR-a i Praga unutar prostora Češke. Gospodarska nerazvijenost kontinentalnih područja ili pomorska orijentacija države, uvjetovali su pomicanje državnih centara ka moru u Švedskoj, Norveškoj, Finskoj, Portugalu, Grčkoj i u nekim drugim zemljama. Kod Londona je položaj u odnosu na evropsko kopno bio presudan da se on razvije u glavni grad Velike Britanije. Ekscentričnost Berlina u odnosu na njemački državni teritorij je rezultanta višestoljetne njemačke političke ekspanzije prema istoku. Slično je glavni grad Danske smješten na pravcu danske ekspanzije u baltičkom prostoru. Historijski momenti ne daju sami po sebi apsolutno objašnjenje o eventualnom specifičnom položaju pojedinih glavnih gradova, ali je činjenica da su historijska zbivanja u određenom razdoblju istakla izvjesne prednosti pojedinih lokaliteta i u tom smislu pogodovala razvoju važnih gradskih centara.

20 — Teoretsko demografsko težište hrvatskog stanovništva na području Jugoslavije leži u Lonjskom polju, te je dislociranost Zagreba kao vodećeg hrvatskog gradskog centra od te teoretske tačke, koja je nepovoljna za naseljavanje, i sa takvog teoretskog stanovišta nužna. Na približavanje teoretskog demografskog težišta Zagrebu utjecao je porast stanovništva, koji je u Zagrebu bio neuporedivo brži, nego u ostalim većim gradovima Hrvatske. Istovremeno se broj stanovnika u seoskim naseljima nije bitno mijenjao. U koliko bi se takve tendencije nastavile kroz dulje razdoblje, demografsko težište hrvatskog stanovništva bi se pomaklo u neposrednu blizinu Zagreba. Za obradu demografskog težišta upotrebljeni su podaci o broju stanovnika hrvatske narodnosti po kotarevima na području S. R. Hrvatske, S. R. Bosne i Hercegovine, te u dijelovima A. P. Vojvodine i S. R. Crne Gore («Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. III 1948., Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti», Beograd 1954.).

21 — U pojedinim državama Sjedinjenih država Amerike glavni gradovi su izabirani na osnovu kriterija centraliteta u odnosu na teritorij svake pojedine države. Tako određeni glavni gradovi nikada nisu dostigli značenje t. zv. perifernih gradova. Kao primjer da matematički centralitet unutar jedne političko-teritorijalne jedinice nije bitan preduvjet razvoja velikih gradova mogu poslužiti Springfield (glavni grad države Illinois), čije se

že upućivati gruba matematička analiza geografske karte, ukoliko se pri tom ne uzmu u obzir svi geografski faktori bitni za ocjenu njegovog položaja²². Položaj Zagreba je rezultanta primarnog geografskog značenja lokaliteta u podnožju Medvednice; historijsko-geografska analiza prednosti smještaja Zagreba pokazuje da je značenje položaja jednoga grada dinamičan elemenat, koji doživljava promjene u skladu s odgovarajućim promjenama u distribuciji stanovništva i ljudskih aktivnosti²³. Kada grad dostigne viši stupanj razvijenosti, on postaje društveni faktor koji utječe na dalje razvijanje ljudskih aktivnosti i može uvjetovati krupnije promjene regionalnih odnosa u jednom širem prostoru.

b) Društveni faktori

U toku srednjeg vijeka obrt, trgovina, promet, sakralne i političke institucije predstavljaju glavne funkcije Zagreba. Prometni položaj grada je pogodovao razvoju ovih osnovnih funkcija, ali su političke prilike onemogućile da se Zagreb još u srednjem vijeku u potpunosti formira kao društveni centar šireg značenja.

Obrt i trgovina razvijaju se pretežno u Gradecu, koji počevši od 13. stoljeća ima sve osnovne preduvjete za gospodarski razvitak. Naselje dobiva kraljevskim aktima samoupravu, pravo održavanja sajмова i pravo utvrđivanja, što je u tom razdoblju bilo bitno za konstituiranje jednog lokalnog gradskog centra. Biskupski grad je tokom svoga razvoja bio pretežno ograničen na njegove crkvene funkcije. Još polovinom 13. stoljeća »Villa Zagrebiensis«²⁴ stječe pravo na samoupravu neovisnu od biskupske vlasti²⁵. Kaptol je u prvo vrijeme rezidencijalno naselje, ali se zbog potrebe podizanja i održavanja utvrda proširuje kako po broju stanovnika tako i prostorno, te već 14. stoljeća obuhvaća i Novu Ves, a krajem 15. stoljeća i Opatovinu²⁶.

značenje ne može ni usporediti sa onim Chicaga, Sacramento (California) koji daleko zaostaje za Los Angelesom i San Franciscom, Lansing (Michigan) koji zaostaje za Detroitom, Harrisburg (Pennsylvania) koji zaostaje za Philadelphiom i Pittsburgom, a da se ne uspoređuje neuporedivost Albany glavnog grada države New York sa gradom New York.

2 — Za razvoj grada nije bitno da on leži u centru jedne političko-teritorijalne jedinice. On čak ne mora ležati ni u središtu jedne prirodne regije; važno je da smještaj osigurava istovremeno i lokalne prirodne prednosti i pozitivne uvjete za proširenje regionalne funkcije: »In order to grow vigorous commercial and industrial cities must be at focal points, not necessarily central in a given region« (H. Whitbeck i O. Thomas: »The Geographic Factor, Its Role in Life and Civilisation«, New York 1932. str. 156).

23 — C. Huntington i A. Carlson: »The Geographic Basis of Society«, New York 1938. str. 412.

24 — Odnosi se na Kaptol i Vlašku Ves.

25 — U drugoj polovini 15. stoljeća Vlaška Ves postaje autonomna općina, ali pod vrhovnom jurisdikcijom biskupa, dakle Biskupskog grada.

26 — Kronološki pregled razvitka Zagreba između ostalih obrađuje A. Fleischman: »Razvitak Zagreba od najstarijih vremena do danas«, Zagreb 1932.

Funkcija Zagreba kao banskoga rezidencijalnog grada je bila sve do početka 19. stoljeća nestabilna. Ban je uz sebe vezivao i instituciju sabora, te je njegova rezidencija uglavnom bila presudna za eventualnu definiciju glavnog grada, ukoliko se o fiksnom glavnom gradu Hrvatske u tom razdoblju uopće može govoriti. Činjenica je da je prva u historijskoj dokumentaciji poznata banska rezidencija postojala na Kaptolu²⁷. Već od druge polovine 13. stoljeća ban pretežno boravi u Gradecu, jer je Gradec kao utvrđeno naselje u tom pogledu bolje odgovarao²⁸.

Bilo bi pogrešno na osnovu postojanja banske rezidencije u Zagrebu u 13. stoljeću zaključiti da je Zagreb od toga vremena imao ulogu političkog centra Hrvatske. Banska vlast je u toku pojedinih razdoblja bila prostorno ograničena bilo zbog političkih razloga ili zbog multipliciranja i samog položaja bana na više manjih teritorijalnih jedinica²⁹. Banska vlast je po svom sadržaju i u pogledu kompetencija u toku pojedinih razdoblja doživljavala promjene. Posebno je važna činjenica da ni samo njeno sjedište kroz dulje razdoblje nije bilo stabilno³⁰. Još 1620. »staleži i redovi« traže da se otkupi sisački grad i preda kao stalna rezidencija banu. Poznati dokumenti o instalacijama govore da su Juraj Drašković i Ivan Drašković uvedeni u bansku čast 1622., odnosno 1732. u Varaždinu, a ne u Zagrebu. Banovi su decenijama boravili u Varaždinu, što se objašnjavalo nepostojanjem odgovarajuće rezidencije u Zagrebu³¹. Zbog toga se — ali tek početkom 19. stoljeća — pokreće pitanje banske palače u Zagrebu, koja je uređena 1809,³² te tek od toga vremena banovi imaju svoje stalno sjedište u Zagrebu. Uglavnom se uzima da je Zagreb od polovine 16. stoljeća vodeći politički centar Hrvatske. Do toga vremena on je u znatnoj mjeri razvio svoje gospodarske funkcije, a političke prilike su diktirale prenošenje svih važnijih političkih funkcija u sjeverne dijelove Hrvatske.

27 — Banska palača u Kaptolu se spominje 1284. g. (I. Tkalčić: »Monumenta Civitatis Zagrabiae, I« str. 56). U 14. stoljeću unutar zidina Gradeca postoji kraljevska palača (F. Buntak: »Kuće Zrinski i srednjovjekovni kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu«, u: »Iz starog i novog Zagreba, II«, Zagreb 1960. str. 101—132).

28 — Iz istih razloga i kraljevska palača je unutar zidina Gradeca.

29 — Tako su kroz pojedina razdoblja postojali banovi »jedinственe Hrvatske«, banovi »cijele Slavonije« i »hrvatsko-dalmatinsko-slavonski« banovi. Na pr. 1392. g. postoje: ban »cijele Slavonije« (Ladislav Petrov), »hrvatsko-dalmatinski« ban (Nikola Gorjanski) i »hrvatsko-dalmatinsko-slavonski« ban (Ivan Krčki). To pokazuje da je banska vlast bila raščlanjena, te prema tome nije mogao ni postojati apsolutni politički centar tadanjeg hrvatskog prostora. Eventualna međuovisnost ili primat jednog bana bitno ne mijenja osnovni zaključak (»Ban« u: Hrvatska Enciklopedija, Sv. II, Zagreb 1941. str. 182).

30 — Kao sjedište banova u hrvatskoj prošlosti spominju se posebno Knin, Otočac, Bihać i Zagreb.

31 — »Ban«, Hrvatska Enc., III, Zagreb 1941. str. 180.

32 — R. Horvat: »Povijest banske palače«, Viestnik zemaljskog arhiva 1915.

Prvi značajniji impulsi u razvoju Zagreba uvjetovali su doseljavanje stranaca. Oni donose pojedine tekovine tadanjeg gospodarskog razvoja evropskih gradova u Zagreb i postaju progresivan faktor u daljem razvoju obrta i trgovine. Već krajem 12. stoljeća u Zagrebu uz hrvatsko stanovništvo žive i stranci³³. Nakon 1242. doseljavaju se u većem broju Nijemci, a Gradec se i prostorno širi³⁴. Općina Gradec već u 15. stoljeću obuhvaća čitav teritorij od potoka Črnomerac na zapadu³⁵, ali je izgrađeni dio naselja ograničen na utvrđeni prostor Griča i njegovu neposrednu okolinu. Prostornom širenju Zagreba³⁶ pridonijela je i značajnija imigraciona struja u toku 15. i 16. stoljeća. Te su migracije bile rezultat turskih osvajanja. Pojedinačni bjegunci kojima to uspijeva, nastoje se nastaniti u sigurnijim gradovima. Treba naime imati u vidu da tadanji feudalni društveni odnosi nisu pogodovali migracijama stanovništva, te su doseljavanja bila ograničena na pojedinačne slučajeve, a ako su bila brojnija onda su zato morali postojati specifični pozitivni uvjeti³⁷.

Doseljavanja u toku 15. i 16. stoljeća rezultirala su prevladavanjem hrvatskog stanovništva u predgrađima gdje su do tada bili brojniji stranci. Ta su doseljavanja, iako malobrojna, ojačala radni potencijal grada i pozitivno se odrazila na razvoj njegovih gospodarskih aktivnosti. Istovremeno se u Zagreb doseljava brojnije plemstvo. To je rezultiralo porastom političkog značenja Zagreba, ali uz istovremeno narušavanje ranije postojećih društvenih odnosa unutar samoupravnih institucija općine Gradec.

Za stari Zagreb bila je karakteristična ne samo pravna i upravna podvojenost već i različita društvena konstitucija pojedinih gradskih jedinica³⁸. U Kaptolu je prevladavalo značenje crkve koja je

33 — Dokumentat koji navodi da se 1198. g. stanovnici Zagreba (podrazumijeva se Biskupski grad, Kaptol i Vlaška Ves) stavljaju pod sudbenu vlast zagrebačkog biskupa, navodi »Madžare, Latine i Slavene« (I. Tkalčić: »Monumenta Civitatis Zagrabienensis, I« str. 3) Pojedini autori tvrde da u Zagrebu u to vrijeme još postoji zaostala grupacija potomstva romanskog stanovništva, što izvode iz citiranog dokumenta koji spominje Latine, kao i iz imena »Vicus Latinorum«) Laška ili Vlaška Ves — Vlaška ulica) (F. Breitenfeld: »Zagreb- Kr. i sl. grad na brdu Grech«, »Zagreb« 1935. 2, str. 35).

34 — Osnivaju se predgrađa »Nova villa civitatis«, koje se u 15. stoljeću zove Lončarskom ulicom ili Ilicom (po potoku Ilica, koji je izvirao ispod vrha Ilica) i Soštarska ili Njemačka Ves jugoistočno od Gradeca.

35 — I. Tkalčić: »Monumenta civ. zagrabienensis, II« str. 45.

36 — Prostorni razvoj Zagreba obrađuje A. Mohorovičić (»Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba«, Rad J. A. Z. U., 287, Zagreb 1952., str. 27—51).

37 — Da doseljavanja nisu bila brojnija govori procjena da Zagreb u 17. stoljeću ima oko 400 kuća sa svega oko 2000 stanovnika.

38 — U srednjem vijeku postoje dva osnovna tipa gradova. Prvi obuhvaća naselja koja se pojavljuju na prirodno zaštićenim i gospodarski, te prometno važnim položajima i nakon razvoja primarnih gradskih gospodarskih aktivnosti (obrt i trgovina) uspijevaju posebnim kraljevskim aktima da se oslobode feudalne uprave. Drugi tip gradova obuhvaća naselja koja se razvijaju oko važnog feudalnog, odnosno crkvenog centra (A. Mohorovičić, op. cit. str. 27/28).

ujedno bila i snažna feudalna jedinica. Gradec, iako je i u njemu crkva imala jaki utjecaj, razlikovao se od Kaptola po svojoj samostalnoj gradskoj upravi. Sve do 16. stoljeća Gradec se slobodno razvijao neovisno od feudalaca, koji su se direktno oslanjali na svoju gospodarsku osnovu, tj. feudum izvan Zagreba. Turska ekspanzija prema zapadu uvjetuje doseljavanje predstavnika tadanjeg feudalnog društvenog sloja u utvrđeni i sigurniji Gradec³⁹. Oni se postepeno infiltriraju u javni život nekad isključivo obrtničko-trgovačkog naselja, a statutom iz 1609.⁴⁰ sebi osiguravaju povlašćen položaj. U svega nekoliko decenija u Gradecu nestaje građanske jednakosti, a vlast prelazi u ruke vlastele iz čijih redova se pojavljuju doživotni zastupnici općine i biraju senatori. Takav je razvoj narušio unutarnju homogenost Gradeca, a bio je logična posljedica porasta političkih funkcija Zagreba, koji se u tom razdoblju ustaljuje kao vodeći gradski centar preostale, od Turske neosvojene Hrvatske.

Unutarnja društvena struktura Zagreba na prijelazu iz srednjeg u novi vijek prilagodila je njegovom političko-geografskom značenju, što je omogućilo da on kasnije definitivno preuzme ulogu političke metropole Hrvatske. Tome su pridonijela historijska zbivanja od kraja 15. pa sve do 19. stoljeća, ali je razvoj Zagreba kao političkog centra uprkos općim prilikama koje su tome pogodovala, bio veoma polagan. Turska je u svom vojničkom pohodu prema zapadu krajem 15. stoljeća osvojila Sisak, posljednje značajnije vojničko uporište pred Zagrebom. Kada je 1552. pala i Čazma, Zagreb je ostao zaštićen jedino prirodnim elementima koji su otežavali komuniciranje između najbližih turskih uporišta i grada, te svojim vlastitim obrambenim sistemom. Iako su Turci držali Sisak sve do 1593. oni nisu povelili ni jednu ozbiljniju vojničku akciju da napadnu ili čak osvoje Zagreb. Iako je to razdoblje u kojem snaga turske ekspanzije počinje slabiti, nameće se zaključak da Zagreb u to vrijeme nije predstavljao u tolikoj mjeri razvijeno gradsko gospodarsko političko središte da bi to moglo privući na akciju tako značajnu vojno-političku silu kao što je u to vrijeme bila. Turska. Osnivanje Karlovca 1579. i ustrojstvo Vojne krajine reduciralo je i u teritorijalnom pogledu kompetencije banske vlasti u minimum, pa Zagreb, stječući politički primat, u stvari postaje centar gotovo isključivo svoje šire gradske okolice, uključujući i Hrvatsko zagorje gdje mu ozbiljno konkurira Varaždin. Ovisnost Zagreba o Madžarskoj i Austriji, te teritorijalna redukcija Hrvatske, sveli su ulogu Zagreba na funkcije lokalnog regionalnog centra, s donekle proširenim političkim funkcijama, koliko je to omogućavala tradicija i uporna obrana preostalih atributa hrvatske državnosti.

39 — Seljačke bune tokom 16. stoljeća također su utjecale na gradnju brojnijih feudalnih rezidencija u Zagrebu.

40 — E. Laszowski: »Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiæ, Vol. XVII«, str. 217, dok. 152, str. 224 dok. 153 i str. 245 dok. 172.

U razdoblju djelomičnog teritorijalnog obnavljanja Hrvatske, geografski položaj Zagreba kao političkog centra dolazi naročito do izražaja. Hrvatska, kojoj se unutar habsburške monarhije u toku pojedinih razdoblja priznavala stanovita politička individualnost, proširuje se u prvom redu unutar međurječja Sava—Drava—Dunav. U fazi obnavljanja gospodarskog života u tom prostoru pojavljuju se kao najznačajniji gradski centri međurječja: Zagreb, Osijek i Zemun. Sva tri grada smještena su na rubnim položajima međurječja i orijentirana su na komuniciranje sa susjednim predjelima izvan međurječja⁴¹. Osijek je nastao i razvijao se kao spona između savsko-dravsko-dunavskog međurječja i susjedne Baranje, te nakon potiskivanja Turaka južno od Save počinje gubiti svoj vojno-politički značaj i dalje se razvija uglavnom kao gospodarski centar. Zemun je ležao na pravcu austrijske ekspanzije prema jugoistočnoj Evropi. Razvija se kao dvojno naselje Beograda, te nakon ukidanja državne granice na rijeci Savi gubi svoju individualnost. Zagreb je predstavljao najpovoljniji lokalitet jer je povezivao hrvatsko međurječje sa sjevernim jadranskim primorjem. Upravo je to bio sekundarni pravac teritorijalnog obnavljanja Hrvatske, te se Zagreb našao na najpovoljnijoj tački koja je povezivala osnovne pravce teritorijalnog razvoja Hrvatske. Dva osnovna smjera teritorijalnog obnavljanja Hrvatske — prvi u pravcu istoka, koji je obuhvaćao međurječje i — drugi u pravcu jugozapada prema Lici i jadranskom primorju⁴² prirodno se spajaju u Zagrebu, te je to pogodovalo razvijanju njegovih političkih funkcija⁴³.

Razvoj Zagreba u političko središte Hrvatske, za što su postojali pozitivni političko-geografski uvjeti, ometala je politička ovisnost Hrvatske. Razvoj Hrvatske ovisio je o mađarskoj i austrijskoj politici, koje se u odnosu na Hrvatsku nisu bitnije razlikovale, a bile su rukovođene tendencijama ekspanzije k mediteranskom prostoru, odnosno jugoistočnoj Evropi. Isticanje nacionalne individualnosti i razvijanje jačih gospodarskih i političkih težnji za germanizacijom, odnosno mađarizacijom javnog života; pod takvim su uvjetima i najrazvijeniji gradski centri Hrvatske morali ostati na nivou »provincijskoga« grada i razvijati se u sjeni

41 — U panonskom prostoru postoje dva velika međurječja, što se bitno odrazilo na razmještaj najvažnijih gradskih sjedišta u tom prostoru. Pod sličnim uvjetima kao u međurječju Sava—Drava—Dunav, razvila su se i na važnim rubnim položajima međurječja Dunav—Tisa tri gradska centra: Budimpešta na najvažnijoj sjeverozapadnoj tački, Szeged na važnom položaju na rijeci Tisi, te Novi Sad na najpovoljnijoj prometnoj tački u odnosu na evropski jugoistok.

42 — U tom pravcu bila je usmjerena i bezuspješna borba za političko pripajanje Dalmacije Hrvatskoj, do čega je došlo tek 1939. g.

43 — Posebno treba imati u vidu postojanje Vojne Krajine, koja se protezala od Velebitskog primorja do krajnjeg istočnog dijela Hrvatske, obuhvaćajući cijelu Posavinu, Moslavinu i dio Podravine. Obzirom da je pod ručje Vojne Krajine bi'o izuzeto iz kompetencije banske vlasti, Zagreb je ležao u najvećem prostorno cjelovitom kompleksu »civilne« Hrvatske, te je kao političko-upravni centar i u tom pogledu imao prednosti.

Beča i Budimpešte. Podvojenost austrô-madžarskih interesa oko podjele rukovodeće uloge unutar habsburške monarhije uvjetuje unutarnje političke borbe u kojoj Hrvatska ima podređenu ulogu.

Polovinom 18. stoljeća uvodi se u Hrvatskoj »županijsko« uređenje, s tim da županije direktno korespondiraju s bečkim dvorom. Od 1767. postoji kraljevsko vijeće kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Krajem 18. stoljeća u potpunosti je likvidirana banska administracija, te Hrvatskom upravlja Ugarsko namjesničko vijeće. Sve do 1848. županije direktno korespondiraju s Budimom, te je uloga Zagreba kao političko-upravnog centra svedena na minimum. God. 1848. dolazi do ponovne organizacije banske administracije, koja se ubrzo pretvara u namjesništvo podređeno centralnoj vladi u Beču. Ponovno prevladavaju centralističke težnje. God. 1867. udaraju se temelji dualizma, a Hrvatska se prepunšta Mađarskoj. Međusobni odnosi formalno se reguliraju hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. Tom nagodbom prvi je put za dulji period jasno formulirana sadržina zemaljske vlade za Hrvatsku sa sjedištem u Zagrebu. God. 1881. banska vlast dobiva i svoje konačne teritorijalne okvire, jer je područje nekadanje Vojne krajine definitivno pripojeno Hrvatskoj. Kompetencije zemaljske vlade u Zagrebu bile su minimalne, jer su obuhvaćale uglavnom unutarnje poslove, bogoštovlje, nastavu i pravosuđe, ali je i to bilo dovoljno da Zagreb poprimi i formalnu ulogu nacionalnog političkog centra.

Razvoju Zagreba u politički centar Hrvatske pridonijelo je i buđenje hrvatske nacionalne svijesti u prvoj polovini 19. stoljeća. Bez obzira na nesređene političke prilike, patriotski narodni pokret protiv germanizacije i mađarizacije potencirao je ulogu nacionalne metropole i počeo isticati Zagreb kao utjelovljenje željene narodne emancipacije.⁴⁴ Zagreb postaje u širim narodnim slojevima pojam nacionalne metropole prije negoli je to po svojoj gospodarskoj i političkoj razvijenosti zapravo bio. Revolucionarna zbivanja u Evropi potakla su hrvatski patriotizam na akciju i on je nužno morao formirati svoj simbol, izražen u formi hrvatske metropole, što decenijama predstavlja stimulativni faktor razvoja grada. Proučava se i veliča prošlost Zagreba i u jednom brzom razvojnom procesu, djelomično i nesvjesno, akceptiraju bitne urbanističke postavke koje su vodile razvoju Zagreba u veliki grad.

Pri ocjeni značenja političkih zbivanja u tom razdoblju na formiranje političke koncepcije hrvatskoga glavnog grada treba uzeti u obzir i nepovoljne faktore, koje posebno karakterizira relativno mala faktična političko-upravna kompetencija organa vlasti u Zagrebu. Da se Zagreb u to vrijeme nije posebno isticao, govori između

44 — Spoznaja da Zagreb nije centar isključivo užeg područja sjeverne Hrvatske, već hrvatskog prostora u cjelini, u punoj mjeni dolazi do izražaja polovinom 19. stoljeća; upravo u Zagrebu, dakle unutar područja o kojem se govori kajkavskim narječjem, odabire se štokavsko narječje kao književni jezik, što je bilo od presudnog značenja za dalji kulturni i politički razvoj Hrvatske.

ostalog i činjenica da još početkom 19. stoljeća po funkciji unutar poštanske mreže Zagreb zaostaje za nekim drugim gradovima Hrvatske. U to vrijeme na području Hrvatske glavni su poštanski centri (»Oberpostämte«) Osijek, Zemun i Varaždin⁴⁵. Po svojoj funkciji u poštanskoj mreži tadanje Hrvatske Zagreb je izjednačen s Rijekom, Gospićem, Novom Gardiškom, Koprivnicom i Mitrovićem, te je sjedište »poštanskog odsjeka« podređenog »višem poštanskom uredu« u Varaždinu. U tadanjoj poštanskoj mreži Zagreb općenito ima podređenu ulogu. Njega uglavnom tranzitiraju tadanje stalne poštanske veze iz pravca sjeveroistok (iz Koprivnice, odnosno Varaždina) prema Karlovcu i Kranjskoj. Glavna poštanska veza tadanje Hrvatske Zemun — Osijek — Nova Gradiška — Petrinja završava u Karlovcu, gdje su počinjale veze prema Gospiću i četiri stalne poštanske veze prema Primorju⁴⁶.

Jedno kraće razdoblje Varaždin u političkom⁴⁷, a Karlovac u prometnom pogledu konkuriraju Zagrebu. Nakon izgradnje željezničke pruge Zidani Most — Zagreb — Sisak (1862.) pojavljuje se korespondentna uloga Siska u povezivanju rječnog, željezničkog i cestovnog prometa, što za kraće vrijeme ističe prometne funkcije Siska. Zbog toga sve četiri predlagane alternativne trase za izgradnju slavonske željezničke magistrale, tada zastupaju potrebu povezivanja Osijeka sa Siskom, a ne direktno sa Zagrebom. Pri tom se u prvom redu pomišljalo na povezivanje Slavonije s Rijekom, a potpuno zanemarivala prometna uloga Zagreba⁴⁸.

Značenje Zagreba kao prometnog, gospodarskog i političkog centra sve do izgradnje željezničke veze do Rijeke ne dolazi do punog izražaja. Napoleon u naponu svoje moći 1809. diktira granice reduciranog austrijskog carstva, ali u svoje aspiracije ne uključuje Zagreb, već Ljubljanu proglašava glavnim gradom Ilirije.

45 — U to vrijeme na području Hrvatske postoje Srijemska, Virovitička, Požeška Križevačka, Varaždinska i Zagrebačka županija. Zagreb je dakle županijski centar, kod čega treba imati u vidu da je do polovine 18. stoljeća veliki župan zagrebačke županije ujedno vršio i funkciju podbena. Međutim kod podjele Ugarske na »Postverwaltung-Bezirke« Zagreb se ne ističe (C. Crusius: »Topographischen Post-Lexicon aller Ortschaften der k. k. Erbñander, IV, 1«, Wien 1804).

46 — U to vrijeme brzi promet se vrši diližansama. Tako je Zemun svakih 14 dana imao jednu vezu diližansom do Budima, a Karlovac svakih 7 dana jednu brzu vezu sa Bečom. Zagreb je i u tom pogledu samo tranzitno mjesto (C. Crusius, op. cit.).

47 — Kada je 1767. g. osnovano kraljevsko vijeće za Hrvatsku kao njegovo privremeno sjedište određuje se Varaždin. Iste godine u Varaždinu je izvršena svečana instalacija vijeća i obavljeno zasjedanje hrvatskog sabora. Kada je požar uništio zgradu vijeća u Varaždinu, ono se 1776. g. preselilo u Zagreb (V. Bayer: »Stav grada Zagreba prema osnivanju Kraljevskog vijeća 1767. g.«, u: »Lz starog i novog Zagreba, II«, Zagreb 1960. str. 141—143).

48 — U obrazloženju trase Osijek—Požega—Sisak kaže se: »Ova je pruga od Londje do Siska, sglob nekada osnovane železne ceste medju Zemunom i Rekom, ter je njezino izvedenje prev. odpisom 13. travnja 1863 izrikom osigurano pučanstvu...« (L. St.: »Slavonia i pitanje o njezinoj železnoj cesti«, Zagreb 1869. str. 11).

Zagreb je ležao izvan teritorijalnih pretenzija Napoleona određenih strateškim faktorima, ali da je grad u to doba imao značajnu političku funkciju vjerovatno se ne bi bilo dogodilo da postane granični grad i to izvan granica francuske Ilirije. Još 1841. almanak u izdanju Justus Perthesa uopće ne spominje Zagreb kada nabraja važnije gradove habsburške monarhije. Istovremeno se npr. spominju Celovec, Ljubljana, Novi Sad, Sombor, Linz, Subotica, Brno, Bratislava, Graz i Trst⁴⁹.

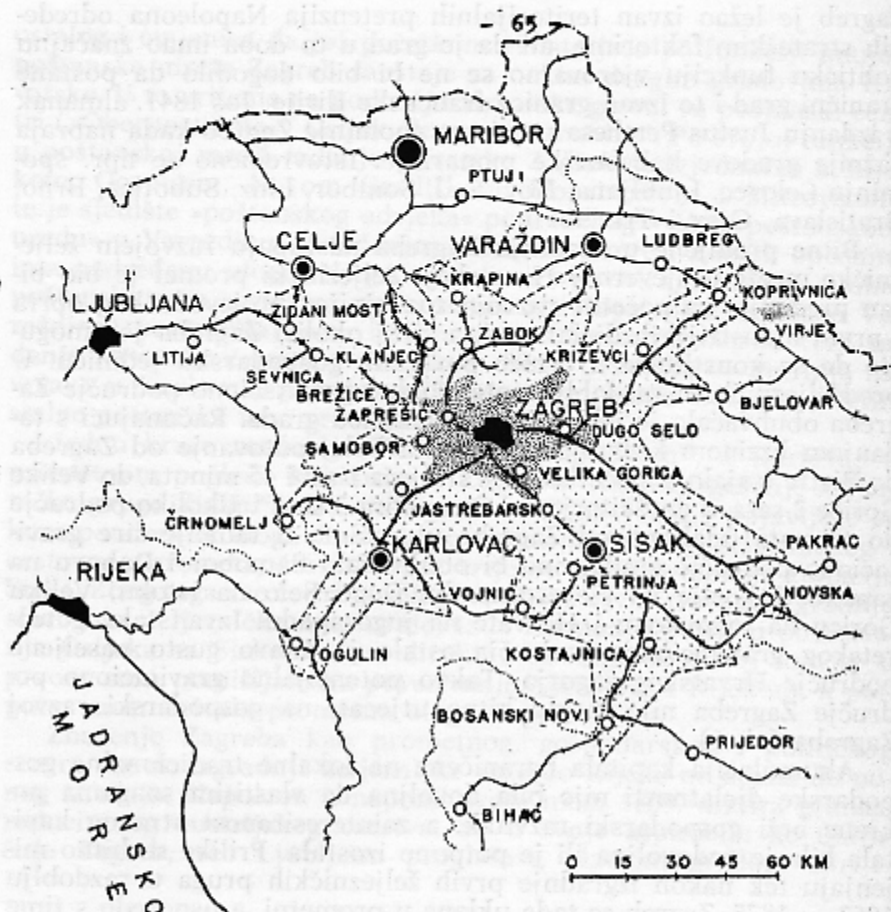
Bitne promjene u značenju Zagreba nastupaju razvojem željezničke mreže u sjevernoj Hrvatskoj. Željeznički promet je bio bitan preduvjet za početak razvoja značajnijeg proizvođačkog obrta i prvih industrijskih djelatnosti, a široj okolici Zagreba je omogućio da se konstituiraju u čvršće povezanu gospodarsku jedinicu. U predželjezničkom razdoblju potencijalno gravitaciono područje Zagreba obuhvaćalo je isključivo užu okolicu grada. Računajući s tadanjom brzinom kretanja poštanskih kola, putovanje od Zagreba do Bistre trajalo je početkom 19. stoljeća 1 sat i 45 minuta, do Velike Gorice 2 sata, a do Ščitarjeva i Samobora 3 sata⁵⁰. Ukoliko područje do tri sata udaljeno od Zagreba uključimo u tadanje šire gravitaciono područje grada, ono bi obuhvaćalo Samobor i Dobovu na zapadu, Jakovlje na sjeverozapadu, Dugo Selo na istoku, Veliku Goricu na jugoistoku i Horvate na jugozapadu. Izvan takvog teoretskog gravitacionog područja ostalo je čitavo gusto naseljeno područje Hrvatskog zagorja. Takvo potencijalno gravitaciono područje Zagreba nije moglo bitno utjecati na gospodarski razvoj Zagreba (sl. 6).

Akumulacija kapitala ograničena na lokalne tradicionalne gospodarske djelatnosti nije bila dovoljna da vlastitim snagama pokrene brži gospodarski razvitak, a zainteresiranost stranog kapitala bila je nedovoljna ili je potpuno izostala. Prilike se bitno mijenjaju tek nakon izgradnje prvih željezničkih pruga u razdoblju 1862 — 1875. Zagreb se tada uklapa u prometni, a usporedo s time i u gospodarski sistem austrougarske države. Iako ostaje u podređenom položaju u odnosu na glavne gospodarske centre države, Zagreb 1870. prestaje biti lokalni obrtničko-trgovački centar i postaje jedno od važnijih žarišta gospodarskog razvitka. Izgradnja željeznica na području sjeverne Hrvatske pridonijela je povezivanju toga prostora u veću gospodarsku cjelinu sposobnu da u pogledu sirovina, radne snage i potrošnje, podupre razvoj prvog značajnijeg gospodarskog središta u tom dijelu Hrvatske⁵¹.

49 — Podaci se odnose na 1834. (Ugarska), odnosno 1838. g. (Austrija) (H. Berghaus: »Almanach der Belehrung und Unterhaltung auf dem Gebiete der Erd-, Länder-, Völker- und Staatenkunde«, Gotha 1841.).

50 — C. Crusius, op. cit. IV/1—5.

51 — Radi uporedjenja navodi se da po ranije datom vremenskom kriteriju (3 sata putovanja), ali uzimajući u obzir putovanje željeznicom, potencijalno gravitaciono područje obuhvaća (sl. 6): cijelo Hrvatsko zagorje, cijelo područje uz željezničku prugu do Ogulina na jugozapadu i Bosanskog Novog na jugoistoku, cijelu Posavinu do Novske i sjeveroistočnu okolicu do Koprivnice (prema voznom redu Jugoslavenskih željeznica 1960/61. g.).

Sl. 6 Utjecaj tehničkog razvoja prometa na širenje gravitacionih utjecaja grada Zagreba. Uzimajući kao teoretsku gnanicu udaljenost do tri sata putovanja od grada, potencijalno gravitaciono područje Zagreba se od početka 19. stoljeća do danas višestruko povećalo. Vremenskim trajanjem putovanja razgraničeno gravitaciono područje, ukoliko se uzme kao osnova brzina putovanja poštanskim kolima početkom 19. stoljeća, je obuhvaćalo isključivo okolicu grada (gusto tačkano područje). Prema brzini putovanja 1960. g. (uzeti u obzir putnički vlakovi) potencijalno gravitaciono područje Zagreba je višestruko uvećano i obuhvaća znatan dio sjeverne Hrvatske i dijelove Slovenije (rijetko tačkano područje). Razvoj prometa je bio jedan od osnovnih faktora proširenja društvenih funkcija grada.

Fig. 6 The influence of the technical development of transport facilities upon the gravitational effect of Zagreb. Taking 3-hour travelling to the city as theoretical limit of its attractive effect, the potential gravitational area of Zagreb has increased its size many times since the beginning of the 19th century. With the speed of a stage coach at that time and the theoretical 3-hour length of the journey as delimiting the gravitational area of the city, this covers only its immediate ne-

Usporedo s razvojem prometa odvija se i proces teritorijalno-upravnih promjena, koje imaju svoj odraz i na prostorni djelokrug funkcija Zagreba, kao centra prvostepenih (općina), drugostepenih (kotar) i trećestepenih (županije, oblasti) organa vlasti. Polovinom 18. stoljeća Zagrebačka županija obuhvaćala je uglavnom područje Medvedničkog prigorja i savsko-kupsko međurječje, čemu je bio priključen uski granični pojas Gorskog kotara, koji nije pripadao Vojnoj krajini. Unutar sjeverne Hrvatske u to vrijeme Varaždin i Križevci u županijskom sustavu imaju ravnopravan položaj sa Zagrebom. Do 1909. Zagrebačka županija proširila se jedino pripajanjem Banije i dijelova Pokuplja, jer su Bjelovar umjesto Križevaca i Varaždin i dalje ostali županijski centri, dok je otpalo područje Gorskog kotara, koje se s dijelom područja bivše Vojne krajine konstituiralo u zasebnu teritorijalno-upravnu jedinicu.

Širenje utjecaja Zagreba na neposrednu okolicu bolje se može pratiti kroz promjene u razgraničenju kotareva. Ove promjene upućuju na odraze razvoja Zagreba na širem administrativno-upravnog područja s kojim je grad bio neposrednije povezan. Još 1909. zagrebački kotar obuhvaća isključivo užu okolicu Zagreba i brdovečko prigorje, a niti na jednom mjestu ne prelazi na desnu obalu Save. Sava je granica zagrebačkog kotara, a njena desna obala je podijeljena na samoborski i velikogorički kotar. Medvedničko prigorje je podijeljeno na zagrebački i zelinski kotar, a cijeli međuprostor Krapina — Medvednica pripada kotaru Donja Stubica. Tokom kasnijih teritorijalno-upravnih promjena zagrebački kotar se širio na račun svih susjednih kotareva. Posebno je karakteristično širenje kotara Zagreb u Medvedničkom prigorju, prema Hrvatskom zagorju i uzduž željezničke pruge prema jugoistoku, jer su te promjene odražavale proširenu gravitacionu povezanost Zagreba sa širom okolicom grada⁵². Zakonom donesenim 1955. cijela uža okolica Zagreba, uključujući i lokalne centre kao što su Samobor, Velika Gorica, Zelina i Dugo Selo, sjedinjena je u jedinstvenu teritorijalno-upravnu jedinicu⁵³. Razvoj prometa na

52 — Teritorijalno-upravne promjene nisu uvijek odražavale stvarni porast značenja Zagreba kao gravitacionog centra, jer se ponekad u većoj ili manjoj mjeri respektirala tradicija Samobora, Velike Gorice i Zeline kao lokalnih upravnih središta. Ipak su te promjene sigurna indikacija o proširenju područja izravno povezanog sa Zagrebom.

53 — Istovremeno dolazi do krupnih promjena u strukturi vlasti, te se direktna upoređenja između starog i novog teritorijalnog razgraničenja kotareva ne mogu vršiti. Kotarevi po površini općenito postaju veći, ali zato općina dobiva u suvremenom komunalnom uređenju promijenjeno značenje.

ighbourhood (densly dotted area). With the speed of travelling in 1960 (of a passenger train) the potential gravitational area of Zagreb has increased many times and spreads over a considerable part of northern Croatia and parts of Slovenia (sparsely dotted area). The development of transport facilities was one of the basic factors for the widening of the social functions of the town.

kraju 19. i u toku 20. stoljeća omogućio je da se šira okolica Zagreba razvije u čvršće povezanu teritorijalnu cjelinu. To je bio jedan od preduvjeta za razvoj Zagreba u gospodarsko središte šireg značenja.

U analizi razvoja Zagreba kao gospodarskog centra posebno dolazi do izražaja njegova relativno kratka industrijska tradicija. Isključujući obrt, Zagreb još na kraju 19. stoljeća nije imao razvijenu privredu. Sve do izgradnje prvih željezničkih pruga u Zagrebu prevladava značenje obrta i trgovine kao osnovnih gospodarskih djelatnosti. Brži gospodarski razvoj centara izvan Hrvatske i razvoj trgovine, već u 18. stoljeću ozbiljno konkuriraju zagrebačkom obrtu. Konzervativni obrt i cehovi postaju smetnja⁵⁴ gospodarskom progresu. Ukidanje unutarnjih carina 1850, osnivanje podružnice austrijske narodne banke u Zagrebu, osnivanje trgovačko-obrtne komore⁵⁵ i ukidanje cehova 1859, predstavljaju prve značajnije korake k jačanju proizvodnih djelatnosti zagrebačke privrede⁵⁶. K tome treba dodati činjenicu da 1848. feudalni društveni sistem doživljava odlučne promjene, tim promjenama osiguravaju se osnovni preduvjeti za oslobađanje potencijalne radne snage na selu i njenu preorijentaciju na rad u industriji. Kraće vrijeme još jedino kućne zadruge usporavaju proces aktivnijeg pritiska suvišnog radnog potencijala na nepoljoprivredne djelatnosti⁵⁷.

Još 1857. broj aktivnih stanovnika Zagreba zaposlenih u industriji i obrtu relativno je malen⁵⁸. Te godine na Zagreb je otpadalo 0,90% od ukupnog stanovništva Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine. Istovremeno je na Zagreb otpadalo 5,70% od ukupnog broja u industriji i rudarstvu aktivnih osoba, te 6,60% aktivnog trgovačkog osoblja Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine⁵⁹. Mnoge grane obrta su bile u opadanju i radile bez najamne radne snage, o čemu govori podatak da je na 1010 »privrednika« u industriji i obrtu dolazila svega 521 pomoćna osoba⁶⁰. Prema podacima iz 1862. glavni su poreski obveznici bili mlin, tiskara i pivovara⁶¹, što pokazuje da u to

54 — U pojedinačnim slučajevima čak je i vjerska pripadnost vlasnika mogla biti dovoljno obrazložena za likvidaciju »konkurentnih« obrtnih i trgovačkih pogona (E. Laszowski: »Rudarstvo u Hrvatskoj, I« str. 247).

55 — Austrijska narodna banka osniva podružnice istovremeno u Zagrebu i Rijeci, a trgovačko-obrtničke komore su osnovane iste godine u Zagrebu, Osijeku i Rijeci (R. Bičanić: »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860)«, Zagreb 1951., str. 355).

56 — Do polovine 19. stoljeća obrt se razvio i u ostalim većim gradovima Hrvatske. Zagreb je uglavnom izgubio svoj apsolutni primat najrazvijenijeg obrtničkog centra u Hrvatskoj i jedino je razvoj industrije mogao ponovno učvrstiti njegovu vodeću gospodarsku ulogu. Prema popisu izvršenom 1862. g. Zagreb je obzirom na broj obrtnika-poreskih obveznika zaostajao za Osijekom (R. Bičanić, op. cit. str. 56 Tab 3a).

57 — R. Bičanić, op. cit. str. 354, 357 i 359.

58 — 1531 osoba (privrednici + pomoćno osoblje u industriji i obrtu (od ukupno 16.657 stanovnika) R. Bičanić, op. cit. str. 264 Tab 26).

59 — Ibidem

60 — Ibidem

61 — R. Bičanić, op. cit. str. 172.

vrijeme značajnije proizvodne djelatnosti za šire tržište u Zagrebu ne postoje. Polovinom 19. stoljeća Zagreb se izrazitiije ne ističe kao gospodarski centar, a po pojedinim granama čak i zaostaje za Rijekom i Osijekom. Industrijski razvoj grada bio je tek u svom začetku⁶². Karakteristično je da ni u uvođenju tehničkih izuma Zagreb nije prednjačio. Tako je unutar područja Hrvatske u Rijeci prvi put došlo do primjene parnog stroja, započela prva proizvodnja strojeva, papira i najprije uvedena upotreba plina. Prvi paromlin osnovan je u Vukovaru. Prve automatske preslice pojavljuju se u Varaždinu, a prva proizvodnja šećera u Čepinu. U Osijeku se proizvode prvi poljoprivredni strojevi i žigice. U pogledu primjene suvremene tehnike u toku 19. stoljeća Zagreb je prednjačio jedino u pogledu prometnih sredstava i veza. Unutar hrvatskog prostora Zagreb je prvi dobio željezničku vezu i brzojav⁶³. Zagreb je prvi bio suvremenim prometnim vezama povezan sa širom okolicom i tadanjim važnim gospodarskim centrima habsburške države. Prometni faktori, koji ne slučajno prvi potvrđuju prednosti Zagreba pred ostalim centrima, u kasnijim etapama gospodarskog razvoja Hrvatske postaju bitna komponenta njegova izrastanja u najvažniji gospodarski centar hrvatskog prostora.

U drugoj polovini 19. stoljeća u Zagrebu se osnivaju prva, za tadanje prilike u Hrvatskoj značajnija industrijska poduzeća i novčani zavodi. Već 1864. u Zagrebu je održana prva, a 1891. druga gospodarska izložba. Suvremeni komentar prve gospodarske izložbe svjesno ističe da se radi o demonstriranju privrednog i kulturnog progresa koji je postignut pod ne naročito povoljnim uvjetima⁶⁴. Koncentracija vlastitog kapitala u Hrvatskoj bila je nedovoljna⁶⁵ u odnosu na austrijski i mađarski kapital koji je direktno bio povezan s važnim financijskim centrima Evrope i diktirao gospodarski razvoj države prema svojim užim interesima. Zbog toga Zagreb, iako je do početka 20. stoljeća učvrstio svoje pozicije glavnog gospodarskog centra Hrvatske, nije sve do raspada austro-ugarske države dostigao stupanj razvijenog industrijskog centra.

62 — »Zagreb je administrativno središte i centar aristokracije. Zato se u njemu razvija (odnosi se na polovinu 19. stoljeća — op S. Ž.) manufaktura sredstava za potrošnju. To je pretežno ona, koja nastaje bi'o od domaćeg obrta, bilo da je osnovana od stranaca: tvornica duhana, mlin za papir, zavod za izradu vojne odjeće itd.«) R. Bičanić, op. cit. str. 180).

63 — R. Bičanić, op. cit. str. 212, Tab. 23.

64 — Časopis »Sidro« 1864 g piše: »... Ako nam dakle naša prva izložba blaga plodinah, tvorinah i umjetninah i neće biti pravcem Londonskoj i Parizkoj, bit će ona ipak vjerno ogledalo našega napretka kojeg smo na polju ratarstva i umjetnosti usprkos svim nezgodama učinili« (M. Despot: »Časopis »Sidro« o zagrebačkoj privredi "prednagodbenačkog" razdoblja«, u: »Iz starog i novog Zagreba«, Zagreb 1957. str. 223).

65 — M. Mirković: »Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941.«, Zagreb 1950. str. 10.

U toku 19. stoljeća Zagreb je postao jedinstvena gradska aglomeracija⁶⁶, razvio svoje političke funkcije, usporedno s razvojem prometa postao ključna prometna tačka hrvatskog prostora⁶⁷ i primio osnovne konture gospodarskog centra šireg značenja. Nakon ujedinjenja jugoslavenskih zemalja u jedinstvenu državu 1918. Zagreb se našao u političko-gospodarskoj cjelini koja se sastojala od nejednako razvijenih dijelova. Unutar države, u kojoj su pojedina područja bila gospodarski razvijena daleko ispod prosjeka za sjevernu Hrvatsku i Sloveniju, Zagreb preuzima funkcije vodećeg industrijskog centra. Tome pogoduje gospodarska tradicija grada, te pravci vanjskotrgovačkih⁶⁸ i financijskih veza s inozemstvom, čime prednosti položaja Zagreba dolaze naročito do izražaja. Zahvaljujući tome, Zagreb se u relativno kratkom razdoblju razvio u vodeći gospodarski centar jugoslavenske države.

Razvoju industrijske privrede Zagreba pogoduje, uz ostale faktore, i veća koncentracija stanovništva na području Hrvatskog zagorja. Decenijama unatrag to je područje bilo opterećeno latentnim suviškom radne snage. Nakon izgradnje mreže željezničkih veza suvišna radna snaga agrarno prenaseljenog područja Hrvatskog zagorja, postaje sastavni dio radnog potencijala Zagreba, što je naročito u razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata bio važan stimulativni faktor razvoja zagrebačke industrijske privrede. Historijske prilike u toku 16 — 17. stoljeća uvjetovale su koncentraciju hrvatskog stanovništva u sjeverozapadnom zaleđu Zagreba, koja je u suprotnosti s prirodnim potencijalom toga područja. Tako su specifični društveni faktori uvjetovali pojavu najprostranijeg i u pogledu radnog potencijala najjačeg rezervata industrijske radne snage u okolici jednog grada na području Jugoslavije. Nužna emigracija dijela radnog stanovništva iz Hrvatskog

66 — Zagreb se konstituirao u jedinstvenu gradsku aglomeraciju 1850. g. kada je na osnovu carskog patenta izvršeno ujedinjenje Gradeca, Kaptola, Biskupskog grada i pripadajućih sela u jedinstveni Zagreb.

67 — Za industriju u predželjezničkom razdoblju je karakteristično da se ona najčešće razvija u blizini sirovinskih izvora. Naprotiv u postželjezničkom i industrijskom razvoju prometni položaj određenog lokaliteta postaje jedan od primarnih, a često i najvažniji faktor lokacije. U okolici Zagreba Samobor je primjer predželjezničke, a Sesvete Zaprešić postželjezničke lokacije industrije.

68 — Prema statistici Jugoslavenskih željeznica za 1929. g. oblasna željeznička direkcija u Zagrebu ima unutar Jugoslavije vodeći položaj u unutarnjem prometu i u prometu sa inozemstvom:

(u milijunima tona)			
Direkcija	Lokalni promet	Uvoz-izvoz	Ukupno
Zagreb	40	1,3	5,3
Ljubljana	2,4	1,2	3,6
Subotica	2,3	0,5	2,8
Beograd	2,3	0,3	2,6

(M. Mirković, op. cit. str. 128),

zagorja u Zagreb⁶⁹ bila je, uz prometne prednosti, od prvorazrednog značenja za razvoj industrijske privrede u Zagrebu. Migracije stanovništva koje su neophodni demografski faktor razvoja jednog grada, tijesno su povezane s razvojem prometa, kako u pogledu mreže tako i u tehničkom pogledu⁷⁰. Zagreb je brojem stanovnika zapravo počeo brže rasti tek nakon uvođenja željezničkog prometa u sjevernoj Hrvatskoj⁷¹. Funkcionalna i radna gravitaciona povezanost okolice s gradom u toku kraćeg vremenskog razdoblja osigurava nužne preduvjete za preorijentaciju dijela agrarnog stanovništva na gradske aktivnosti, a djelomično i za definitivno preseljavanje u grad.

Razvoju industrijske privrede pogodovala je i struktura zagrebačkog željezničkog čvora. Svoje današnje konture čvorište poprima već 1870, kad je dovršena željeznička pruga Koprivnica — Zagreb⁷². U kasnijim godinama jedino se dopunjavala željeznička mreža u okolini Zagreba⁷³. Tako je 1886. dovršena »zagorska željeznica«, a 1897. pruga Dugo Selo — Novska⁷⁴. Priključci pojedinih pruga na postojeća tri osnovna ulazno-izlazna smjera (zapad, istok, jug) izvedeni su izvan Zagreba, te se u neposrednoj okolini grada pojavljuju sekundarna željeznička čvorišta. Sastaja-

69 — Problematiku emigracije stanovništva iz Hrvatskog zagorja obrađuju: N. Peršić: »Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb«; S. Zuljić: »Kretanje broja stanovnika Donjeg Zagorja kroz jedno stoljeće«, u: Geografski Glasnik 18 Zagreb 1957., I. Crkvenčić: »Hrvatsko Zagorje kao emigraciono žarište«, u: Geografski Glasnik 18, Zagreb 1957. i I. Crkvenčić: »Prigorje planinskog niza Ivančice. Evolucija agrarnog pejzaža«, u: Geografski Glasnik 19 i 20, Zagreb 1958. i 1959. g.

70 — M. Sorre: »Les migrations des peup'es«, Paris 1955.

71 — U predželjezničkom razdoblju veliki gradovi se pojavljuju jedino u slučaju prethodne intenzivne akumulacije funkcija. Beč i Budimpešta su imali dovoljnu koncentraciju funkcija da se već prije izgradnje željeznica razviju u velike gradove. U sjevernoj Hrvatskoj su glavne društvene funkcije prije izgradnje željeznica bile podijeljene na više centara. Tako su uz Zagreb važni prometni centri bili Sisak i Karlovac; uz Zagreb važan politički centar je bio Varaždin; u gospodarskom pogledu i neki manji centri, kao na pr. Samobor imali su značajnu ulogu. Željeznički promet je uvjetovao koncentraciju svih važnijih funkcija u Zagrebu, što se ubrzo odrazilo na demografske impulse razvoja grada. Početna koncentracija stanovništva je stvorila i osnovnu »potrošačku« bazu za razvoj pojedinih gospodarskih grana. Time je omogućena komplementarna nadgradnja i prekrivanje stimulativnih faktora koji ubrzavaju gospodarski progres.

72 — Prije toga vremena dovršene su: 1862. g. željeznička pruga Zidani Most—Sisak 1865. g. pruga Zagreb—Karlovac.

73 — Podaci: Gornjičić Brdovački: »Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. Gradnja za povijest Hrvatske III«, Zagreb 1952. i V. Stehlik: »Karta razvitka željezničke mreže u FNRJ« (Prilog u: »Sto godina željeznica Jugoslavije«, Beograd 1951.).

74 — 1892. g. pušten je u promet direktni željeznički spoj između te godine dovršenog Glavnog kolodvora i željezničkog mosta na Savi. To je međutim bila samo nužna unutrašnja dopuna željezničkog čvorišta, a trebala je da likvidira nehomogenost željezničke mreže koja je bila uvjetovana postojanjem dvaju investitora i vlasnika željezničkih objekata na području grada (Južne željeznice i Mađarske državne željeznice).

nje glavnih cestovnih komunikacija sa željezničkim prugama u neposrednoj okolici užeg gradskog područja uvjetuje pojavu daljih sekundarnih prometnih čvorišta. Tako se u užoj okolici Zagreba pojavljuje pet sekundarnih prometnih čvorišta: Zaprešić, Podšused, Sesvete, Dugo Selo i Remetinec. U taj kompleks uklapa se i Samobor koji je izgradnjom uskotračne željeznice 1901. direktno uključen u prometni sistem Zagreba. Takva kompozicija zagrebačkog željezničkog čvora pojednostavila je njegovo funkcioniranje, ali su mnogo značajniji efekti koji su se pojavili u obliku proširenih mogućnosti gospodarskog razvitka.

Raščlanjenost prometnog čvorišta Zagreba u širem prostoru bila je rezultat prirodnih uvjeta komuniciranja u sjevernoj Hrvatskoj. Pojavljivanje sekundarnih prometnih čvorišta nije rezultiralo razbijanjem jedinstvenog gospodarskog kompleksa Zagreba, jer je njihova mala udaljenost od grada onemogućila da se oko njih razviju individualne urbane i gospodarske jedinice. Uz pojedina čvorišta razvijaju se trabantna naselja koja, počevši od momenta svoje preorijentacije na industrijsku privredu, postaju sastavni dio zagrebačkog regionalnog industrijskog kompleksa. Postojanje povoljno dislociranih prometnih čvorišta u neposrednoj okolici grada pogoduje razvoju industrije, jer pruža višestruke mogućnosti za dislociranje pojedinih industrijskih pogona izvan užeg područja grada, odnosno eventualno poželjno približavanje industrijskih objekata sirovinским izvorima, pristupnim pravcima dopreme sirovina, odnosno rezervatima radne snage. Tako je specifični razvoj zagrebačkog prometnog čvorišta u daljoj mjeri proširio već postojeće prednosti za razvoj industrijske privrede u Zagrebu. Usporedo s time došlo je do nužne kohezije grada i njegove okolice u gospodarsku cjelinu. To se odrazilo na razvoj urbano-rurističkog konglomerata, koji se postepeno stapa u jedinstveni regionalni kompleks Zagreba.

2) Struktura grada

a) Prirodna osnova

Zagreb se u toku svoga razvoja, uzimajući pri tom u obzir izgrađeni prostor grada i smještaj pojedinih funkcija, proširio od vrhova Medvednice sve do u savsku ravnicu. Računajući s vrhom Sljeme na sjeveru i Brodarskim institutom južno od Save, Zagreb se razvio pravcem sjever — jug na razdaljini od 14 km. Na pravcu zapad — istok, računajući od mosta preko Save kod Podšuseda do potoka Trnava u Dubravi, grad se proteže na duljini od 17,5 km. Maksimalne udaljenosti pojedinih krajnjih tačaka grada ne odgovaraju njegovoj stvarnoj prostornoj razvijenosti. Razvijenost grada na pravcu zapad — istok odražava tendencije održavanja veze s pristrancima Medvedničkog prigorja, te se na tom smjeru razvijala glavna prometna longitudinala grada. Krajnji istočni

Sl. 7 Osnovna zonska podjela gradskog prostora Zagreba na osnovu prirodnih obilježja.

Fig. 7 Basic zonal division of the area of Zagreb in accordance with natural characteristics.

i zapadni dio ove longitudinalne predstavljaju cestovna izduženja grada. Izgradnja se uglavnom oslanjala na jednu cestovnu magistralu, a tek u najnovije vrijeme na nju se vezuju razvijeniji stambeni kompleksi, kao što su Dubrava na istoku, te Stenjevac i Podšused na zapadu. Na krajnjoj sjevernoj tački Zagreba nalaze se tek pojedini rekreativni, zdravstveni ili javni objekti. Ovi sadržaji nisu izravno povezani s građevinsko-urbanističkim kompleksima grada, jer su visinski izdvojeni, a od grada ih razdvaja zona prigorskih sela, koja još nije u potpunosti urbanizirana. Zagreb se nije razvijao koncentrično oko historijske jezgre, već određenim prav-

cima. Pri tom su posebno dolazile do izražaja tendencije direktnog proširenja gradske jezgre na lijevu obalu Save, izduljivanje grada uskim stambenim zonama prema zapadu i istoku, te izdvajanje pojedinih funkcija na planinski masiv sjeverno od gradske jezgre. Na takav specifičan prostorni razvoj grada utjecala su prirodna obilježja zagrebačkog prostora.

Pružanje Medvednice i njen odnos s rijekom Savom osigurava niz prednosti za razvoj velikoga grada. Rijeka Sava, koja je za nerazvijenu gradsku jedinicu, kakav je bio Zagreb sve do kraja 19. stoljeća, predstavljala nepremostivu prirodnu prepreku, nakon preastanja Zagreba u veliki grad postaje atraktivan prirodni element koji se logično uključuje u grad. Zagrebački prostor na udaljenosti od 14 km obuhvaća područja različitih prirodnih obilježja. To su od sjevera prema jugu: planinski masiv Medvednice, Medvedničko prigorje, blago razvijeni ogranci prigorja s manjim platoima, dolinska proširenja sa uskom zaravni i aluvijalna ravan rijeke Save (sl. 7).

Medvednica predstavlja dominantan prirodni element u zagrebačkom prostoru. Ona prirodno razgraničuje širi prostor Zagreba sa sjevera, a njen odnos sa rijekom Savom osigurava širem gradskom području obilježja kompleksne fizičko-geografske jedinice. Pružanje Medvednice utječe u određenoj mjeri i na klimatske prilike na području Zagreba. Tako klimatski srednjaci za Zagreb pokazuju stanovita odstupanja od vrijednosti konstatiranih za neke gradove koji nisu znatnije udaljeni od Zagreba.

Temperatura, vjetar i oblačnost — srednje vrijednosti za razdoblje 1925 — 1940.⁷⁵

	Zagreb		Čakovec	Križevci
	Grič	Borongaj		
Srednja god. temp. zraka	11,6	10,3	10,1	9,9
Sred. maks. temp. zraka	15,5	15,4	15,2	15,5
Sred. minim. temp. zraka	7,7	5,0	4,8	3,8
Apsol. maks. temp. zraka	37,6	37,1	38,8	37,4
Apsol. minim. temp. zraka	-21,7	-30,5	-35,5	-29,8
Broj dana u godini s temp. zraka iznad 5°C	268	254	251	248
Srednji broj dana s mrazom/temp. min. 0,0°C	59,9		98,7	113,0
Srednji broj dana s temp. maks. 25°	73,5		75,9	79,9
Najučestalija zračna strujanja				

⁷⁵ — Hidrometeorološka služba FNRJ: »Temperatura, vjetar i oblačnost u Jugoslaviji. Rezultati osmatranja za period 1925—1940; Prilozi poznavanju klime Jugoslavije I«, Beograd 1952.

Za Zagreb su karakteristična izvjesna odstupanja od ekstremnih vrijednosti u hladnom dijelu godine. S obzirom na svoj smještaj u podnožju Medvednice, Zagreb ima osnovna obilježja prigrorskoga grada s odstupanjima od klimatskih srednjaka, koja su karakteristična za prigorja u sjevernoj Hrvatskoj. Zagreb se razvio sa svojim dijelovima od prigorja do aluvijalne ravni Save, te između pojedinih dijelova gradskog teritorija postoje znatnije razlike⁷⁶. Ove su razlike to značajnije, ako se uzmu u obzir malene udaljenosti između pojedinih dijelova grada s različitim klimatskim obilježjima. Te su razlike uz ostale faktore utjecale na prostornu dispoziciju pojedinih gradskih zona s obzirom na njihovu namjenu, a također i danas su značajne pri ocjeni prednosti pojedinih lokaliteta za određene funkcije.

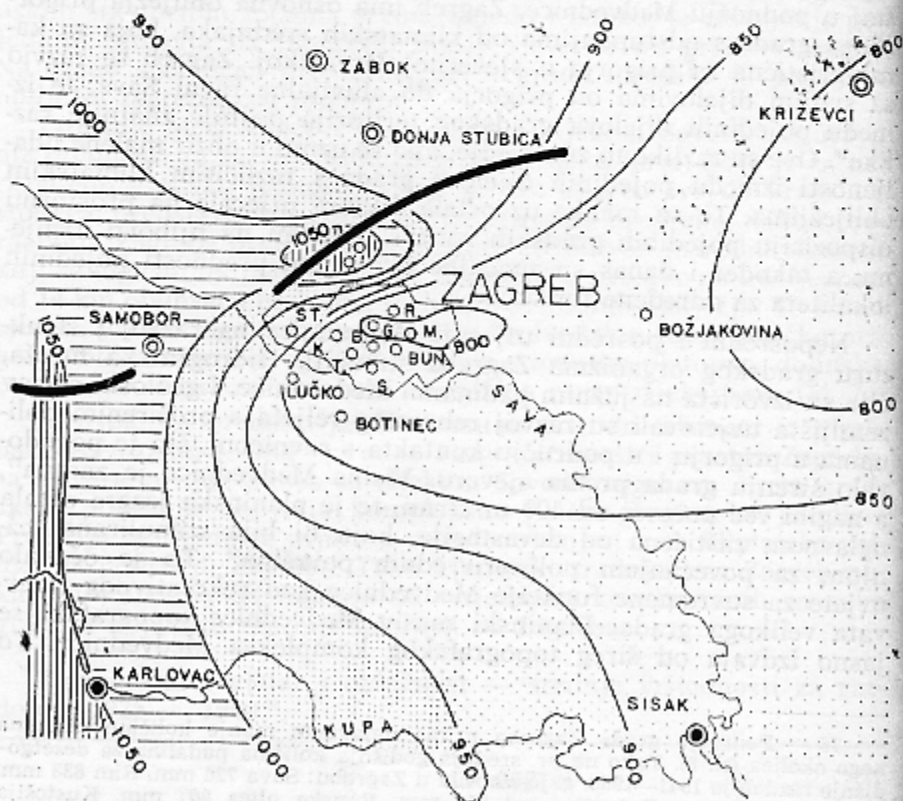
Neposredni i posredni utjecaji Medvednice na razvoj i strukturu gradskog organizma Zagreba su očiti. Hidrografska mreža, čija su izvorišta na južnim padinama Medvednice, i geološki sastav zemljišta uvjetovali su razvoj rebrastog reljefa s proširenim dolinama u prigorju i u području kontakta s ravnicom, što je pogodovalo širenju grada prema sjeveru. Visina Medvednice je znatna⁷⁷, a nagibi već počevši od 400 m strmi, te je planinska jezgra ostala uglavnom zaštićena od devastacije, koja bi bila stimulirana težnjom za povećanjem poljoprivrednih površina⁷⁸. To je očuvalo uvjete za suvremene funkcije Medvednice kao rekreativnog rezervata velikoga grada. Planinski masiv Medvednice topografski se jasno izdvaja od šireg topografskog kompleksa Medvednice. To

76 — Područje grada Zagreba prima uglavnom manje količine padalina nego okolica (sl. 8). Tako na pr. srednja godišnja količina padalina za desetgodisnje razdoblje 1941—1950. g. je iznosila u Zagrebu: Sava 726 mm, Rim 833 mm, Maksimir 795 mm, Botanički vrt 816 mm, Bunska ulica 807 mm, Kustošija 827 mm Grič 786 mm (na Medvednici količina padalina je veća: Kraljičin Zdenac 1051 mm, Sljeme 1052 mm). Karakteristično je da godišnji srednjak za Samobor za isto razdoblje iznosi 1023 mm. Posebno su karakteristične razlike u količini padalina unutar samog gradskog teritorija, unutar kojeg postoji područje sa nižom količinom padalina od općih prosjeka. B. Makjanić smatra da se ova »kišna sjena« ne može pripisati utjecaju samoga grada, jer je Zagreb premalen da bi mogao utjecati na raspored padalina, a i kad bi takav utjecaj postojao on bi vjerojatno djelovao u pravcu povećanja količina padalina. Prema tome »depresija« je uvjetovana položajem u zavjetrini Medvednice. Medvednica naime bitno mijenja lokalne prilike na području Zagreba u pogledu vjetrova. Dominantni sjeverozapadni vjetar karakterističan za ovaj dio Hrvatske u Zagrebu ne dolazi do izražaja. U podnožju Medvednice prevladavaju sjeveroistočni vjetrovi, dok sjeverozapadni vjetrovi dolaze do punog izražaja tek južno od Save (Lučko). Na taj način Zagreb je zaštićen od dominantnih vjetrova u ovom prostoru Medvednicom, čije pružanje je uvjetovalo modifikacije u klimatskim prilikama grada (B. Makjanić: »Oborinske prilike šireg područja Zagreba u razdoblju 1941—1950. g.«, Zagreb 1953. g. — ekspertiza).

77 — Vrh Sljeme ima apsolutnu visinu 1035 m, a relativnu visinu (u odnosu na paromlin u Trnju) 920 m.

78 — Na južnim padinama Medvednice prosječna visina do koje prodiru oranice, znad 300 m. Ova visina na pojedinim sektorima varira, ali ne prelazi 400 m. Najviše su površine vinograda kod Markuševca ispod 400 m apsolutne visine.

je omogućilo jednostavno razgraničenje i utjecalo na izdvajanje masiva za rekreativni rezervat Zagreba⁷⁹.

Sl. 8 Prosječna godišnja količina padalina na području okolice Zagreba. Srednje desetogodišnje izohijete (izražene u mm) su izvedene iz raspoloživih podataka za razdoblje 1941—1950. g. (preuzeto od B. Makjanić: »Oborinske prilike šireg područja Zagreba u razdoblju 1941—1950«). Oznake pojedinih lokaliteta na kojima su vršena promatranja: S = Save, R = Rim, M = Maksimir, B = Botanički vrt, Bun = Bunska ulice, K = Kustošija, G = Grič. Meteorološke stanice na Medvednici: Sljeme i Kraljičin zdenac.

Fig. 8 Average annual amount of precipitation in the area of Zagreb. The average decadal isohyets (in millimetres) are plotted in accordance with the available information for the period between 1941 and 1950 (from B. Makjanić: Oborinske prilike šireg područja Zagreba u razdoblju 1941—1950 / Precipitations over the Wider Area of Zagreb during the Period from 1941 to 1950/). Abbreviations marking the spots where the observation was made: S = the river Sava, R = Rim, M = Maksimir, B = Botanical garden, Bun = Bun Street, K = Kustošija, G = Grič. Meteorological observation points on Medvednica: Sljeme, Kraljičin zdenac.

79 — U suvremenim prilikama rekreacija postaje neophodna dopunska akcija gradskog stanovništva. Obzirom na rekreativni potencijal Medvednice, Zagreb spada u grupu najpovoljnije smještenih velikih gradova Evrope. Posebna prednost je veća hipsometrijska razlika na maloj prometnoj udaljenosti.

Prigorje Medvednice morfološki se bitno izdvaja od masiva Medvednice. Za razliku od visokog područja Medvednice, u kojem prevladavaju geološki starije formacije i koje je strmije, te pokriveno šumom, u prigorju prevladavaju miocene i pliocene tvorvine⁸⁰. U sastavu tla pojavljuju se litavci (pokriveni mjestimično sa sarmatskim pješčenjacima), lapori, laporna zemlja, žute ilovače (s ulošcima plave i sive ilovače) i šljunak. Rastresito tlo, topografski uvjeti i obilje potočnih voda potakli su na vrlo rano gospodarsko iskorišćivanje Medvedničkog prigorja koje se proteže od Vrapča na zapadu do Zeline na istoku. Šume su vrlo rano iskrčene, te agrarno iskorišćivanje područja ima dulju tradiciju⁸¹. Iako su u suvremenim uvjetima mogućnosti za agrarnu eksploataciju prigorja minimalne, ono je tokom srednjeg vijeka u većoj ili manjoj mjeri predstavljalo neposredno gospodarsko zaleđe koje je podržavalo razvoj Zagreba u obrtničko-trgovački centar. Prigorje je vrlo rano iskrčeno i postalo neposredno poljoprivredno zaleđe Zagreba. Površine pogodne za obrađivanje su zbog nagiba tla ograničene, te je poljoprivreda po svojoj prostornoj razvijenosti u toku stoljećâ stagnerala. Preorijentacija na povrtlarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, do koje dolazi naročito u razdoblju porasta stanovništva Zagreba, je samo kraće vrijeme mogla održati aktivnu poljoprivrednu ekonomiku prigorja. U konačnoj fazi razvoja stanovništvo prigorja se postepeno uklapa u radne aktivnosti na području grada, a poljoprivreda ostaje uglavnom dopunsko zanimanje jednog dijela lokalnog stanovništva. Dijelovi prigorja dobivaju početkom 20. stoljeća potpuno promijenjeno značenje, jer postaju tranzitno područje za rekreativne veze Zagreba s Medvednicom, te i sami dobivaju rekreativno-turističke, a postepeno također i rezidencijalne funkcije u sklopu proširenog Zagreba.

Razvijeni ogranci Medvedničkog prigorja s manjim platoima⁸² povezuju prigorje sa zaravnjenim prostorom u podnožju. Pojedini

80 — D. Gorjanović-Kramberger: »Tumač geologijskoj karti Zagreb«, Zagreb 1908.

81 — Već u 13. stoljeću spominju se prigradska sela: Vrapče, Blizna, Čučerje, Planina i Kašina. (L. Dobronić: »Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog Kaptola«, Rad J. A. Z. U. 286, Zagreb 1951.).

82 — Povezujući pojedine fragmente južnih obronaka Medvednice, koji su raščlanjeni dolinama vodotoka u jednu cjelinu, ali uzimajući u obzir izvjesna podudaranja u geološkom pogledu i hipsometrijskim odnosima, pojedini autori postavljaju i obrađuju međusobno divergentne teze o postojanju »zagrebačke terase«, uključujući u nju prostor od Grmošćice na zapadu, preko Gornjeg grada, do Zeline na istoku. Dj. Pilar objašnjava postanak »zagrebačke terase« glacialnim procesima. Dj. Pilar: »Tragovi olede na području Zagrebačke gore«, Rad J. A. Z. U. 39, Zagreb 1877.). D. Gorjanović-Kramberger obrazlaže postanak »zagrebačke terase« tektonskim procesima (D. Gorjanović-Kramberger: »Was das Zagreber Gebirge vergletschert und wie ist die Zagreber Terrasse entstanden«, u Földrajzi Közlemenyek 36, II. 2 i 3 Budapest 1908.), a J. Cvijić uzimajući u obzir morfološke osobine zaključuje da je »zagrebačka terasa« nastala »brozijom pliocenskog panonskog mora (J. Cvijić: »Geomorfologija«, I—II, Beograd 1924—1926.).

platoi, od kojih se posebno ističe Grič, eksponirani su u odnosu na savsku ravnicu do mjere da im je pripala prvorazredna uloga u razvoju Zagreba sve do početka 19. stoljeća. Pojedini brežuljci međusobno su razdvojeni potočnim dolinama. Dolinske strane su strmije, te se u tom pogledu područje obranačnog i terasastog diluvija razlikuje od ostalog dijela prigorja u podnožju planinske jezgre Medvednice. Topografski odnosi su osigurali prednosti za istaknutu poziciju historijske jezgre Zagreba, a istovremeno manje pogodovali poljoprivredi. Zbog toga se na tom prostoru nisu razvila veća sela, već samo uglavnom pojedinačna poljoprivredna gospodarstva.

U podnožju diluvijalnih obronaka pruža se uski pojas zaravnjenog zemljišta. Čini cjelinu s proširenim dijelovima dolina pojedinih vodotoka. Zaravnjeni prostor, koji se pruža u podnožju prigorskih ogranaka a čija je površina mala, izgrađuju naplavine potokâ koji od južnih pristranaka Medvednice teku prema rijeci Savi. Ovo područje, za razliku od niske aluvijalne ravni, nije bilo ugroženo od poplava rijeke Save. Gradskim jezgrama, koje su se zbile na platoima Griča i Kaptola, to je bio gospodarski nužan dio, jer se pretežno u njemu razvijala gradski poljoprivreda.

Zaravnjena zona potočnih aluvijalnih naplavina gotovo neprijetno prelazi u aluvijalnu ravan Save. Rijeka Sava kod Zagreba gubi obilježje rijeke bujičnog karaktera i uglavnom postaje nizinska rijeka. Riječna matica je uslijed intenzivnijeg taloženja naplavina mijenjala tok, napuštajući stara korita, napadala obale i za visokih voda probijala nove rukavce, stvarala sprudove i otoke. Šire obalno područje Save je prije provođenja prvih regulacionih zahvata predstavljalo splet rukavaca, struga, jaruga i napuštenih korita, čija je okolica bila obrasla vrbljem i šibljem. Još tokom 19. stoljeća korito Save se znatnije pomicalo⁸³, te zbog toga obale Save nisu bile pogodne za naseljavanje osim na sigurnijim sektorima, na kojima su se razvila pojedina sela. Aluvijalna ravan Save, koja je s obzirom na prirodne elemente predstavljala najnepovoljniji dio širega gradskog prostora Zagreba, doživljava nakon tehničkih zahvata⁸⁴ u obalni sistem Save radikalnu promjenu vrijednosti. Pro-

83 — »Karakteristike ovog poteza Save su nagli nadolasci vodnih valova, prenošenje ogromnih količina nanosa, razlivanje velikih voda, divlje korito, nepravilna inondacija infiltrirane vode kroz šljunkovito korito u šljunkovite slojeve priobalnog područja i obratno, već prema odnosu vodostaja u Savi i priobalnih voda« (M. Gjurović: »Sistematizacija vodnih slivova i sprovođenje voda kroz Zagreb«, Zagreb 1951 g. (ekspertiza), str. 5).

84 — Asanacije zemljišta regulacijom vodotoka ili drugim tehničkim zahvatima nisu vršene samo u aluvijalnoj ravni Save. Izgradnja nasipa uz obalu Save je najobimniji zahvat, koji je radikalno promijenio mogućnosti prostornog razvoja Zagreba, ali su i prije toga vršeni manji zahvati. Karakteristično je da su takvi zahvati vršeni u suženim granicama grada. Teko su na pristrancima gričkog platoa još u 19. stoljeću vršena manja saniranja klizišta. U zaravnjenom platou ispod historijskih jezgri vršena su nužna planiranja i nasipavanja gradilišta, koja su u krajnjoj liniji promijenila prvobitnu manju raščlanjenost dijelova zaravni između pojedinih vodotoka. Tako je na pr. područje današ-

ces uključivanja savske aluvijalne ravni u građevnu zonu grada bio je polagan, te su njene prednosti za funkciju centralnog urbanističkog kompleksa grada definitivno akceptirane tek nakon drugoga svjetskog rata.

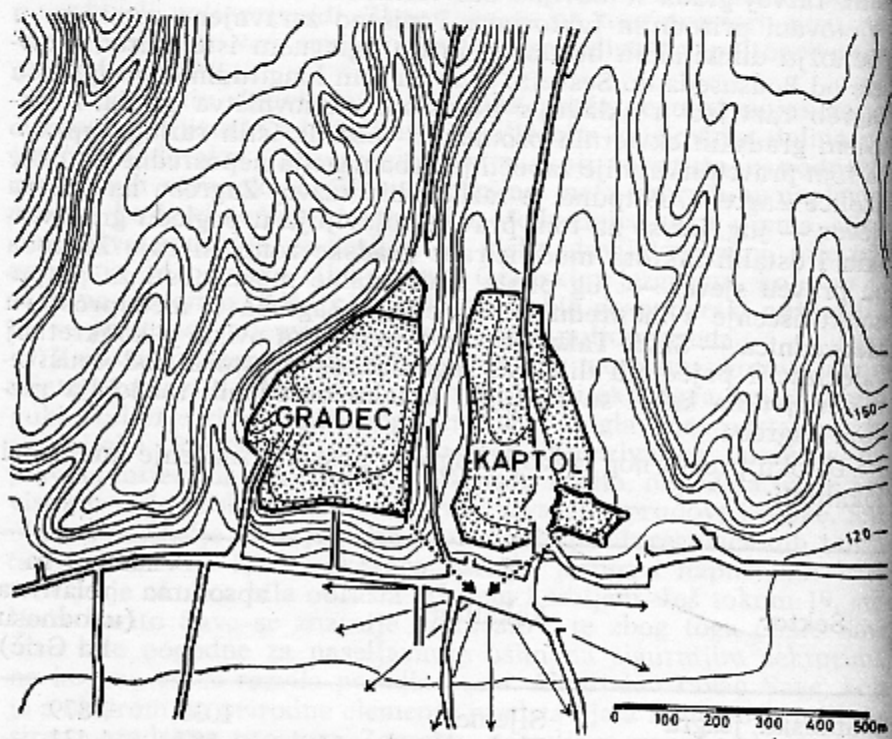
Složena morfološka struktura zagrebačkog prostora odrazila se na prostorni razvitak Zagreba u prošlosti, što dolazi do izražaja i u današnjoj prostornoj kompoziciji grada. Na pravcu zapad — istok razvoj grada se odvijao bez vremenskih skokova koji bi bili uvjetovani prirodnim faktorima. Povišeno zaravnjeno zemljište u podnožju diluvijalnih obronaka pruža uglavnom iste prirodne uvjete od Podsuseda do Sesveta, te se na tom longitudinalnom pravcu Zagreb razvijao u skladu s porastom stanovništva grada i razvojem gradskih eksternih prometnih veza. Iz istih razloga upravo na tom pravcu najranije započinje urbanizacija neposredne gradske okolice Zagreba. Potpuno je različit bio razvoj Zagreba na pravcu sjever — jug, jer se na tom pravcu pojavljuju u pogledu građevinskih i ostalih faktora modificirane gradske zone. Širenje Zagreba na pravcu sjever — jug pruža maksimalne mogućnosti za potpuno korišćenje svih prednosti smještaja Zagreba u međuprostoru Medvednica — Sava. Takav je razvoj međutim ovisio o konkretnoj valorizaciji pojedinih dijelova zagrebačkog prostora pod društvenim uvjetima kakvi su postojali u toku određenih razdoblja razvoja Zagreba.

U toku prostornog razvoja Zagreba posebno značenje imaju ovi lokaliteti:

Sektor	Lokaliteti	Visina u m	
		apsolutna	relativna (u odnosu na Grič)
Planinska jezgra	Sljeme	1035	+879
	Medvedgrad	587	+431
Medvednice	Sestine	291	+135
	Dolje	270	+114
Prigorje	Grič	156	0
	Kaptol	135	— 21
Ogranci prigorja	Trg Republike	123	— 33
Povišena aluvijalna zaravan	Vijećnica	115	— 41
Aluvijalna ravan	Obala Save	113,5	— 42,5
	Brodarski institut	115	— 41

njeg Zrinjskog Trga bilo za dva metra niže od današnjeg nivoa i puno barušina. U pogledu regulacionih zahvata u staroj jezgri Zagreba najznačajnije je bilo premještanje potoka Medveščak iz doline kroz koju je izgrađena današnja Tkalčićeva ulica — istočnije od Ribnjaka; to je premještanje izvršeno 1898. godine.

Lokacija historijskih jezgri Zagreba bila je uvjetovana topografskim odnosima (sl. 9). Plato Griča i Kaptol predstavljali su najpovoljnije smještene korespondentne tačke između fortifikacionog objekta na padini planinskog masiva Medvednice, te prigorja, lokalitetima prijelaza preko rijeke Save (sl. 10). Plato Griča dominira u prostranom vizurnom bazenu aluvijalne ravni Save, te je osiguravao strateške prednosti za lokaciju utvrđenoga Gradeca⁸⁵

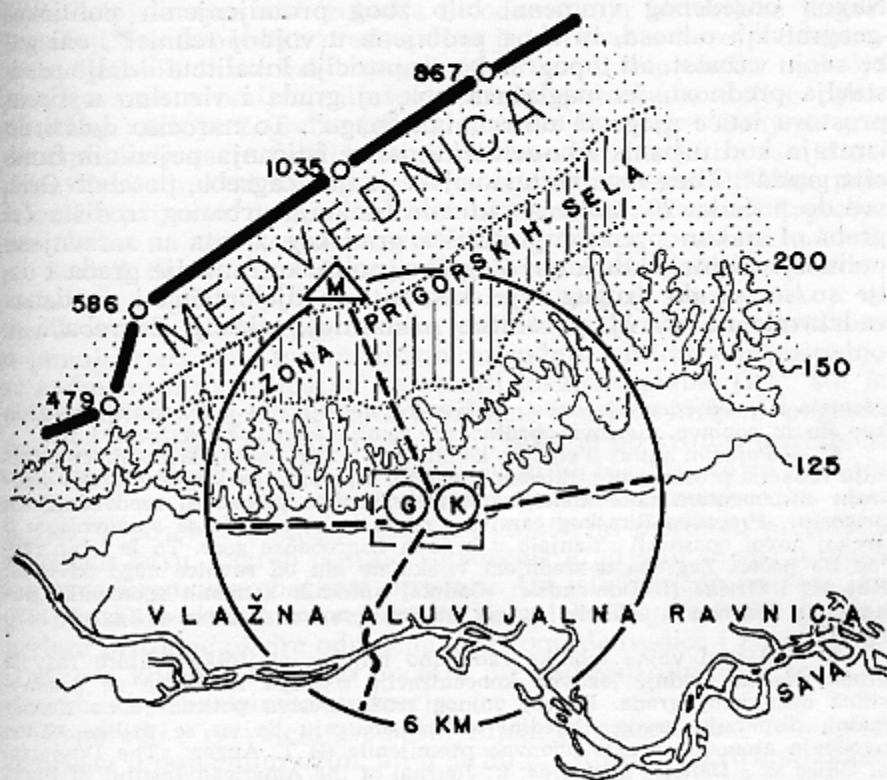

Sl. 9 Topografski smještaj historijskih jezgri Zagreba. Današnji Trg Republike se ističe kao najpovoljniji prostor za povezivanje historijskih jezgri Zagreba, te na osnovu toga postaje nukleus prostorne ekspanzije Zagreba, koja započinje polovinom 19. stoljeća.

Fig. 9 Topographical distribution of the historical nuclei of Zagreb. Today's Republic Square stands out as the most suitable link between the historical nuclei of Zagreb and thus it became the centre of its spreading, which began in the middle of the 19th century.

85 — Strateški momenti su bili presudni za lokaciju historijskih jezgri mnogih gradova na području sjeverne Hrvatske. Pri tome su različiti prirodni elementi imali pozitivnu stratešku vrijednost. To su bili u prvom redu: topografska uzvišenja pogodna za fortifikaciju (Gradec—Grič), dolinska proširenja na kontaktu sa ravnicom pogodna za stratešku izolaciju (Samobor) i hidrografska čvorišta u aluvijalnim ravnima pogodna za ravničasti obrambeni sistem sa fortifikacijama i fossama (Karlovac).

Posebno je značajno da su kod Gradeca jednakomjerno dolazile do izražaja strateške i regionalno-gospodarske prednosti smještaja". Prostor Griča pogodovao je gospodarskim odnosima grada s

Sl. 10 Položaj historijskih jezgri Zagreba u međuprostoru Medvednica — rijeka Sava. Gradec i Kaptol su predstavljali optimalne korespondentne lokalitete između fortifikacionog objekta Medvedgrad i prijelaza preko rijeke Save. Oslonjene gospodarski na prigorska sela, a strateški na Medvedgrad, uz strateške pogodnosti za kontrolu prijelaza preko rijeke Save, Grič i Kaptolski plato su u skladu sa prilikama koje su vladale u srednjem vijeku, predstavljali optimalne lokacije za razvoj gradskih jezgri Zagreba.

Fig. 10 The position of the historical nuclei of Zagreb in the area between Medvednica and the river Sava. Gradec and Kaptol represented the most suitable localities between the fortress of Medvedgrad and the crossing over the Sava. Leaning economically upon the villages of the sunside slopes, and strategically upon Medvedgrad with the possibility of controlling the crossing of the river Sava, the positions of Grič and the Kaptol plateau agreed with the conditions prevailing during the Middle Ages, and represented the most suitable localities for the development of the urban centre of Zagreb.

86 — O. B'um («Verkehrsgeographie», Berlin 1936 str. 94/95) navodi slijedeće nužne prednosti kod smještaja naselja: 1) Voda; 2) Prednosti za odvijanje

prigrorskim poljoprivrednim zaleđem, te lokaciju Griča ne treba smatrati isključivo strateškom već i gospodarskom⁸⁷. Trajnost strateških faktora bitnih za lokaciju grada je vremenski ograničena. Nakon određenog vremena, bilo zbog promijenjenih političko-geografskih odnosa, ili zbog promjena u vojnoj tehnici⁸⁸, oni gube svoju važnost, ali topografska ekspozicija lokaliteta i dalje predstavlja prednost, jer naglašava položaj grada i vizuelno u širem prostoru ističe njegovu materijalnu snagu⁸⁹. To naročito dolazi do izražaja kod urbanističko-arhitektonskog isticanja pojedinih funkcija grada⁹⁰. Zbog toga su historijske jezgre Zagreba, posebno Gričeve, sve do početka 20. stoljeća zadržale funkciju urbanog središta Zagreba. I nakon prenošenja težišta gradskog života u zaravnjeno podnožje historijskih jezgri Zagreba, političke funkcije grada i dalje su se sve do drugog svjetskog rata, a djelomično i do danas zadržavale na staroj, prvobitno primarnoj, lokaciji Zagreba⁹¹.

prometa i 3) Određene prednosti zaštite (od neprijatelja i prirodni nepogode kao što su poplave, vjetrovi, obrušavanje zemlje klimatski ekstremi i sl.).

87 — Pojedini autori u cijelom kompleksu južnih padina Medvednice pripisuju funkcije prostora za stratešku izolaciju, a historijske jezgre Zagreba smatraju eksponentom tako koncipirane gospodarske jedinice u međvedničkom prigorju: »Propašću Rimskog carstva nestalo je obrane, te se stanovništvo u svakoj novoj opasnosti sklanjalo u brdima Zagrebačke gore. To je i bio razlog što počeci Zagreba u srednjem vijeku ne idu od ravnice nego od brda: Kaptola i Griča« (I. Dumendžić: »Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici«, u: »Iz starog i novog Zagreba«, Zagreb 1937, str. 115).

88 — Razvoj vojne tehnike radikalno mijenja strateške faktore razvoja grada. Nakon srednjovjekovne koncentracije nastupa razdoblje sa prednostima disperznog grada. Razvoj vojnog zrakoplovstva poticao je na maksimalnu disperziju grada. Pojedini autori smatraju da su se prilike nakon uvođenja atomskih oružja ponovno promijenile (B T. Auger: »The Despersal of Cities as a Defense Measure«, u: Journal of the American Institut of Planners, 14, 1948, str. 29—35).

89 — P. Knoll nastoji umanjiti utjecaj strateških faktora na lokaciju grada: »Bit gradske vještine nije uopće ekskluzivnost .. nego baš naprotiv korespondencija sa gradskom okolinom. Putnik naime kad polazi u grad, treba u jednu ruku grad što prije da opazi (signalizacija), pa da — iz prirodnih mu zahtjeva — zadobiju u drugu ruku aproksimativan dojam o kvoci grada, što ga je ugledao (deklaracija). Jedno i drugo, signalizacija i deklaracija, osnovne su zadaće grada prema vani« (P. Knoll: »Urbanizam s osobitim obzirom na stari Zagreb«, u: Književnik br 5, Zagreb 1930, str. 195).

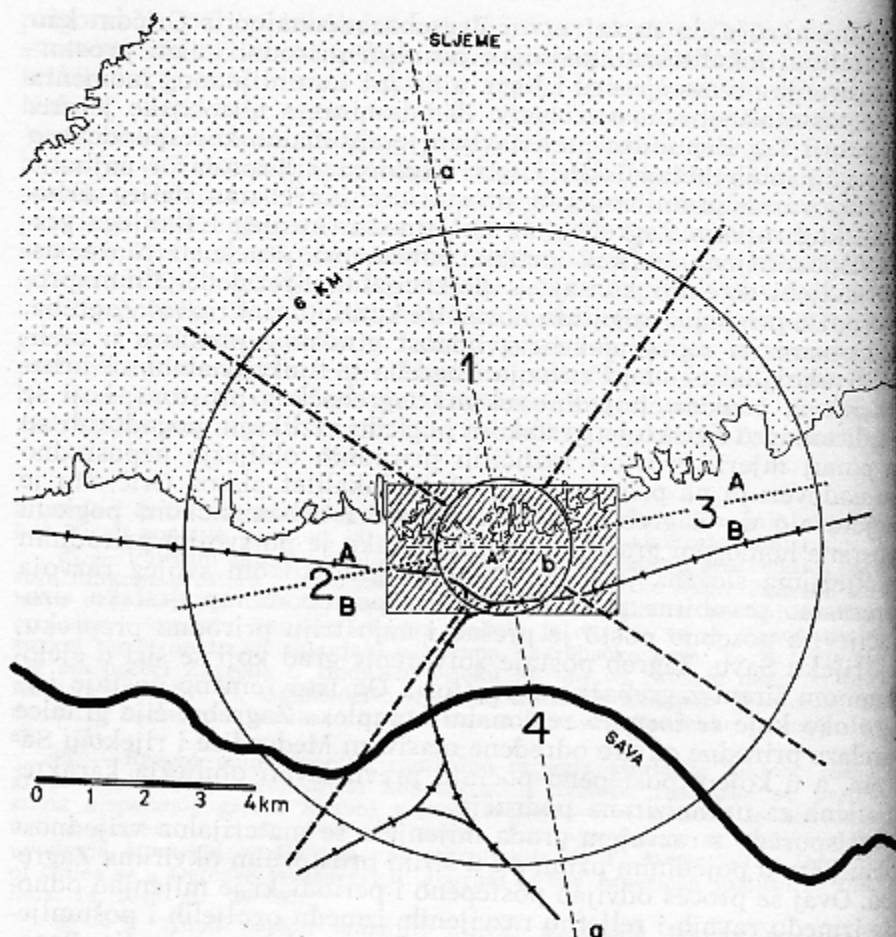
90 — U mnogim evropskim gradovima vizuelno su naglašene katedrale što je rezultat nekadanje primarne, i dulje vremena najvažnije funkcije grada, ili odraz težnje da se ta funkcija i u promijenjenim uvjetima posebno naglasi (Zagreb, Köln, Ulm, Antwerpen itd.). U pojedinim evropskim gradovima gradska uprava u težnji da negira »vizuelni« primat crkve, gradi gradske vijećnice sa visokim tornjevima (Bruxelles). U Sjedinjenim državama Amerike gradovi nastaju kao gospodarski centri, u kojima se crkva uglavnom kasnije pojavljuje i to kao »uslužna« institucija, pa logično izostaje njihova prostorno-urbanistička akcentuacija.

91 — C. Huntington i A. Carlson (»The Geographic Bases of Society«, New York 1938, str. 418) takvu pojavu kod gradova sa duljom tradicijom tumače tezom o »1) neuništivosti i 2) nepokretnosti« urbanističkog lokaliteta.

Činjenica je da su za razvoj Zagreba, računajući s Gričom kao centralnim lokalitetom, postojali povoljni prirodni uvjeti prostornog širenja prema sjeveru i jugu, a da pri tom ni jednog momenta nije postojala opasnost izolacije ili odumiranja historijske jezgre. Današnji Trg Republike predstavljao je optimalno korespondentno područje obih historijskih jezgri (Gradeca i Kaptola) i najbolje je odgovarao promijenjenim prostornim potrebama daljeg urbanističkog razvoja Zagreba (sl. 9). Između Gornjeg i Donjega grada uspostavljena je funkcionalna povezanost, što je uz ranije uspostavljeni direktni kontakt s potencijalnim rezidencijalnim prostorom u prigorju, osiguralo normalni kontinuirani razvoj Zagreba, bez obzira na topografsku razvijenost gradskog prostora u cjelini. Svakoju daljoj etapi razvoja Zagreba u funkcionalnom i urbanističkom pogledu, pojedini sektori zagrebačkog prostora, koji se međusobno u fizičko-geografskom pogledu razlikuju, pogodovali su u punoj mjeri. Prostori različitih prirodnih obilježja neposredno se nadovezuju na primarno najvažniji lokalitet platoa Grič, što je uvjetovalo da Zagreb u funkcionalnom i urbanističkom pogledu postane homogeni gradski organizam, iako je po svojim prirodnim obilježjima složena jedinica. Pošto je grad tokom svojeg razvoja prerastao prvobitne granice određene potrebom topografske »izolacije«, a posebno pošto je prešao i najoštriju prirodnu prepreku, tj. rijeku Savu, Zagreb postaje »otvoreni« grad koji se širi u cjelokupnom širem zagrebačkom prostoru. On istovremeno postaje jezgro oko koje se formira regionalni kompleks Zagreba, čije granice prelaze prirodne okvire određene masivom Medvedice i rijekom Savom, a u kojem postepeno počinju prevladavati obilježja karakteristična za urbanizirana područja.

Usporedo s razvojem grada mijenjala se materijalna vrijednost zemljišta u pojedinim užim, a i u širim prostornim okvirima Zagreba. Ovaj se proces odvijao postepeno i periodički je mijenjao odnose između ravnih i reljefno razvijenih, između ogoljelih i pošumljenih, povišenih i nižih — vlažnijih dijelova gradskog područja. Ponovna valorizacija⁹² pojedinih dijelova grada konstantno je pratila raz-

92 — H. Whitbeck i O. Thomas («The Geographic Factor, Its Role in Life and Civilisation», New York 1932. str. 152) smatraju da vrijednost zemljišta treba promatrati uporedo sa gospodarskog (upotrebljivost) i geografskog stonovišta (položaj). Kao primjer navode da prirodna bogatstva udaljena od prometnih veza i potrošača imaju daleko manju vrijednost od onih na povoljnijim prometnim lokalitetima. Obradivo zemljište u blizini velikog grada je vrednije od obradivog zemljišta istog boniteta, ali udaljenog od grada. Manje vrijedno poljoprivredno zemljište dobiva višestruko veću vrijednost kada tokom razvoja grada dobiva građevinsku namjenu. U takvoj situaciji redovito prevladava čisti komercijalizam a kupac kod špekulantske kupoprodaje na osnovu faktora lokacije višestruko preplaćuje faktičnu vrijednost zemljišta. Na području Jugoslavije građevna zemljišta su nacionalizirana 1958. g. («Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevnih zemljišta», Službeni list FNRJ br. 52, Beograd 1958), te se namjena zemljišta na području gradova («Odluka o određivanju mjesta koja se smatraju gradovima i naseljima gradskog karaktera», Narodne novine br. 8 Zagreb 1959.) određuje na osnovu funkcionalno-urbanističkih a ne materijalno-novčanih kriterija.

Sl. 11 Prednosti smještaja Zagreba. Prostor u kojem se razvio Zagreb sa obzirom na utjecaje prirodnih elemenata dijeli u 4 kvadranta. Sjeverni kvadrant (1) je predstavljao optimalan prostor za razvoj rezidencijalnih četvrti višeg standarda. Zapadni (2) i istočni kvadrant (3) su pogodovali postepenom prostornom širenju grada s time da se u sjevernim dijelovima (A) zbog topografskih prednosti razvijaju stambeni kompleksi sa boljim uvjetima stanovanja. Južni dijelovi (B) su zbog važnosti i slabijih građevinskih uvjeta kao i činjenice što su u njima izgrađeni privredni pogoni, poprimili obilježja stambenih zona nižeg standarda. U južnom kvadrantu (4) su zbog blizine rijeke Save bile potrebne veće investicije za tehničke sanacije, pa to područje u prvoj fazi širenja Zagreba poprima obilježje siromašne periferije grada. Tek prerastanje Zagreba u veliki grad osigurava materijalnu osnovu da južni kvadrant postepeno preuzme važne funkcije u gradskom organizmu Zagreba. Prigorjski smjer (b) je pružao uvjete za jednostavno postepeno širenje grada, a transverzalni smjer Sljeme — Sava (a) za njegovu razvoj bez potrebe da se pristupa rekonstrukcijama već izgrađenih građevinskih kompleksa.

voj Zagreba, što se odrazilo na urbanističko-arhitektonska obilježja i funkcije pojedinih dijelova grada.

Do kakvih krupnih promjena u valorizaciji pojedinih dijelova gradskog područja može doći, najbolje pokazuje primjer Trnja koje je sve do kraja drugog svjetskog rata imalo nižu građevinsku vrijednost, što je rezultiralo razvojem pauperizirane gradske periferije u tom području, a u svega nekoliko godina nakon drugoga svjetskog rata postaje najvredniji građevinski kompleks grada. Posebno treba istaknuti činjenicu da je širi gradski prostor Zagreba, s obzirom na svoju složenu strukturu, osiguravao dovoljno građevnih površina različite kvalitete, bilo da se radilo o zadovoljenju kriterija funkcionalnosti ili prilagođavanju materijalnim mogućnostima pojedinih kategorija investitora u određenom razdoblju.

S obzirom na prirodne elemente prostor grada Zagreba, promatran kao građevinski kompleks, dijeli se u 4 kvadranta (sl. 11):

— Sjeverni kvadrant obuhvaća urbanizirani dio Medvedničkog prigorja. Od historijskih jezgri grad se vrlo rano počeo širiti prema sjeveru, a u najnovije vrijeme postepeno se spaja s prigrorskim selima u podnožju planinske jezgre Medvednice. U tom prostoru postoje građevne površine s veoma povoljnim uvjetima insolacije. Na tom su se prostoru do danas održale, uzimajući u obzir gradske normative zelenila, znatnije šumske površine. Razvijenost reljefa rezultirala je prevladavanjem individualne stambene izgradnje, što uvjetuje niži stupanj građevinske iskorišćenosti zemljišta i zbog toga poskupljuje troškove gradnje i stanovanja. Sve je to uvjetovalo da je taj prostor između prvoga i drugoga svjetskog rata poprimio obilježja rezidencijalne zone s najpovoljnijim uvjetima stanovanja.

— Istočni i zapadni kvadrant su gotovo identični, a pružaju se od posljednjih ogranaka prigorja prema obalama rijeke Save. U

Fig. 11 The advantageous position of Zagreb. With respect to the influence of natural elements the area where Zagreb has developed is divided into four quadrants. The northern quadrant (1) is the most suitable part for the development of residential quarters of a higher standard. The western (2) and eastern (3) quadrants favoured the gradual spreading of the town with residential complexes in their northern parts (A) because of the topographical advantages for better residences. Because of dampness and poorer building conditions, and because of the industrial plants constructed in them the southern parts (B) have become residential zones of a lower standard. The southern quadrant (4) because of the proximity of the river Sava required greater investments for melioration, and during the early spreading stage of the town this quadrant was marked as its poor periphery. Only the growth of Zagreb into a large town produced the necessary means for the southern quadrant to take over important functions in the urban organism. The direction skirting the foot hills (b) permitted a simple and gradual spreading of the town while the transverse direction, Medvednica — the Sava river, (a) allows spreading to the south, so that Zagreb is a town characterized by continuous development without the need to reconstruct the already built-up complexes.

nižim dijelovima nalaze se važne industrijske zone grada. Osim industrije u tim područjima nema centralnih gradskih funkcija, već su to pretežno stambene zone. Stambeni kompleksi naročito se intenzivno izgrađuju u razdoblju 1930 — 1940,⁹³ kada u tom području uglavnom prevladavaju obilježja gradske periferije. Karakteristično je da sjeverno od cestovne magistrale istok — zapad (Sesvete — Zagreb — Podsused), dakle u području direktnog kontakta zaravnjenog zemljišta s ograncima prigorja, prevladava stambena izgradnja koja osigurava povoljnije uvjete stanovanja. Južnije od željezničke pruge Sesvete — Zagreb — Podsused razvila se najsiromašnija periferija Zagreba. Pojavu urbanistički nesređene periferije u tom prostoru uvjetovalo je nepostojanje osnovne komunalne mreže, blizina rijeke Save i kao rezultat njenih negativnih utjecaja niža kupoprodajna vrijednost zemljišta. Tome je pridonijela i nedovoljna zainteresiranost gradske uprave, koja je prekasno sagledala perspektivu prostornog širenja Zagreba u tom prostoru. Najdrastičniji primjer kaotične urbanizacije perifernih dijelova Zagreba prije drugoga svjetskog rata je Trešnjevka.

— Južni kvadrant obuhvaća aluvijalnu ravan Save, od željezničke pruge na zapadu, do Žitnjaka na istoku. Nakon što u prvim godinama poslije drugoga svjetskog rata započinje razdoblje intenzivnijeg razvoja Zagreba, u tom području dolazi do najkrupnijih promjena. Sve do 1945. prostor između željezničke pruge i rijeke Save smatrao se za manje vrijedno građevno područje grada. U vrijeme kada nisu postojali nasipi, vode Save su za maksimalnih poplava dopirale čak do današnjega kazališta i do u blizinu Vlačke ulice. Još 1923. Sava se razlila sve do blizu željezničke pruge kod Glavnog kolodvora.⁹⁴ Niska vrijednost zemljišta i seoska tradicija (Trnje) uvjetovali su razvoj najsiromašnije gradske periferije upravo na optimalnom pravcu kontakta gradske jezgre Zagreba s rijekom Savom. Spekulantske parcelacije između dva svjetska rata postale su opća pojava,⁹⁵ a pri izgradnji nisu bili respektirani ni najosnov-

93 — Stambena izgradnja je u pojedinim razdobljima bila tako intenzivna da su postepeno izgrađena i nepovoljna, pa i nesigurna zemljišta. Tako je usprkos klizanja tla i povremenih katastrofa izgrađeno područje Grmoščice u zapadnom dijelu grada (i neka druga zemljišta sklona klizanju, kao na pr. u području Fratersčice i Prekrižje također su intenzivno izgrađena bez nužnog respekta geotehničkih faktora).

94 — M. Fijember: »Inženjersko-geološka i geotehnička ocjena građevnog tla grada Zagreba«, Zagreb 1951/52. (ekspertiza) str. 6.

95 — Provođenju već zakašnjelih urbanističkih zahvata u tom prostoru suprotstavljala se organizirani otpor. Tako se protiv probijanja Varaždinske ceste, prvog planiranog urbanističkog pravca južno od željezničke pruge čija je realizacija započela neposredno pred početak Drugog svjetskog rata, pojavljuje pretpostavka »Gradanske i komunalne organizacije za grad Zagreb i okolicu«, upućena Gradskom poglavarstvu Zagreba, u kojoj se između ostalog kaže: »da su ovim regulatornim planom ugroženi javni interesi same općine. Kao dokaz navadamo da bi provedbom ove regulatorne osnove gradska općina morala sama... otkupiti od privatne ruke za predviđene nove ceste i predviđene nove parkove jednu površinu od oko 20 jutara gradilišta..., nadalje porušiti sljedeće objekte: 2 dvokatne vile 1 tvornicu,

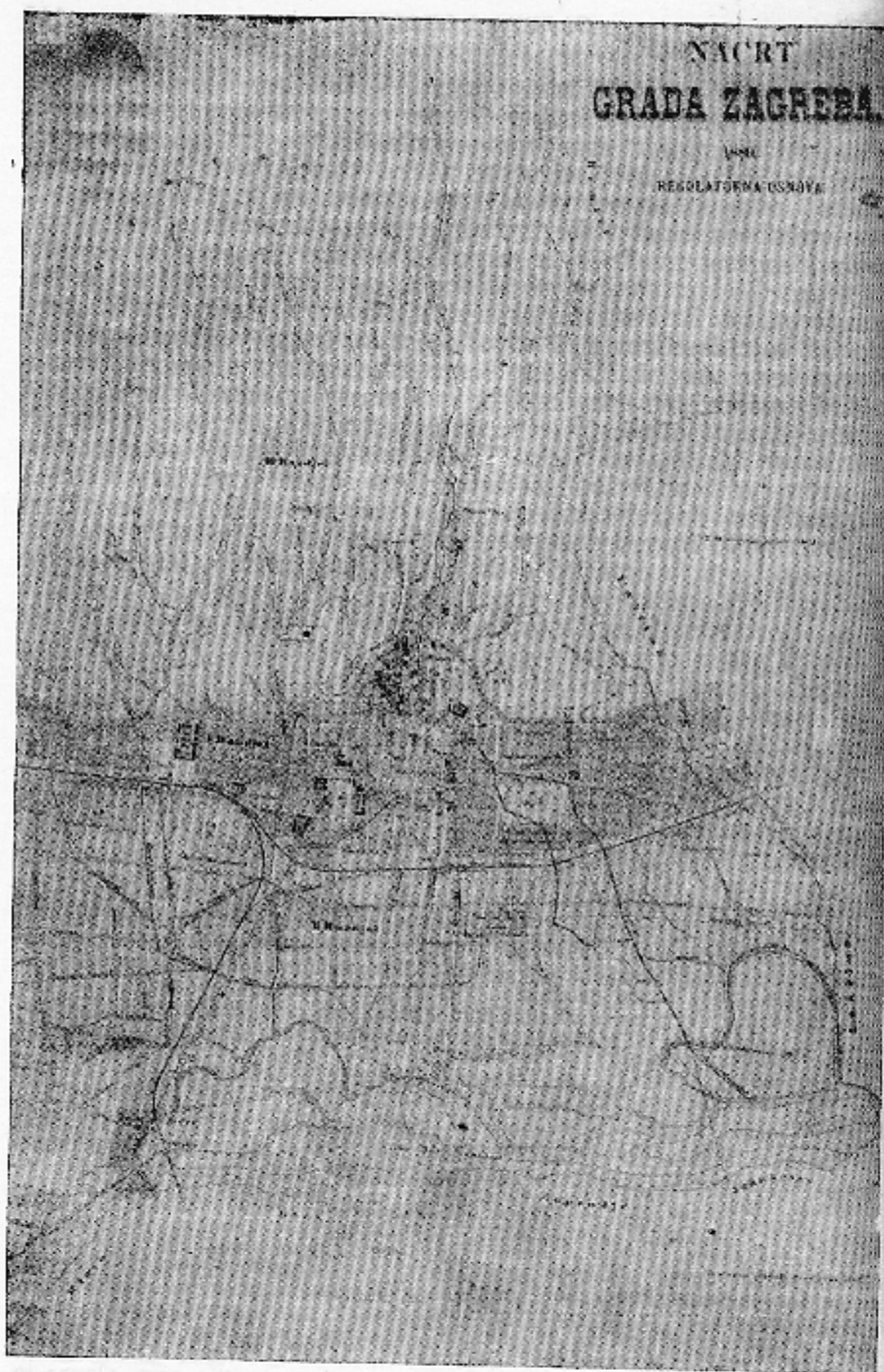
niji urbanističko-građevinski normativi. Divljom izgradnjom (od koje je bila pošteđena jedino Savska cesta) stvoren je neugodan urbanistički ambijent, što je zaustavilo širenje donjega grada prema jugu. Tako je ovaj za urbanističku kompoziciju Zagreba najvredniji prostor, na posredan i nenormalan način, bio očuvan od komercijalno-spekulantske izgradnje višeg standarda s većim građevinskim masama.⁹⁶ To je olakšalo odluku da se ovaj prostor najvećim dijelom tretira kao »slobodni« građevni kompleks na kojem treba, bez ikakvog respekta prošlosti, razviti urbanističku koncepciju koja će odgovarati novoj gradskoj jezgri velikog Zagreba.⁹⁷ Kompleksna urbanistička problematika, a posebno ogromni materijalni troškovi povezani s likvidacijom gusto naseljene gradske periferije, nisu mogli spriječiti prodor grada do njegovih prirodnih granica na južnoj obali Save. Prijelaz preko rijeke riješen je gotovo istovremeno. Inundaciono područje Save ima u Trnju širinu 250 — 500 m. Maleni Zagreb održavao je preko Save kod Trnja vezu jedino skelom; veliki Zagreb dostigao je prostornu razvijenost i materijalnu snagu koja je omogućila da se tok Save premosti i dio desne obale uključi u uže gradsko područje. Na južnoj obali Save počinju se razvijati važne funkcije grada. Zagreb je definitivno savladao sve prirodne prepreke i počeo se slobodno razvijati u čitavom prostoru od Medvedice na sjeveru do ravnice na desnoj obali Save na jugu.

Prirodna obilježja zagrebačkog prostora pogodovala su razvoju Zagreba. To se odnosi kako na građevinske pogodnosti i povoljne smještajne mogućnosti za prihvaćanje brojnog novog stanovništva, tako i na opće uvjete razvoja proširenog urbanističkog kompleksa izraslog iz male historijske jezgre.

oko 80 prizemnih i jednokatnih kućica, zašto bi grad morao isplatiti jednu otkupninu u visini od po prilici 20 milijuna dinara... Sama pak odredba ove regulatorne osnove, da se na malim ostavljenim gradilištima smiju sazidati samo peterokatnice, što je za ovaj kraj jedan apsurd, onemogućuje za mnogo decenija i svaku gradnju...». Nisu prošle niti dvije decenije od citirane »prestavke«, a na urbanističkom kompleksu o kojem je bila riječ, izgrađena je gradska vijećnica kao prvi objekt novog gradskog centra Zagreba.

96 — Spoznaja o prvoj vrijednosti područja Trnja, uzimajući u obzir njegov položaj unutar kompleksa grada Zagreba, vrlo je kasno sazrela. Tako urbanistički plan grada Zagreba izgrađen krajem 19. stoljeća (fot. 1) uopće ne predviđa regulaciju rijeke Save kod Trnja, već samo obrambeni nasip, a uz produženje Petrinjske ulice (današnja Trnjanska cesta) predviđa izgradnju bazenske luke, povezane plovnim kanalom sa Savom (izvor: »Načrt grada Zagreba — 1889 — Regulatorna osnova«).

97 — Područje Žitnjaka je za razliku od Trnja osim nepovoljnijih prirodnih uvjeta imalo i slabije prometne veze sa gradskom jezgrom Zagreba; te je ostalo neizgrađeno. Zbog toga se kod razvoja nove industrijske zone jugoistočno od grada ne pojavljuju urbanistički problemi. Zemljište je ostalo neizgrađeno, uvjeti za željezničke i cestovne priključke su bili povoljni, prevladavajuća zračna strujanja pravca NE, SW i N negiraju mogućnost aerozagađenja gradske jezgre, te se u tom prostoru razvila nova glavna industrijska zona Zagreba. Na taj način je na optimalnom položaju unutar zagrebačkog prostora i to na racionalnoj udaljenosti od stambenih područja grada, fundirana glavna gospodarska zona grada.

Fot. 1 Nacrt grada Zagreba 1889 — Regulatorna osnova

Phot. 1 Plan of Zagreb n 1889 — development pattern

— Iako je u pogledu građevinsko-tehničke valorizacije pojedinih dijelova gradskog prostora Zagreba dolazilo do promjena, Zagreb nije ni u jednoj etapi svoga razvoja bio skučen u pogledu raspoloživih površina za izgradnju. U toku dugog razdoblja smatralo se da su građevinski uvjeti u aluvijalnoj ravni Save uglavnom nepovoljni.⁹⁸ U diluvijalnom dijelu prigorja tlo ima prividnu koheziju, te se to područje smatralo povoljnim za izgradnju. Pošto, međutim, počinje prevladavati višetažna izgradnja, u tom području pojavljuje se problem klizišta. Do punog izražaja dolaze prednosti za visoku izgradnju u aluvijalnoj ravni. Dijelovi prigorja općenito su nepogodni za izgradnju većih objekata, te je razvoj Zagreba na ravnicaštom zemljištu, od momenta kada počinje prevladavati visoka izgradnja, postao opravdan ne samo u urbanističkom već i u geotehničkom pogledu, jer se konstatiralo da uvjeti gradnje u tom prostoru — izuzev pojedine lokalitete — nisu nepovoljni. Razvoj građevne tehnike omogućio je uključivanje cijelog prirodno razgraničenog prostora Zagreba, podrazumijevajući tu i obale Save, u građevnu zonu grada unutar koje se na osnovu funkcionalnih a ne tehnokratskih kriterija raspoređuju pojedine gradske funkcije.

Za razvoj velikoga grada od posebnog je značenja pravilno usmjerenje izgradnje jednoobiteljskih stambenih objekata. Za takve stambene zone karakteristična je niska gustoća naseljenosti, te one apsorbiraju velike građevne površine i traže velika materijalna sredstva za izgradnju i održavanje komunalnih uređaja. Kod kasnijeg širenja gradske jezgre često prouzrokuju kompliciranu urbanističku problematiku.⁹⁹ U širem zagrebačkom prostoru postojali su optimalni uvjeti za razvoj prostranih prigradskih zona, naročito u zapadnom i istočnom dijelu grada. Veliki imigracioni pritisak na Zagreb, koji započinje nakon prvoga, a posebno nakon drugoga svjetskog rata, spontano je bio usmjeren na preostale — od gradske jezgre neapsorbirane — dijelove zagrebačkog prostora. Ta je imigracija bila najintenzivnija uglavnom u gospodarski nepovoljnim razdobljima.¹⁰⁰ Zbog toga su posebno značenje imale pozitivne okolnosti, koje su proizašle iz prirodnih elemenata, a koje su omogućile relativno brzo širenje Zagreba u građevinskom pogledu, unatoč općenito manje povoljnim općim prilikama. To su u prvom redu specifično povoljne građevne površine, koje su investitoru vrlo često

98 — Građevinski pravilnik donesen na osnovu Građevinskog Zakona iz 1931. g. građevne površine dijeli na »1) dobra tla (pećine, šljunak i pijesak uvjetno, suha p'ovača, glina uvjetno), 2) Srednje dobra tla (slaba pećina i lapor, mokra glina i šlovača, te aluvijalna tla) i 3) loša tla (mulj, treset, humus, nasuto tlo)«.

99 — Negativan primjer u Zagrebu su prigradske zone nastale iza Prvog svjetskog rata, koje su do danas već uključene u proširenu gradsku jezgru Zagreba.

100 — Računajući sa razdobljem 1910—1950. godine može se reći da su, uzimajući u obzir trajanje i gospodarske posljedice Prvog i Drugog svjetskog rata, te negativne utjecaje svjetske gospodarske krize, raspoloživa novčana sredstva imigranata kroz cca 20 godina bila vrlo ograničena.

osiguravale ne samo površinu za gradnju, već i dio građevnog materijala, te mogućnost individualnog rješavanja vodoopskrbe.

Na najvećem dijelu aluvijalne ravni pijesak i šljunak nalaze se na svega nekoliko metara ispod površine. Gotova smjesa šljunka i pijeska, u kojoj nema mulja i organskih tvari je vrlo dobar građevinski materijal,¹⁰¹ čijom su eksploatacijom, i to na vlastitoj parceli, mnogi investitori smanjivali troškove gradnje.¹⁰² Druga pozitivna prednost je podzemna voda. Slojevi šljunka sadržavaju vodu temeljnicu, koja se u aluvijalnoj ravni nalazi cca 5 — 10 m ispod površine. Voda je s obzirom na temperaturu i sanitarne uvjete dobra, jer je vodonosni sloj zaštićen dokle god pokrovni sloj nije probijen. Postojanje podzemne pitke vode, koja se vrlo jednostavno eksploatira ručnim crpkama, omogućilo je brzo širenje prigradskih stambenih zona, jer njihov razvoj nije ovisio o gradskoj vodovodnoj mreži koja se u kratkom roku na jednom širem prostoru, pod gospodarskim uvjetima kakvi su postojali, ne bi ni mogla izgraditi.¹⁰³ Zbog prirodnih prednosti koje je u tom pogledu pružao prostor aluvijalne ravni, urbanizacija prigradskih zona odvijala se brže nego se to moglo očekivati na osnovu općih gospodarskih prilika. Koncentracija privrednih djelatnosti i povoljni uvjeti za racionalnu stambenu izgradnju omogućili su, usprkos krupnih komunalnih problema do kojih dovodi brzi razvoj jednog velikog grada, da se Zagreb u svega nekoliko decenija prostorno i brojem stanovnika višestruko poveća.

— Urbanizacijom većeg dijela zagrebačkog prostora od Medvednice do savske nizine Zagreb je prerastao u kompleksnu fizičko-geografsku i funkcionalnu gradsku jedinicu. To je dovelo do prostorno-urbanističkog i upravnog jedinstva Zagreba u njegovim prirodnim granicama. Istovremeno je započela i transformacija dijelova šire gradske okolice. To pokazuje da razvoj prigradskih zona Za-

101 — M. Petrik: »Mišljenje o kontroli šljunčara«, Zagreb 1953. (ekspertiza) str. 2.

102 — U pogledu građevinskih sirovina Zagreb općenito ima povoljne uvjete. Osim pijeska i šljunka u aluvijalnoj ravni, postoje povoljni uvjeti za eksploataciju kamena u prigorskom području. Još u prošlom stoljeću su se eksploatirali pontijski pješčenjaci u okolini Markuševca, Bačuna i sarmatski pješčenjaci u Vrapču. Litavci i litotamijski vapnenci upotrebljavali su se za proizvodnju vapna. Dolomit kod Podsuseda, flišni pješčenjak kod Vrapča i karbonski tamni vapnenci kod Šestina i Gračana upotrebljavali su se za cestogradnje (D. Gorjanović-Kramberger: »Tumač geologijskoj karti Zagreb«, Zagreb 1908. str. 64).

103 — Zagreb tokom svoga razvoja u pogledu snabdijevanja vodom općenito nije imao problema. U vrijeme kada se u podnožju historijske jezgre počela razvijati prigradska poljoprivreda, stoka se snabdijevala vodom iz bunara, koji su počinjali u donjem završetku Mesničke ulice, na mjestu današnje zgrade Matice hrvatskih obrtnika u Ilici, na današnjem Trgu Republike te u blizini današnjeg Zrinjskog i Preradovićeveog trga. Za suvremeni Zagreb u aluvijalnoj ravni rijeke Save postoje dovoljne količine pitke vode temeljnice, kojom se snabdijeva cijeli vodovodni sistem grada. Glavno vodozaštitno područje na kojem se crpi voda za gradski vodovod se nalazi između naselja Buzin i Mala Mlaka 4—7 km južno od Save.

greba nije izolirani proces širenja isključivo gradske jezgre ili etapa postupnog širenja gradskog teritorija, već sastavni dio procesa urbanizacije šireg područja u okolici Zagreba. Nakon drugoga svjetskog rata za razvoj Zagreba nije karakteristično ograničeno širenje grada, kao što je to bio slučaj u prethodnim razdobljima, već istovremena transformacija znatno šireg prostora. Pošto su svladane prirodne prepreke i osigurana prometna kohezija šireg okolnog prostora s gradom, Zagreb prestaje biti izolirani gradski organizam, već se razvija usporedo sa širim okolnim područjem na kojem se vrši ravnomjerna distribucija njegovih gospodarskih i ostalih funkcija.

Prirodni elementi uvjetovali su specifičnu prostornu kompoziciju grada; u sjevernom zaleđu osigurali su atraktivni prirodni rekreativni rezervat, a na svim ostalim sektorima pogoduju uspostavljanju direktne funkcionalne povezanosti grada sa širom okolicom.

b) Stanovništvo

Usporedba podataka o stanovništvu Zagreba u toku pojedinih razdoblja upućuje na zaključak da je razvoj grada u proteklih 100 godina bio veoma brz. Vremenski ciklusi, unutar kojih se broj stanovnika grada Zagreba udvostručavao, bili su počevši od druge polovine 19. stoljeća¹⁰⁴ kratki.

Kretanje broja stanovnika Zagreba 1857—1961.¹⁰⁵

Godina popisa ¹⁰⁶	Broj stanovnika	Udvostručenje ¹⁰⁷	
		Godina	Broj stanovnika
1857/ ¹⁰⁸	16 657		
1869/ ¹⁰⁹	19 857		
1880/ ¹¹⁰	28 388		
		1886	33 314
1890/ ¹¹¹	37 529		
1900/ ¹¹²	61 002		
		1904	66 628
1910/ ¹¹³	79 038		
1921/ ¹¹⁴	108 674		
		1924	133 256
1931/ ¹¹⁵	185 581		
		1945	266 512/ ¹¹⁶
1948/ ¹¹⁷	279 623		
1953/ ¹¹⁸	350 829		
1961/ ¹¹⁹	457 499		

Teritorijalno proširenje grada ni ukoliko ne mijenja zaključak o progresivnom porastu broja stanovnika Zagreba, jer je za neposredno okolno područje, koje je postepeno pripajano gradu, također karakterističan brzi porast broja stanovnika. Taj je porast donekle zaostajao za porastom broja stanovnika gradske jezgre, ali je bio daleko viši od prosjeka za vangradske teritorije, te je očito bio uvjetovan utjecajima Zagreba. U neposrednoj okolici naseljavao se dio imigracionog priliva u Zagreb te su njeni dijelovi

104 — U ranijim razdobljima broj stanovnika Zagreba je bio mažen, te nije ni do'azilo do brzih krupnijih promjena. Osim toga raspoloživa podaci su obzirom na različite izvore nepouzdati (prvi poznati popis stanovništva na području Zagreba izvršen je 1368. g. u Gradecu — I. Tkalčić: »Monumenta Civitatis Zagrabiæ I«, 13). Prema neslužbenim procjenama Gradskog statističkog ureda, koje su izvršene na osnovu različitih raspoloživih izvora, broj stanovnika Zagreba je iznosio: 1242. g. oko 1000, 1368. g. — 2810, 1568. g. — 2000, 1742. g. — 5600, 1785. g. — 7000, 1805. g. — 7708, 1817. g. — 9055, 1842. g. — 15.942 stanovnika.

105 — Računato sa teritorijem grada kako ga tretira svaki pojedini citirani popis stanovništva.

106 — Podaci za 1880. i 1890. g. obuhvaćaju »građansko« stanovništvo, za 1900. i 1910. g. »građansko« + »vojničko« stanovništvo, a za ostale godine »ukupno« stanovništvo.

107 — Godine udvostručenja broja stanovnika su izračunate primjenom aritmetičkih srednjih vrijednosti za kretanje broja stanovnika unutar pojedinih razdoblja između dva popisa. To omogućuje izvjesna odstupanja, ali isključuje svaku proizvoljnost do koje nužno dovodi procjenjivanje broja stanovnika za godine iza ratnih razdoblja u kojima nije bilo popisa. Poznavanje općih prilika pruža sigurnost da su eventualna odstupanja od utvrđenih godina udvostručenja broja stanovnika Zagreba minimalna i ne utiču na opće zaključke.

108 — Izvor — V. Sabljar: »Miestopisni riečnik Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, Zagreb 1866. Broj stanovnika obuhvaća »gradski kotar« u koji ulaze »područna mješta Fratersčica, Hervati, Ljubljenica i Ternje«.

109 — Izvor: Dokumentacija Statističkog ureda grada Zagreba.

110 — Izvor: »Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevine Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta«. Zagreb 1889.

111 — Izvor: »Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevine Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.« Zagreb 1892.

112 — Izvor: »Popis žiteljstva od 31. XII 1900. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji — Demografske prilike po »prebivalištima«, Zagreb 1914.

113 — Izvor: »Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike i zgrade za stanovanje«, Zagreb 1914.

114 — Izvor: »Alfabetiski spisak većih mjesta naše kraljevine; P. O. Almanaha kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921—1922«, str. 369—379.

115 — Izvor: »Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine«, Zagreb 1937. str. 138.

116 — Sa datom procjenom uglavnom se podudara konstatacija: »Velelike su bile promjene stanovništva u gradu, koji je porastao uslijed ratnih prilika 1944. g. na 417.000 stanovnika i onda opet normalizacijom prilika došao na 280.000 stanovnika (odnosi se na 1948. g. op. S. Z.)...« (R. Bičanić: »Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva« u: »Iz starog i novog Zagreba« Zagreb 1957. str. 319).

117 — Izvor: »Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. III. 1948. g., Knjiga I, Stanovništvo po po'u i domaćinstva«, Beograd 1951. str. 226.

118 — Izvor: »Popis stanovništva 1953. g. Knjiga XIV Osnovni podaci o stanovništvu«, Beograd 1958. str. 275.

u određenoj etapi razvoja širega kompleksa Zagreba postajali sastavni dio gradskog područja, a kod »administrativnog« povećanja broja stanovnika Zagreba u znatnoj mjeri se radilo o pravnom postupku priznanja jedne vangradske kolonizacije za efektivni porast grada. Usporedo s time u gradsko stanovništvo je uključivano i stanovništvo najbližih okolnih sela, koja su prethodno u znatnoj mjeri promijenila svoju gospodarsku strukturu i funkcije, te je i takvo »administrativno« povećanje broja stanovnika grada u krajnjoj liniji odgovaralo stvarnim promjenama. O podudaranju porasta stanovništva u užim granicama grada svake pojedine popisne godine, s porastom stanovništva na cjelokupnom današnjem proširenom gradskom području, govori usporedba podataka za pojedine popise s retrospektom za područje grada 1953.

Stanovništvo na teritoriju Zagreba

Godina popisa	Prema popisu razgraničenu svake pojedine godine		Prošireno gradsko područje 1953 ¹¹⁹	
	Broj	Verižni indeks	Broj	Verižni indeks
1880	28 388	—	46 019	—
1910	79 038	278	105 968	230
1931	185 581	235	223 993	221
1948	279 623	151	321 334	143
1953	350 829	125	357 456	111
1961	457 499	130	457 499	128

Prosječni godišnji porast apsolutnog broja stanovnika Zagreba u stalnom je porastu.

Porast broja stanovnika Zagreba

Razdoblje	Ukupni porast	Dio porasta koji se odnosi na teritorijalno širenje	Stvarni porast gradske jezgre		
			Brojčani porast		Postotak godišnjeg porasta
1	2	3	Ukupno (2—3)	Godišnji prosjek $\left(\frac{4}{n}\right)^{121}$	
1880—1910	50 650	1 086	49 564	1 652	5,8
1910—1931	106 543	—	106 543	5 073	6,4
1931—1948	94 042	6 267	87 775	5 163	2,8
1948—1953	71 206	36 502	34 704/ ¹²²	6 941	2,5
1953—1961	106 670	30 180	76 490/ ¹²²	9 561	2,7

119 — Izvor: »Statistički godišnjak SFRJ — 1963.«, Beograd 1963, str. 606.

Postotak prosječnoga godišnjeg porasta broja stanovnika se smanjuje, ali je još uvijek visok. Dostignuti maksimum u razdobljima 1890—1900 i 1921—1931 ne može se uzeti kao mjerilo za usporedbe, jer su to bila razdoblja izvanredno brojne imigracije okolnog stanovništva u grad. U prvom razdoblju udareni su temelji proširenih gospodarskih funkcija Zagreba, a u drugom razdoblju Zagreb je prerastao u vodeći gospodarski centar države. Postignut je maksimalan intenzitet akumulacije stanovništva koju su opći društveni uvjeti omogućavali. Istovremeno su uspostavljene čvrste gravitacione veze grada sa širom okolicom, te se daljnji razvoj odvija pod promijenjenim uvjetima. Izvanrednu dinamiku, koja karakterizira citirana razdoblja, kao i nemogućnost da takva »eksplozija« grada pod postojećim uvjetima dulje potraje, uvjerljivo ilustrira projekcija tendencija brojčanog porasta stanovništva u svakom pojedinom razdoblju, na god. 1961. (sl. 12)¹²².

120 — Ovdje se upotrebljavaju slijedeći termini za teritorijalnu definiciju grada: 1) Teritorij na dan popisa (obuhvaća teritorij kako ga obuhvaća objelodanjena dokumentacija svakog pojedinog popisa stanovništva), 2) Proširena gradska jezgra Zagreba (obuhvaća kontinuirano izgrađeno gradsko područje do 1960. g. i to od Podsuseda na zapadu do Dubrave na istoku i od Mlinova na sjeveru do Brodarskog instituta na jugu), 3) Šire područje grada (obuhvaća općine Crnomerec, Donji grad, Maksimir, Medveščak, Peščenica, Trešnjevka, Trnje, Dubrava, Gračani, Kustošija, Markuševac, Podsused, Remete, Stenjevec, Šestine i Vrapče prema razgraničenju 1953. g.), 4) Prošireno gradsko područje (kao pod 3 + općina Granešina prema razgraničenju 1953. g.). Na osnovu prednjeg upotrebljavaju se slijedeći teritorijalni pojmovi za određivanje broja stanovnika Zagreba: Proširena gradska jezgra (1953. g. — 332 620 stanovnika), šire područje grada Zagreba (1953. g. — 350 829, a 1961. g. 427 319 st.), prošireno gradsko područje (1953. g. 357 456, odnosno 1961. g. 459 499). U službenoj dokumentaciji se počam od 1955. g. upotrebljava termin »gradske općine« za grupu općina koje su u teritorijalnom pogledu najbliže »proširenom gradskom području«. U taj je pojam međutim uključena i općina Remetinec (a od 1963. g. i općina Sesvete), čiji najveći dio izuzev »Novi Zagreb« se ne može smatrati dijelom grada, pa se zato ova teritorijalna definicija ne primjenjuje u obradi. »Grad Zagreb« prema službenoj definiciji u teritorijalno-upravnom pogledu odgovara ranijem pojmu »Kotar Zagreb«, te nema nikakve veze sa pojmom grad Zagreb u njegovom stvarnom značenju.

121 — n = broj godina svakog pojedinog razdoblja.

122 — Odnosi se na teritorijalno proširenje do granica »šireg područja grada«.

123 — Primijenjena je metoda jednostavne logaritamske projekcije. Dobivene vrijednosti pokazuju koliki bi broj stanovnika Zagreb imao 1961. g. da se broj stanovnika kontinuirano povećavao uz prosječni postotak porasta konstatiran unutar svakog pojedinog razdoblja.

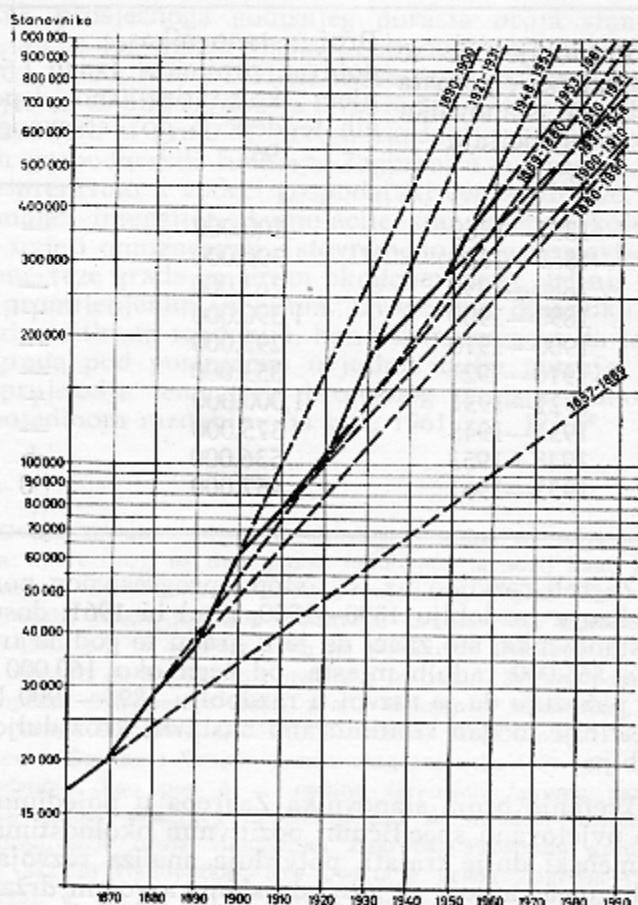
Razdoblje čije se tendencije porasta broja stanovnika projiciraju	Broj stanovnika dobiven projiciranjem konstatiranih tendencija do 1961.	Iznad (+), odnosno ispod (—) stvarnog razvoja
1857—1869	100.000	—
1869—1880	390.000	—
1880—1890	263.000	—
1890—1900	1.390.000	+
1900—1910	292.000	—
1910—1921	353.000	—
1921—1931	1.000.000	+
1931—1948	375.000	—
1948—1953	536.000	+
1953—1961	457.000	0

Da se Zagreb razvijao uz istu stopu progresivnog porasta stanovništva kao u razdoblju 1890—1900, grad bi 1961. dostigao oko 1.390.000 stanovnika, što znači da je u gradu te godine trebalo postojati oko 565.000 radnih mjesta, od čega oko 160.000 u industriji¹²⁴. To pokazuje da je razvoj u razdoblju 1890—1900 bio izvanredan, te se nije mogao kontinuirano nastaviti kroz dulje vremensko razdoblje.

Da je kretanje broja stanovnika Zagreba u pojedinim razdobljima bilo uvjetovano specifičnim pozitivnim okolnostima koje ne mogu vremenski dulje trajati, potvrđuje analiza razvoja Zagreba i usporedba toga razvoja sa gospodarskim razvojem državnog prostora u cjelini. Zbog toga se 1930, u razmatranju perspektive razvoja Zagreba pretpostavljalo da je već tada završio impulzivni razvoj grada i da nastupa period normalnog postepenog razvitka¹²⁵. Iz tadanje perspektive nisu se mogle predvidjeti krupne društvene promjene na državnom prostoru Jugoslavije do kojih je došlo nakon drugog svjetskog rata, i koje su uvjetovale pojavu novih

124 — Procjena na osnovu strukture stanovništva Zagreba po aktivnostima 1953. g.

125 — »Prema statističkim podacima bio je prosječni godišnji prirast pučanstva u godinama 1880—1920. 3,19 posto, tako da bi Zagreb uz isti godišnji porast, dakle su supponirano postojanje jednakih za razvitak stanovništva mjerodavnih uvjeta, dosegao za daljnjih 50 godina (dakle 1930. g.) broj od preko 600.000 stanovnika. Kako je taj broj velik s obzirom na teritorij koji prema Zagrebu gravitira i kojega se pučanstvo ne nalaze u istom stanju porasta, može se uzeti kao baza za sastav osnove za izgradnju grada broj od cca 350.000 stanovnika, koji bi odgovarao godišnjem porastu od 2,4 posto za 50 godina« («Natječaj za izradu generalne osnove za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba — Podaci i smjernice», Zagreb 1930.)

Sl. 12 Tendencije kretanja broja stanovnika Zagreba u razdoblju 1857—1953. g. Projekcija prosječnog porasta broja stanovnika konstatiranog u svakom pojedinom razdoblju između dva popisa stanovništva.

Fig. 12 Tendencijens of growth in the number of inhabitants of Zagreb during the period from 1857. to 1953. The average increase in the number of inhabitants during the periods between censuses

stimulativnih faktora za razvoj grada¹²⁶. Na kretanje broja stanovnika grada utječu društvena zbivanja u širem prostoru. Na razvoj grada utječu istovremeno unutarnji — gradski i vanjski — regionalni faktori. Gradske funkcije i broj stanovnika grada ne

126 — Prema citiranoj prognozi Zagreb je trebao tek 1980. g. dostići broj od 350.000 stanovnika. To se međutim dogodilo čitavih 27 godina ranije (S. Zuljić: »Predviđanja o Zagrebu iz 1930. g. premašena«; u: Čovjek i prostor br. 56, Zagreb 1956. str. 2).

razvijaju se ravnomjerno. Osim osnovnih pojmova koji obilježavaju pozitivna kretanja (progres), zastoj u razvoju (stagnacija) i nazadovanje (regres), nužno treba razmatrati detaljnije karakteristike pojedinih razdoblja. Tako unutar pojma »progres grada« postoje vremenska razdoblja intenzivnog razvoja, prosječnog razvoja i postepenog razvoja. Oni ovise pretežno o regionalnim faktorima.

O neravnomjernostima koje dolaze do izražaja u razmatranju razvoja Zagreba u toku duljeg vremenskog ciklusa, govore podaci o kretanju broja stanovnika grada između pojedinih popisa. Za Zagreb je, međutim, karakteristično da se u njemu u toku posljednjih sedam decenija u određenim vremenskim ciklusima opetovano javljaju impulsivni skokovi u razvoju, te se broj stanovnika grada u relativno kratkim vremenskim intervalima udvostručavao.

Udvostručenje broja stanovnika	Vremensko trajanje	
	Razdoblje	Broj godina
1. udvostručenje	1857—1886	29
2. udvostručenje	1886—1904	18
3. udvostručenje	1904—1924	20
4. udvostručenje ¹²⁷	1924—1945	21

Broj stanovnika Zagreba u toku 88 godina (1857—1945) udvostručio se četiri puta. Vremensko trajanje razdoblja u kojima se broj stanovnika udvostručuje nešto je dulje ako se kretanje broja stanovnika na proširenom gradskom području za čitavo razdoblje tretira prema razgraničenju 1953. Ipak se i u tom slučaju broj stanovnika Zagreba, počevši od 1890, udvostručavao za manje od 30 godina¹²⁸.

Veći dio porasta stanovništva Zagreba od 1857—1961. otpada na imigraciju. Računajući s proširenim gradskim područjem, broj stanovnika Zagreba povećao se u razdoblju od 1880—1953 za 311 437 stanovnika; od toga se svega 57 737 odnosi na prirodni priraštaj, a 253 700 na imigraciju¹²⁹. Prosječne vrijednosti za prirod-

127 — Nije uzet u obzir maksimalan broj stanovnika Zagreba 1944/45. g., koji je vremenski ograničen, jer je bio uvjetovan ratnim prilikama, te je u vrlo kratkom vremenu negiran.

128 — Promatrajući »prošireno gradsko područje« kao jednu cjelinu kroz čitavo razdoblje, za prvo udvostručenje je trebalo 33 (1857—1890), za drugo 25 (1890—1915), za treće 17 (1915—1932), a za četvrto udvostručenje 28 godina (1932—1960). (S. Žuljić: »Zagreb — opći zaključci o položaju i značenju; u: Geografski horizont II br. 3—4, Zagreb 1956. str. 28).

129 — Procjena izvršena na osnovu raspoloživih podataka o prirodnom priraštaju stanovništva u pojedinim međupopisnim razdobljima.

ni priraštaj su promjenljive. Tako je prirodni priraštaj na području grada Zagreba u razdoblju prije drugog svjetskog rata bio znatno niži nego u poslijeratnim godinama. To je rezultat strukturalnih promjena stanovništva na području grada, do kojih je došlo imigracijom stanovništva iz uže i šire gradske okolice.

Razdoblje	Prirodni priraštaj u ‰ ¹³⁰
1901—1905	4,0
1910	5,6
1931	5,0
1934—1939	2,8
1947	10,6
1948	10,9

Prirodno kretanje stanovništva na području Zagreba karakterizira porast nataliteta i opadanje mortaliteta. Porast nataliteta na području grada u poslijeratnim godinama uvjetovan je prilivom stanovništva iz populacijski aktivnijih područja u grad, dok je smanjenje mortaliteta normalna popratna pojava općeg povišenja zdravstvenog standarda stanovništva.

Prirodno kretanje stanovništva ¹³¹	Razdoblje	
	1934—1938	1952—1956
Natalitet	14,3‰ ⁰	15,2‰ ⁰
Mortalitet	11,6‰ ⁰	7,7‰ ⁰
Prirodni priraštaj	2,7‰ ⁰	7,5‰ ⁰

U razdoblju od 1948—1952. najveći prirodni priraštaj stanovništva Zagreba u apsolutnoj vrijednosti konstatiran je 1950; te godine prirodni je priraštaj iznosio 3 915 stanovnika¹³². U razdoblju 1848—1953. prosječni ukupni godišnji priraštaj u Zagrebu iznosio je 6 941 stanovnika. Usporedba prirodnog i apsolutnog priraštaja stanovništva Zagreba pokazuje da je imigracija u Zagreb bitan faktor kako prošlog tako i suvremenog razvoja grada. U kojoj se mjeri stanovništvo Zagreba povećava imigracijom, pokazuju po-

130 — Izvor: »Statističke tabele o stanovništvu i zdravstvenim prilikama u N. R. Hrvatskoj 1948.«, Zagreb 1949. Tabela II — 1.

131 — Podaci Zavoda za statistiku S. R. H. u Zagrebu.

132 — Statistički bilten br. 19, Beograd 1953. g. str. 14.

daci o strukturi stanovništva grada po rodnom kraju. Tokom čitavog razdoblja progresivnog rasta Zagreba u gradu apsolutno prevladava doseljeno stanovništvo.

Godina popisa	Od ukupnog broja stanovnika otpada na rođenje u gradu Zagrebu ¹³³
1900	29,0%
1910	32,3%
1931	25,3%
1948	30,0%

Promjene udjela stanovništva rođenog u Zagrebu u ukupnom stanovništvu grada bile su izravan dokaz intenziteta imigracije u pojedinim razdobljima. Tako je maksimalan udio izvan Zagreba rođenog stanovništva, koji je konstatiran 1931. (74,7%), bio rezultanta najvišeg relativnog faktora imigracije u razdoblju 1921—1931. Nakon 1948. broj doseljenog stanovništva bio je i nadalje u porastu, ali je relativna vrijednost imigracije, s obzirom na dostignutu veličinu grada, bila manja. Podaci za 1953. pokazuju da je Zagreb ušao u fazu ravnomjernijeg razvoja.

Stanovništvo šireg područja grada Zagreba 1953. po mjestu rođenja¹³⁴

Mjesto rođenja	Broj stanovnika	%
Zagreb — grad	129 320	36,8
Kotar — Zagreb	282	0,1
Ostalo područje SR Hrvatske	167 243	47,7
Ostalo područje Jugoslavije	44 531	12,7
Inozemstvo i nepoznato	9 453	2,7
Ukupno	350 829	100,0

Razvijanje gospodarskog potencijala velikoga grada i održavanje kontinuiteta u njegovu progresu apsolutno je ovisno o imigraciji. Veliki gradski centri vrše važne funkcije u pogledu školovanja i izobrazbe stručnih kadrova koji se uključuju u proizvodne djelatnosti i organe uprave na cijelom državnom području. Dio radnog potencijala grada isključuje se postepeno iz aktivnosti na pod-

133 — Izvor: Dokumentacija Statističkog ureda grada Zagreba.

134 — Izvor: »Popis stanovništva 1953. g. Knjiga VIII, Narodnost i materinji jezik«, Beograd 1959. str. 247.

ručju grada, te sam prirodni priraštaj grada ne može zadovoljiti potrebe progresivne ekonomike, kakva je karakteristična za sve veće gradove u zemljama koje se nalaze u fazi intenzivnijeg gospodarskog razvoja. Zbog toga je preko 200 000 doseljenih stanovnika Zagreba, koliko ih je konstatirao popis 1953, predstavljao bitan dio njegova gospodarskog potencijala¹³⁵.

Kretanje broja stanovnika potvrđuje vitalnost gradskog organizma Zagreba, a struktura stanovništva odražava njegove više strukturno razvijene funkcije. S obzirom na strukturu stanovništva Zagreb se bitnije razlikuje od Beograda. U Zagrebu izrazitije prevladava značenje industrije, a u Beogradu se u većoj mjeri ističe značenje političko-upravnih funkcija.

Udio osnovnih grupa aktivnog stanovništva 1961.¹³⁶

Grupa djelatnosti	Zagreb	Beograd
Industrija i rudarstvo	24.9	19.3
Obrt i usluge	10.4	7.2
Uprava	3.2	6.3
Ostalo aktivno stanovništvo	61.5	67.2

Između razvijenosti industrije na području grada i strukture stanovništva Zagreba postoji disproporcija. Radni potencijal zagrebačke privrede znatno je veći negoli to proizlazi iz strukture stalnoga gradskog stanovništva. To proizlazi iz činjenice što je u radni potencijal Zagreba uključeno i njegovo gravitaciono područje, unutar kojeg se vrše stalna dnevna kretanja radne snage¹³⁷. Zbog toga odvojeno promatranje strukture stanovništva Zagreba,

135 — Odrasle imigracije na povećanje radnog potencijala Zagreba dolazi do izražaja i u dobnjoj strukturi stanovništva. U grad se pretežno doseljava za rad doraslo stanovništvo, te Zagreb ima viši postotni udio »radnih kontingenata« stanovništva:

Grad	% udio dobnih grupa stanovništva 1961. g.		
	0 — 14 g.	15 — 64 g.	65. g. i više
ZAGREB	19.9	73.1	7.0
Kar'ovac	24.9	70.2	4.9
Sisak	26.2	68.9	4.9
Dubrovnik	22.0	68.9	9.1
S. R. Hrvatska	27.2	65.3	7.5

Izvor: Statistički godišnjak SFRJ — 1963., Beograd 1963. str. 335 i 607.

136 — Izvor: Statistički bilten 250«, Beograd 1962.

137 — Postoji i obratan proces, tj. dnevni odlazak radne snage sa stanovnom u gradu na rad u industrijska poduzeća u okolici grada. Ta su kretanja međutim do danas bila neuporedivo manja u odnosu na dnevni priliv radne snage u Zagreb, te ne mijenjaju zaključak o vrlo značajnom udjelu radne snage sa područja okolice u radnim aktivnostima grada.

ne uzimajući u obzir veze okolice s gradom, ne omogućava sagledavanje stvarne gospodarske strukture grada¹³⁸. Kod razvijenih gradova postoji tijesna međuovisnost gradske privrede i stanovništva grada sa stanovništvom i gospodarskim djelatnostima u užoj gradskoj okolici. Ta međuovisnost ovisi o tempu gospodarskog razvitka grada i o predispoziciji dijelova gradske okolice za uključivanje u regionalni gospodarski kompleks grada.

Struktura stanovništva Zagreba 1961. upućuje, između ostalog, i na njegovo prošireno društveno značenje unutar državnog prostora u cjelini. Imigracija iz neposredne okolice grada i gravitacione veze s tim područjem predstavljaju sastavni dio razvoja grada; ta povezanost ima dulji vremenski kontinuitet i u evoluciji te funkcioniranju gradskog organizma znači normalnu pojavu. Za Zagreb je, međutim, karakteristično da je on istovremeno privlačni imigracioni centar za znatno šire područje. Značaj Zagreba kao imigracionog centra prelazi granice ne samo sjeverne Hrvatske već i hrvatskog prostora u cjelini. Zagreb je dostigao stupanj razvijenosti kad emigracioni potencijal neposredne okolice grada nije dovoljan da zadovolji potrebe brzog povećanja radnog potencijala grada. Usporedba proračuna o imigraciji u grad, odnosno emigraciji stanovništva iz okolice Zagreba, pokazuje da je na okolicu Zagreba, ukoliko bi sva emigracija iz okolice bila usmjerena isključivo u Zagreb, u razdoblju 1880—1953. moglo otpadati svega 25% od ukupnog broja imigranata u Zagreb¹³⁹. Struktura stanovništva Zagreba po rodnom kraju pokazuje da je 1953. god. 15,4% od ukupnog broja stanovnika grada rođeno izvan područja SR Hrvatske. Nacionalna struktura Zagreba pokazuje da na stanovništvo hrvatske narodnosti otpada svega 87% od ukupnog broja stanovnika grada¹⁴⁰. Zagreb nije društveni, a u vezi s time ni imigra-

138 — Kroz relativne pokazatelje, koji se odnose samo na stalno stanovništvo grada, obilježje Zagreba kao industrijskog centra je nedovoljno naglašeno. Tako su na pr. prema podacima popisa stanovništva 1953. g. a uzimajući u obzir udio aktivnog stanovništva zaposlenog u industriji i rudarstvu u ukupnom stanovništvu pojedinih gradova, Osijek sa 31,5 posto i Karlovac sa 31,9 posto bili u većoj mjeri industrijski gradovi nego li je to bio Zagreb sa 26,5 posto. Veličina grada treba da posluži za nužne korekcije. Apsolutne vrijednosti za pojedine kategorije stanovništva grada omogućuju spoznaju o fizičkoj angažiranosti gradskog stanovništva, a relativni pokazatelji odražavaju gospodarsku strukturu grada. Kod razvijenih gradskih jedinica nužna je dopunska analiza regionalne međuovisnosti između gradskog područja i njegove okolice.

139 — Proračun izvršen usporedbom prirodnog sa stvarnim kretanjem broja stanovnika u Zagrebu, odnosno okolici. Pod pojmom okolica Zagreba ovdje je obuhvaćen teritorij općina: Zaprešić, Veliko Trgovište, Zabok, Donja Stubica, Oroslavje, Sesvete, Zelina, Dugo Selo, Vrbovec, Ivanić grad, Velika Gorica, Lekenik, Remetinec, Samobor i Jastrebarsko prema razgraničenju od 12. VII. 1955. g.

140 — Na stanovništvo srpske i slovenske narodnosti je otpadalo 1953. g. 10 posto od ukupnog broja stanovnika grada. Karakteristično je da u Zagrebu živi 42 posto od ukupnog broja Slovenaca na području S. R. Hrvatske («Popis stanovništva 1953. g., Knjiga VIII. Narodnost i materinji jezik», Beograd 1959. str. 247).

ocini centar užeg područja. On vrši proširene društvene funkcije unutar državnog prostora u cjelini, što dolazi do izražaja i u migracionim kretanjima stanovništva pri čemu ima Zagreb, naročito za zapadni dio države, posebno značenje.

Praćenje strukture stanovništva po zanimanju u toku duljeg vremenskog razdoblja pokazuje da su društvena obilježja Zagreba uglavnom bila stabilna i da su se ona usprkos krupnijim promjenama u veličini grada i proizvodnim kapacitetima njegove privrede, u posljednje pola stoljeća polagano mijenjala¹⁴. Povremeni skokovi u razvoju gospodarske djelatnosti grada nakon prvoga, a posebno nakon drugoga svjetskog rata poravnavaju se pojačanom imigracijom, odnosno jačanjem gravitacionih veza sa širom okolicom grada. Tako je Zagreb, usprkos višestrukome povećanju kapaciteta svoje privrede, uglavnom zadržao svoja osnovna obilježja po kojima je on industrijski centar s razvijenim svim ostalim funkcijama koje proizlaze iz njegove uloge kao regionalnog centra šireg značenja. Ravnomjeran razvoj svih gradskih funkcija uvjetuje da industrijska privreda, usprkos činjenici da je osnovna pokretna snaga razvoja grada, u njegovoj društvenoj strukturi ne prevladava do mjere da bi umanjila značenje ostalih funkcija grada kao regionalnog središta.

U strukturi stanovništva Zagreba po zanimanjima 1953, najveći je postotni udio imala grupa zanimanja vezana uz industriju i obrt. Karakterističan je bio relativno visok udio nekvalificirane radne snage koja se iz okolice konstantno doseljava u grad. U okolici grada postoje manje povoljni uvjeti za stjecanje stručnih kvalifikacija, a najčešće i materijalni razlozi utječu na naknadno stjecanje kvalifikacija. Postepeno prelaženje u kategoriju stručnih radnika stalan je proces, jer je priliv nekvalificirane radne snage iz okolice konstantan.

Struktura aktivnog stanovništva Zagreba po zanimanju 1953. u ‰¹⁴²

Grupa zanimanja	Zagreb	Jugoslavija
Prerađivači i obrađivači materije u industriji i obrtu i rudari	35,8	12,9
Članovi predstavničkih organa i službenici u državnoj upravi i privredi	16,6	4,6
Nekvalificirani radnici	13,7	6,1
Naučni radnici, tehničari, razni stručnjaci, umjetnici i srodna zanimanja	12,7	2,9
Vršiooci usluga zaštite i ličnih usluga	9,2	3,0
Komercijalisti, prodavači i srodna zanimanja	4,7	1,3
Poljoprivrednici, ribari, lovci i šumski radnici	4,4	67,8
Rukovodioci prometnim sredstvima i prometno-tehničko osoblje	2,9	1,4

Imigracija brojnog stanovništva u Zagreb, za koju su postojali gospodarski stimulansi¹⁴¹ po svojem je intenzitetu prelazila snagu grada, računajući pri tom zajedno javna i privatna materijalna sredstva. Imigrant rjeđe dolazi u grad materijalno osiguran¹⁴²; najčešće upravo dolazi u grad radi konsolidiranja svoje materijalne egzistencije. To se odrazilo na konstantne disproporcije između kapaciteta stambenog fonda i broja stanovnika grada¹⁴³, i uvjetovalo pojavu gusto naseljene i nesredene gradske periferije, koja se izgrađuje posebno u razdoblju između prvoga i drugoga svjetskog rata. Prema stanju 1950. god. 45% od ukupnog broja zgrada na području Zagreba otpadalo je na zgrade podignute u razdoblju 1931—1945.¹⁴⁴ Ni relativno intenzivna stambena izgradnja u toku pojedinih razdoblja nije mogla da zadovolji potrebe, jer je bila još uvijek manja od stvarnih potreba koje su proizlazile iz porasta broja stanovnika grada¹⁴⁷.

141 — R. Bičanić obrađuje promjene u strukturi aktivnog stanovništva Zagreba po zanimanjima od 1900. do 1953. g. Analiza je pokazala da je u tom razdoblju neznatno porastao udio stanovništva u grupama djelatnosti »industrija, obrt i građevinarstvo« (+ 2,6 posto), te »javne službe, slobodna zvanja i ostali« (+ 2,1 posto), ostao nepromijenjen udio stanovništva u grupi djelatnosti »trgovina i promet«, a opao udio aktivnog stanovništva u poljoprivredi (— 4,5 posto). Iako je u apsolutnim vrijednostima došlo, uporedo sa porastom gradskog stanovništva u cjelini, do krupnih promjena, relativni odnosi su doživjeli isključivo manje bitne promjene (Izvor podataka — R. Bičanić: »Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva«; u: »Iz starog i novog Zagreba«, Zagreb 1957, str. 316).

142 — Podatak: Zavod za statistiku SRH u Zagrebu.

143 — To su bili 1) progresivni rast gradske privrede i 2) usporeni razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti u okolici i s time povezana pojava problema agrarne prenapučenosti u vana gradskim područjima (»R. Bičanić: »Agrarna prenapučenost«, Zagreb 1940.).

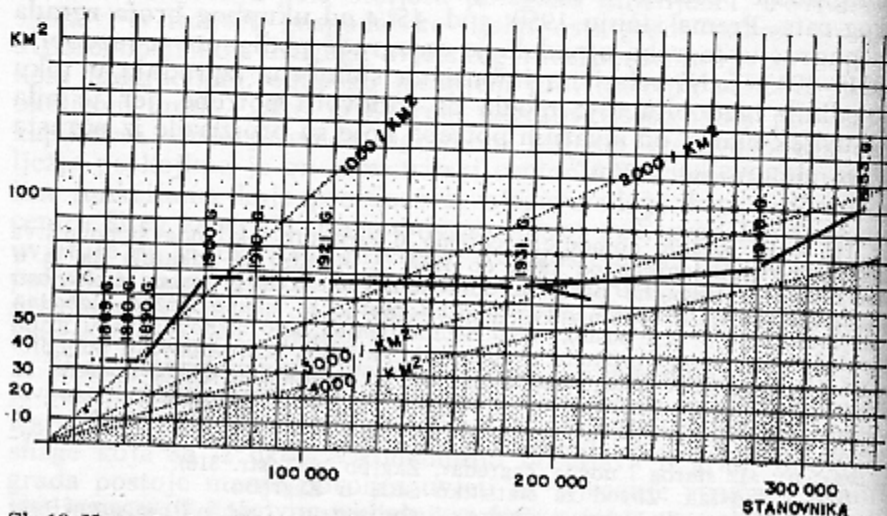
144 — Takvo prethodno materijalno osiguranje imigranta uglavnom je moguće jedino uz prethodnu likvidaciju agrarnog posjeda prodajom. Struktura obitelji u vana gradskim područjima međutim najčešće uvjetuje iseljavanjem prekobrojnih članova, s time da agrarni posjed nastavlja svoju egzistenciju sa preostalim dijelom domaćinstva. U takvim slučajevima eventualna isplata dijela vrijednosti prvobitno zajedničke imovine je nedovoljna da osigura osnivanje novog domaćinstva u gradu ili potpuno izostaje. Zbog toga imigranti tek tokom boravka i rada u gradu stvaraju osnove svoje materijalne egzistencije u gradu.

145 — Označi li se sa indeksom 100 stambeni prostor potreban za broj stanovnika u promatranoj godini, dobivamo podatak da je raspoloživi stambeni prostor udovoljavao stvarne potrebe: 1918. g. sa 65 posto, 1930. godine sa 70 posto, 1940. godine sa 83 posto, a 1953. godine sa 68 posto (»Kratki prikaz podataka i obrazloženje direktivne regulatorne osnove grada Zagreba«, Zagreb 1953. godine (cikl. str. 23).

146 — Izvor: »Rezultati popisa zgrada i stanova 1950. g.«

147 — Popis stanovništva 1948. g. je pokazao da je u Zagrebu te godine živjelo 109 800 domaćinstava, a popis stanova 1950. g. je konstatirao svega 33 235 stanova. Iako se direktna upoređenja ne mogu vršiti, postojanje disproporcije je očito, Zavod za urbanizam grada Zagreba je izvršio procjenu na osnovu koje je zaključio da bi raspoloživi stambeni prostor Zagreba 1952. g. mogao pod normalnim uvjetima zadovoljiti potrebe svega 220 000 stanovnika. Zagreb je obzirom na postojeći građevni fond prenaseljeni grad te njegova vanjska urbanističko-ahritektonska obilježja ne odražavaju stvarnu veličinu i značenje grada.

Za Zagreb je karakteristično da je u njemu dugo prevladavala tendencija koncentracije stanovništva u užoj gradskoj jezgri. Ove tendencije su počele slabiti tek nakon 1948. (sl. 13), kada je započela ravnomjernija distribucija priraštaja na cijelom proširenom području grada. Sve do 1885. gustoća naseljenosti gradskog područja bila je ispod 1000, a do 1925. ispod 2000 stanovnika na 1 km². Gustoća naseljenosti gradskog područja dostiže maksimum 1948. (3750 stanovnika na 1 km²), a u idućem razdoblju (do 1953.) po-

Sl. 13 Upoređenje porasta broja stanovnika Zagreba sa povećanjem gradskog teritorija u razdoblju 1857—1953. g. Podaci o broju stanovnika i površini grada odnose se na stanje konstatirano pojedinim popisima stanovništva. Podaci za 1953. g. se odnose isključivo na »proširenu gradsku jezgru Zagreba«, kako bi, radi mogućnosti upoređenja sa prethodnim razdobljima, iz pojma grada bila isključena seoska naselja koja su 1953. g. u administrativnom pogledu bila sastavni dio grada. Upoređenje podataka o površini i broju stanovnika pokazuje gustoću naseljenosti gradskog teritorija u pojedinim godinama. Uočljive su tendencije povećanja gustoće naseljenosti sve do 1948. g. Razvoj nakon 1948. g. karakterizira činjenica da se grad znatnije prostorno proširio, te dolazi do disperzije stambenih zona u širem prostoru prije negoli je dostignuta kritična prosječna gustoća za grad u cjelini.

Fig. 13 Comparison between the increase in the number of inhabitants of Zagreb and the spread of the urban territory from 1857 to 1953. The data on the number of inhabitants and the area of the town are taken from the various censuses. The data for 1953 refer on'y to »the widened urban nucleus of Zagreb« in order to permit the comparison with the preceding periods, and therefore the rural settlement being part of Zagreb in the administrative respect in 1953 were not taken into account. The comparison of the data on the area and number of inhabitants shows the density of the population of the urban area in the various years. Increase in density can be observed till 1948. The development after 1948 is characterized by a considerable spread of the town and the dispersion of residential zones over a wider area before the average critical density for the town as a whole had been reached.

kazuje tendenciju laganog pada¹⁴⁸, što je rezultat brže urbanizacije neposredne okolice uže gradske jezgre¹⁴⁹. Gradska jezgra postala je preopterećena, a u proširenom urbaniziranom kompleksu grada je došlo do promjena koje su osigurale povoljne uvjete stanovanja na znatno proširenom teritorijalnom kompleksu grada.

Brzi razvoj Zagreba, u toku kojeg je faktor imigracije stanovništva — pretežno iz nedovoljno razvijenih područja sa specifičnim navikama i materijalnim mogućnostima — imao presudan utjecaj, odrazio se na neujednačenu unutrašnju strukturu grada u urbanističkom pogledu.¹⁵⁰ U razdoblju prije drugoga svjetskog rata naročito su bile naglašene razlike između donjeg grada i pojedinih dijelova tadanje gradske periferije. Tako je npr. 1931. u tadanjem »gradskom kotaru Trešnjevka« na 1 ha dolazilo 13 kuća, dok je prosjek za Zagreb bio 2,22 kuće na 1 ha. Na Trešnjevci, u kojoj je 87% građevnog fonda otpadalo na prizemnice, u prosjeku je u jednoj zgradi živjelo 8 osoba, u donjem gradu 26 osoba, dok je prosjek za Zagreb iznosio 13 osoba na 1 zgradu. Najgušće naseljena područja su bili tadanji »gradski kotarevi« Donji grad sa 22 400, Kaptol sa 18 200 i Donja Laščina sa 14 400 stanovnika na 1 km². Na Trešnjevci je na 1 km² otpadalo u prosjeku 10 200 stanovnika. Ako se uporedi s prosječnom gustoćom naseljenosti cijeloga gradskog područja Zagreba (2 900 stanovnika na 1 km²), uzimajući u obzir prevladavanje prizemne izgradnje na Trešnjevci, onda to uvjerljivo govori o teškoj socijalno-urbanističkoj problematici tadanje siromašne gradske periferije¹⁵¹.

Nakon drugoga svjetskoga rata nastavile su se tendencije koncentracije stanovništva u užem gradskom centru. Tako je 1953. maksimalna gustoća u tadanjoj općini Donji grad dostigla vrijednost od 27 561 stanovnika na 1 km². Područje Trešnjevke, koje je prije prvoga svjetskog rata bilo gotovo nenaseljeno, imalo je 1961. god. 70 586 stanovnika, dakle gotovo isto toliko kao i cijeli grad Osijek iste godine.¹⁵² Tako je naseljenost uže gradske jezgre

148 — Uzeta je površina grada Zagreba koja je iznosila 1857. g. 33 km², 1910. g. 67 km², 1948. g. 75 km², a 1953. g. 235 km² (podaci Zavoda za statistiku SRH u Zagrebu) i broj stanovnika svake pojedine popisne godine. Vrijednosti za 1953. g. su reducirane na veličine koje odgovaraju proširenoj gradskoj jezgri Zagreba. Ovo je bilo nužno radi izdvajanja tek djelimično urbaniziranih površina iz analize gustoće naseljenosti grada.

149 — Matematičkim generalizacijama u pogledu prostorne veličine grada i njegovog broja stanovnika bavi se Q. J. Stewart («Empirical Mathematical Rules Concerning the Distribution and Equilibrium of Population», u: *Geographical Review* 37, 1947. str. 461—485).

150 — Unutar Zagreba je u razdoblju 1920—1940. g. postojala tendencija zonskog grupiranja pojedinih socijalnih odnosno profesionalnih skupine stanovništva. Pojavljuju se »kolonije« za određene grupe stanovništva. Tako je osoblje zaposleno na željeznici bilo koncentrirano u Trnju i u naselju Maksimir; na Trešnjevci je najbrojnije bilo zastupljeno industrijsko radništvo, a u Donjem gradu »činovnički« s'oj stanovništva. Ova se pojava zbog nepostojanja odgovarajuće statističke dokumentacije ne može detaljnije analizirati.

151 — Podaci: »Mala statistika«, Zagreb 1932.

152 — Izvor: »Statistički bilten 214«, Beograd 1961.

bila u stalnom porastu, ona, uzimajući u obzir samo faktor gustoće, nije dostigla kritičnu tačku¹⁵³. Gustoća naseljenosti, međutim, je vrlo visoka, ako se uzme u obzir struktura građevnog fonda grada. To je između ostalog utjecalo na nužno proširenje gradske jezgre Zagreba u svim pravcima. U najnovije vrijeme dolazi do krupnih promjena u urbanističkoj kompoziciji grada, s time da uža okolica grada definitivno postaje dio građevnoga kompleksa Zagreba. Razvoj gradskog prometa i razvijanje mreža za vodoopskrbu, odvodnju i snabdijevanje elektrikom uvjetuje slabljenje pritiska na ranije prenaseljenu užu gradsku jezgru¹⁵⁴. Započinje dekoncentracija gradskog stanovništva na proširenom gradskom području, koje je poprimilo osnovna obilježja gradskog teritorija. S obzirom na to da se distribucija stanovništva i razmještaj funkcija vrše u proširenim teritorijalnim okvirima, Zagreb i u pogledu teritorijalnog prostiranja postepeno poprima obilježja razvijenoga gradskog organizma.

Impulsi koje okolica Zagreba daje razvitku grada nisu, počevši uglavnom od 1950, više usmjereni isključivo k užoj gradskoj jezgri, već se ravnomjerno raspoređuju po čitavom teritorijalnom kompleksu grada i, što je posebno značajno, djelomično i izvan njegovih granica.

c) Funkcije grada

Po svojoj veličini i gospodarskoj snazi kao i regionalnim funkcijama koje vrši, Zagreb je razvijeni gradski organizam. Prošireno značenje Zagreba unutar jugoslavenske države u cjelini, proizlazi iz kompleksne razvijenosti njegovih funkcija. U gradu se usporedno razvijaju privredne i neprivredne funkcije. Zagreb je istovremeno razvijeni gospodarski politički i uslužno-opskrbeni centar šireg značenja. Prošireno značenje Zagreba omogućuje međusobna usklađenost gradskih funkcija kao što su industrija, obrt, trgovina, promet, kultura i prosvjeta, zdravstvo i uprava. Industrija se po svo-

153 — Prosječna gustoća naseljenosti gradskih područja u Sjedinjenim državama Amerike, Japanu, Engleskoj i Njemačkoj iznosi oko 14 300 stanovnika na 1 km². U pogledu gustoće naseljenosti naročito se izdvajaju veliki gradovi, kao na pr. New York sa 85 000 (1950. g.), Paris sa 70 200 (1936. g.), London 74 360 (1851. g.) i Tokio sa 78 000 stanovnika na 1 km² (1940. g.). U pojedinim dijelovima navedenih gradova gustoće su daleko iznad citiranih prosjeka. Karakteristično je da gustoće naseljenosti u pojedinim gradovima postepeno opadaju. Tako je na pr. London maksimalnu gustoću naseljenosti dostigao 1901. g. Razvoj prometa i tehnike potiče na dekoncentraciju stanovništva iz gusto naseljenih gradskih jezgri (W. Thomas ur.: »Man's Role in Changing the Face of the Earth«, Chicago 1956. str. 886/887).

154 — Zbog stalnih promjena unutarnjih granica nisu moguća upoređivanja gustoće naseljenosti pojedinih dijelova grada kroz pojedina razdoblja. To onemogućuje numeričko praćenje tendencija koncentracije odnosno dekoncentracije stanovništva u gradskoj jezgri Zagreba.

jem gospodarskom značenju posebno ističe, ali Zagreb nije isključivo industrijski centar, već svestrano razvijeno gradsko središte¹⁵⁵. S obzirom na svoju strukturu i šire značenje čitavog niza neprivrednih funkcija, Zagreb nije monofunkcionalan već multifunkcionalan grad¹⁵⁶. Iako je Zagrebu na osnovu apsolutnih mjerila pripala uloga vodećeg privrednog centra države, on po svojoj unutarnjoj strukturi predstavlja svestrano razvijeni gradski organizam.

Industrijska privreda sama za sebe ističe regionalno značenje Zagreba u širem prostoru. Industrijska privreda na određenom stupnju svoje razvijenosti gotovo redovito premašuje lokalne potrebe. Zbog toga se nužno uključuje u određeni sistem tržišta, koji se razvija u širem prostoru. Prema tome, već samo postojanje i razvoj industrije daje naselju u kojem je smještena, regionalno značenje. Formiranje gravitacionog područja radne snage i teritorijalno razgraničenje ostalih privrednih funkcija, posebno trgovine i usluga, predstavljaju daljnje elemente prostornog razgraničenja funkcija svakog pojedinog grada. Kod razvijenih gradskih organizama potrebno je istovremeno promatrati i neprivredne funkcije, jer jedino kompleksno promatranje svih funkcija omogućuje sagledavanje uloge jednog grada u sistemu regionalnih centara na području države i odgovarajuću klasifikaciju gradskih središta s obzirom na njihovo kompleksno značenje.

Analiza funkcija grada Zagreba pokazuje da:

— privredne funkcije grada izdvajaju Zagreb u najrazvijenije gospodarsko središte države;

— neprivredne funkcije grada i veze koje na osnovu njihove razvijenosti postoje između grada i dijela državnog prostora pokazuju da je Zagreb razvijeni regionalni centar, čije značenje prelazi okvire koji bi se mogli odrediti jednostavnim razgraničenjem funkcionalnih regija;

— Zagreb se izdvaja iz osnovnih kategorija regionalnih središta¹⁵⁷ i ima ulogu društvenog centra općejugoslavenskog značenja;

155 — Iako je Zagreb po ukupnoj efektivnosti njegove industrije privrede vodeći industrijski centar države, on je u pogledu prosječnog narodnog dohotka po 1 stanovniku 1954. g. zaostajao za Siskom, Slavonskim Brodom, Vukovarom, Karlovcem i Osijekom, dakle za svim onim razvijenim industrijskim centrima u kojima je industrijska privreda predstavljala apsolutno dominirajuću funkciju grada, makar su oni znatno manji i imaju neuporedivo manje privredno značenje od Zagreba. Sisak je primjer industrijskog grada ograničenim neprivrednim funkcijama, te je u njemu narodni dohodak po 1 stanovniku bio 2,85 puta veći nego u Zagrebu u kojem se ravnomjerno razvijaju i privredne i neprivredne funkcije (Izvor podataka — B. Kužović: »O privrednoj snazi naših kotara i gradova«, u: Ekonomski pregled br. 7, 1954, str. 360).

156 — R. Bičanić: »Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva«, u: »Iz starog i novog Zagreba 1957. str. 313—325

157 — Na osnovu jedinstvenog kriterija na području Jugoslavije postoje 4 osnovne kategorije regionalnih središta: 1) Središta mikroregionalnih jedinica (na pr. Dakovo kao središte Đakovštine) 2) Središta manjih regionalnih cjelina (na pr. Gospić kao centar Like), 3) Središta većih regionalnih cjelina (na pr. Split kao centar dijela mediteranskog prostora Jugoslavije), 4)

takav zaključak proizlazi iz kompleksnog promatranja funkcija grada;

— usporedno razvijanje proširenih funkcija je uvjetovano u prvom redu geografskim položajem Zagreba, te gospodarskom i kulturnom tradicijom grada; takvom kompleksnom razvoju grada pogodovali su i specifični političko-geografski utjecaji;

— proširene funkcije Zagreba kao multifunkcionalnog grada uvjetovale su tijesno povezivanje grada i njegove okolice; okolica je podržala brži razvoj gospodarskog potencijala grada, a njegovo današnje značenje diktira međusobnu povezanost; zbog toga se zaključak o proširenom društvenom značenju Zagreba sve više odnosi na prostorno prošireni kompleks Zagreba u koji je uključena i njegova neposredna okolica.

Razvoju Zagreba u društveni centar šireg značenja u velikoj su mjeri pridonijele njegove gospodarske funkcije. To se posebno odnosi na industrijsku privredu grada, koja je osiguravala materijalnu bazu prosperiteta Zagreba, omogućila konstantan razvoj njegovih općedruštvenih funkcija, a također i progresivnu političku ulogu u određenim razdobljima naše novije prošlosti.

Industrijska privreda Zagreba razvijala se u toku proteklih decenija relativno brzo. Tako je industrija na području grada Zagreba zapošljavala:

1910.	6 472 radnika ¹⁵⁸
1936.	13 672 radnika ¹⁵⁹
1939.	14 761 osoba ¹⁶⁰
1955.	57 158 osoba ¹⁶¹
1957.	59 075 osoba ¹⁶²
1958.	63 304 osobe ¹⁶³
1962.	84 594 osobe ¹⁶⁴

Kontinuirani razvoj industrije na području Zagreba osiguravao je materijalnu bazu općeg razvoja grada. U toku decenija u Za-

Središta većih regionalnih cjelina sa proširenim političkim funkcijama (na pr. Skoplje kao centar Makedonije), Beograd i Zagreb se po svojim funkcijama izdvajaju iz citiranih kategorija regionalnih centara.

158 — Uzet ukupan broj radnika zaposlenih u poduzećima sa više od 15 radnika (izvor: R. Bičanić: »Razvoj industrije u Zagrebu«, u: »Iz starog i novog Zagreba«, Zagreb 1957, str. 267.

159 — Izvor — Haberle: »Radništvo grada Zagreba, Zagreb 1936, str. 5.

160 — Izvor — Privreda grada Zagreba br. 11—12, Zagreb 1956, str. 357.

161 — Izvor: Privreda grada Zagreba br. 9—10, Zagreb 1956, str. 239/240.

162 — Izvor: Statistički godišnjak FNRJ 1958., Beograd 1958, str. 582.

163 — Izvor: Statistički godišnjak NRJ 1960., Beograd 1960, str. 639/640.

164 — Izvor: Statistički godišnjak SFRJ — 1963., Beograd 1963, str. 608.

grebu se koncentrirala gospodarska snaga šireg prostora. Ta je koncentracija pogodovala konstantnom porastu društvenog standarda i omogućila razvoj niza gradskih funkcija regionalnog značenja. Postojanje razlika u pogledu društvenog standarda utjecalo je na jačanje veza ruralne okolice i manje razvijenih gradskih središta sa Zagrebom. Koncentracija nacionalnog bogatstva na ograničenom prostoru spontano izdvaja grad kao izrazito privlačan objekt s kojim se radi preuzimanja određenih gospodarskih funkcija i općedruštvenih tekovina sve tješnje povezuje njegova šira okolica. Gravitaciono područje grada, sve dok postoje krupnije razlike u razvijenosti gradskih i vangradskih prostora, konstantno se širi a interne veze sa gradom stalno jačaju. Gospodarski i općedruštveni progres u nedovoljno razvijenim društvenim zajednicama u gradskim područjima, s obzirom na koncentraciju stanovništva i akumuliranje materijalnih sredstava, neuporedivo je brži i gradu redovito pripada progresivna uloga u razvoju širih prostora.

O kakvoj se koncentraciji materijalnih i ostalih sredstava radi, najbolje pokazuju podaci o procjeni nacionalnog bogatstva na području Jugoslavije. Prema procjeni stanja krajem 1953. na području Zagreba je nacionalno bogatstvo po 1 ha površine iznosilo u prosjeku 21 814 000 Din, u Beogradu 20 510 000 Din, dok je prosjek za državni teritorij u cjelini iznosio svega Din 453 000 po 1 ha. Značenje privrednih djelatnosti u formiranju materijalne snage Zagreba dolazi do izražaja i u strukturi fiksnih fondova 1954, kada je čak 44% od ukupne vrijednosti fiksnih fondova Zagreba otpadalo na proizvodne fiksne fondove. Iste godine 1/5 ukupnih fiksnih fondova otpada na industrijsku privredu¹⁶⁵. Industrijska privreda Zagreba predstavljala je decenijama materijalnu bazu razvoja grada i omogućila da se Zagreb, koji je s obzirom na svoj geografski položaj te ostale faktore imao zato sve osnovne pozitivne preduvjete, razvije u regionalno središte proširenog značenja.

O koncentraciji industrijske privrede na području Zagreba govori podatak da je na Zagreb u toku proteklih godina otpadala gotovo 1/10 ukupne vrijednosti industrijske proizvodnje Jugoslavije. Najrazvijenije industrijske grane na području Zagreba, kako s obzirom na brutto produkt tako i po asortimentu proizvoda, zauzimaju u jugoslavenskoj privredi važno mjesto. Najvažnije industrijske grane na području Zagreba su metalna, tekstilna, elektroindustrija, prehrambena i kemijska industrija.

165. — Izvor — I. Vinski: »Nacionalno bogatstvo na području Zagreba«, u: Ekonomski pregled br. 8, Zagreb 1960. str. 528 i 531. Kao grad Zagreb ovdje je obuhvaćeno prošireno gradsko područje, s time što su isključena područja oko Granošine i Čučerja kao i područje planinske jezgre Medvednice.

Struktura industrije Zagreba 1955.¹⁶⁶

Grana	Broj poduzeća	Broj zaposlenih	Brutto produkt u 000 000 dinar
Metalna industrija	30	13 941	23 875
Tekstilna industrija	13	9 775	23 139
Elektroindustrija	11	7 943	19 831
Prehrambena industrija	14	4 889	15 825
Kemijska industrija	14	4 387	15 043
Ostale industrijske grane	44	16 223	31 976
Ukupno	126	57 158	129 689

U unutarnjoj strukturi industrijske privrede Zagreba tokom posljednja tri decenija dolazi do manjih promjena. Tako su po vrijednosti proizvodnje 1956. najvažnije industrijske grane bile tekstilna, metalna i kemijska industrija¹⁶⁷. Uspirkos krupnim promjenama u ukupnom potencijalu zagrebačke industrije — metalna, tekstilna i kemijska industrija ostaju u grupi najvažnijih grana industrijske privrede Zagreba, s time što je znatnije poraslo značenje elektroindustrije i prehrambene industrije. Razvoj elektroindustrije bio je stimuliran općim razvojem elektrotehnike, kao i bržom elektrifikacijom naše zemlje nakon drugog svjetskog rata. Prehrambena industrija razvijala se zahvaljujući brzom porastu stanovništva grada.

Manje promjene u strukturi industrijske privrede Zagreba bile su sastavni dio općeg društvenog razvoja, te se zagrebačka industrijska privreda s obzirom na svoju strukturu može smatrati stabilnom. Ta je strukturalna stabilnost bila praćena izvanrednim tempom razvitka. Kapaciteti su višestruko povećani, za što su postojali osnovni preduvjeti: kvalificirana radna snaga i razvijeno tržište vezano uz zagrebačku privredu još u prethodnim razdobljima industrijskog razvoja grada. Pozitivno su djelovali i općedruštveni stimulansi koji su proistekli iz općih napora društvene zajednice da se u kratkom vremenskom razdoblju bitnije promjeni gospodarska struktura države. Zagrebačka privreda je u obnovi naše zemlje od posljedica drugog svjetskog rata, kao i u razvoju gospodarskog potencijala države odigrala važnu ulogu, jer je kao razvijeni proizvodni kompleks imala najpovoljnije uvjete da u kratkom roku osigura krupne privredne efekte. To je omogućilo

166 — Izvor: R. Bičanić: »Razvoj industrije u Zagrebu«, u: »Iz starog i novog Zagreba«, Zagreb 1957. str. 271.

167 — R. Bičanić op. cit. str. 268.

zagrebačkoj industrijskoj privredi da i u poslijeratnom razdoblju, u kojem općedruštveno kretanje ne potiče na dalju koncentraciju gospodarskog potencijala na jednom lokalitetu, iskoristi do maksimuma svoje potencijalne mogućnosti i stabilizira svoju unutarnju strukturu.

O značenju pojedinih industrijskih grana Zagreba u ukupnoj industrijskoj privredi Jugoslavije govore podaci o udjelu zagrebačke industrije u ukupnoj vrijednosti brutto proizvoda industrijske privrede Jugoslavije 1955.¹⁶⁸

Industrijska grana	Udio u ukupnoj vrijednosti za SFRJ
Elektroindustrija	72,1 ⁰ / ₀
Filmska industrija	50,0 ⁰ / ₀
Tekstilna industrija	35,8 ⁰ / ₀
Industrija papira	26,1 ⁰ / ₀
Kemijska industrija	22,1 ⁰ / ₀
Grafička industrija	19,8 ⁰ / ₀
Prehrambena industrija	15,5 ⁰ / ₀
Metalna industrija	12,1 ⁰ / ₀
itd.	
Industrija — ukupno	9,7 ⁰ / ₀ ¹⁶⁹

Temelji zagrebačke industrijske privrede stvoreni su uglavnom u drugoj polovini 19. stoljeća¹⁷⁰. Početkom 20. stoljeća Zagreb je poprimio obilježja industrijskog grada, što je omogućilo da nakon prvog svjetskog rata zauzme vodeću ulogu u gospodarskom životu nove jugoslavenske države. Takvu pozitivnu relativnu ocjenu Zagreba kao industrijskog centra uvjetovala je donekle i nedovoljna razvijenost državnog prostora Jugoslavije u cjelini. U drugom svjetskom ratu zagrebačka je industrija, u odnosu na ostale industrijske centre, pretrpjela manje štete, te je Zagrebu ponovno pripala važna uloga u razvijanju gospodarskog potencijala države. Gospodarske prilike nakon drugoga svjetskog rata ponovno naglašavaju prednosti Zagreba za važnu ulogu u razvijanju industrijske privrede Jugoslavije, te je u njemu izgrađeno nekoliko ve-

168 — Izvor: Privreda grada Zagreba br. 9—10, Zagreb 1956. str. 238

169 — Prema podacima za 1959. g. od ukupnog društvenog proizvoda industrije Jugoslavije na zagrebačku industriju je otpadalo 9,0 posto. Po vrijednosti društvenog proizvoda na drugom mjestu se nalazila beogradska industrija čije je učešće u ukupnoj vrijednosti za Jugoslaviju iznosilo 6,4 posto. (Izvor: Statistički godišnjak FNRJ 1961., Beograd 1961. str. 107 i 632).

170 — Razvoj zagrebačke industrije započinje polovinom 19. stoljeća. Prva značajnija industrijska poduzeća su bila: paromlin, tvornica kože, željezničke radionice, tvornica papira, plinara i tvornica duhana. Krajem 19. stoljeća u Zagrebu je bilo ukupno 19 industrijskih poduzeća sa oko 2 000 radnika (Izvor: R. Bičanić: op. cit. str. 266/267).

likih poduzeća¹⁷¹. U tom razdoblju Zagreb i na osnovu apsolutne valorizacije njegova gospodarskog potencijala faktički i definitivno poprima obilježja razvijenog industrijskog centra. Istovremeno započinje razdoblje koncentracije industrijskih pogona u većim poduzećima, rekonstrukcija i postepeno dopunjavanje pojedinih industrijskih jedinica. Izdvajaju se specijalizirane industrijske grane i ukupna proizvodnja u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu dostiže nivo koji Zagrebu kao industrijskom centru osigurava u jugoslavenskoj ekonomici značajnu ulogu, kako s obzirom na unutarnje tržište, tako i vanjskotrgovačku razmjenu. U posljednjoj fazi razvoja prestaju djelovati faktori koji su poticali na koncentraciju industrijskih pogona na području grada, te progresivna snaga zagrebačke industrijske privrede počinje izravno utjecati na razvoj šire okolice Zagreba. Zagrebačka industrijska poduzeća stvaraju niz pogona u bližoj i daljnjoj okolici grada, te gospodarska snaga Zagreba, koja je proistekla iz dugogodišnje koncentracije svih važnijih privrednih funkcija jednog šireg prostora u gradu, postaje značajan faktor koji izravno utječe na transformaciju prostranog teritorijalnog kompleksa u okolici grada.

Gospodarski razvoj Zagreba nije se ni u jednoj etapi razvoja grada bitno izdvajao od razvoja svih ostalih funkcija grada. Tako se usporedo s prvim impulsima u razvoju industrijske privrede Zagreba, u drugoj polovini 19. stoljeća osnivaju u gradu važne kulturne, prosvjetne i naučne institucije, kao što su kazalište, sveučilište i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Karakteristično je da se u gradu, uz međusobnu ovisnost, vremenski usporedo razvijaju po svom karakteru različite funkcije. Evolucija grada odvijala se u usklađenim vremenskim ciklusima, koje važne jednako za sve aspekte razvoja grada. Postepeni razvoj osnovnih funkcija Zagreba i ovisnost takvog razvoja o lokalnim proizvodnim i regionalnim društvenim faktorima dolazi do izražaja i u njihovoj prostornoj dispoziciji na području grada. Konstantna prilagođavanje pojedinih gradskih funkcija određenim faktorima dolazi do izražaja i u relokaciji pojedinih funkcija, koje se zbog promijenjenih dimenzija grada moraju iznova prilagoditi novonastalim prostornim odnosima unutar grada, odnosno izmijenjenim funkcionalnim odnosima na relaciji grad — okolica.

Razmještaj funkcija na području Zagreba, kao i odgovarajuća promjena do kojih dolazi u toku razvoja grada, upućuju na određene zakonitosti koje proizlaze iz unutarnje strukture gradskog prostora, kao i odnosa grada sa širim okolnim područjem u svakom pojedinom razdoblju. Na unutarnju urbanističku strukturu grada, koju uvjetuje funkcionalna diferencijacija gradskog prostora, utjecali su prirodni i društveni faktori. Karakteristično je o

171 — U poslijeratnom razdoblju u Zagrebu je osnovano oko 40 novih poduzeća od kojih su najveća: »Rade Končar«, »Prvomajska«, »Fotokemika«, »Tvornica parnih kotlova« i »Jedinstvo« (izvor: R. Bičanić, op. cit. str. 270).

pojedine funkcije grada, ukoliko gube na svom značenju, dulje ostaju na starim lokacijama, iako im te više ne odgovaraju. Nasuprot tome, pojedine funkcije grada češće mijenjaju lokaciju i konstantno se prilagođavaju novonastalim funkcionalnim odnosima, bilo da do promjene dolazi zbog proširenja gradskog područja ili zbog promijenjenih uvjeta komuniciranja s gradskom okolicom.

Političke funkcije Zagreba razvijaju se još u razdoblju kada Gradec predstavlja jezgru Zagreba. U periodu kada se razvija donji grad, pojedine političko-upravne funkcije prenose se u tadanju novu centralnu četvrt Zagreba, ali taj proces sve do početka prvog svjetskog rata nije dovršen. Razdoblje neposredno prije i poslije prvog svjetskog rata označuje period u kojem se negira veća politička uloga Zagreba, te je izgradnja donjega grada bila dovršena, a da se u njemu nije formirao novi političko-upravni centar grada. Tek u idućoj etapi razvoja Zagreba, koja započinje nakon drugoga svjetskog rata, funkcije gradske uprave su prenesene u novi gradski centar, koji počinje da se razvija na teritoriju Trnja. Između dva svjetska rata Zagreb se razvijao pretežno kao gospodarsko središte. Veći privredni pogoni nastajali su u tadanjoj gradskoj periferiji, pa je u gradskoj jezgri, izuzev tek pojedine objekte javnog značaja, uglavnom prevladavala stambena izgradnja. To je dovelo do toga da je Zagreb, suprotno svojem stvarnom značenju, u tom razdoblju poprimio vanjska obilježja rezidencijalnog grada, bez odgovarajućeg akcenta njegovih političko-upravnih funkcija. Stari Zagreb — Gradec — ima naglašenu političko-upravnu jezgru, u urbanističkoj koncepciji donjega grada taj političko-upravni akcent izostaje, a u novoj gradskoj četvrti, čija izgradnja započinje u Trnju, političko upravnim funkcijama Zagreba je ponovno osigurana odgovarajuća urbanističko-arhitektonska akcentuacija.

U analizi razmještaja pojedinih funkcija na području grada posebno treba uzeti u obzir utjecaj tradicije. Pojedine političko-upravne funkcije su stabilne sve dok se ne pojavi odlučujući diktat za njihovo premještanje. Tako je tek višestruko povećanje grada Zagreba pokrenulo pitanje izgradnje nove gradske vijećnice. Trgovačke funkcije Zagreba su se intenzivno razvijale u vrijeme kada se Zagreb počeo širiti izvan svojih suženih historijskih granica. Podgrada Gradeca i Kaptola preuzela su sve trgovačke funkcije Zagreba još u 19. stoljeću, te trgovačka longitudinalna u podnožju historijskih jezgri Zagreba ima dulju trgovačku tradiciju. Stara trgovačka jezgra Zagreba tek neznatno se proširila, te je usprkos promjenama u njenoj unutarnjoj strukturi i stanovitoj dekoncentraciji koliko je to tražio opskrbni karakter većine trgovačkih grana, ostala dominantno trgovačko središte grada¹⁷². Posebno je ka-

172 — Takve tradicionalne trgovačke ulice postoje u većini razvijenih evropskih gradova koji imaju dulju gospodarsku tradiciju. Trgovačko - poslovni dio grada izrazito se izdvaja kao posebna prostorno - funkcionalna jedinica i u gradovima na području Sjedinjenih država Amerike («Central Business District»).

rakteristično da je na decentralizirane trgovačke funkcije orijentirano pretežno lokalno stanovništvo Zagreba; regionalna gravitacija Zagrebu kao trgovačkom centru i dalje je usmjerena u većoj mjeri k tradicionalnom trgovačkom kompleksu Zagreba.

Kulturne, prosvjetne i naučne ustanove naročito se razvijaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća, te se smještavaju u donjem gradu, koji se izgrađuje u tom razdoblju. Tako je npr. Jugoslavenska akademija, čijim se osnivanjem prvi put ističe šire značenje Zagreba u južnoslavenskom prostoru koji tada državnopolitički još nije ni bio formiran, izgrađena na potpuno slobodnom kompleksu koji je iz tada već uočljive perspektive bio predestiniran za najatraktivniju urbanističko-arhitektonsku jedinicu budućeg Zagreba. Dalje okupljanje kulturnih funkcija grada oko prvobitnog nukleusa koji je predstavljala zgrada Jugoslavenske akademije, postalo je uskoro nemoguće zbog brze izgradnje koja je apsorbirala čitav okolni slobodni prostor¹⁷³. Zbog toga se na staroj cestovnoj magistrali gornji grad — rijeka Sava pojavio novi nukleus kulturnog centra Zagreba, u kojemu je jezgra zgrada sveučilišta¹⁷⁴. Uskoro se oko tog novog, vremenski sekundarnog a po značenju primarnog kulturnog centra grada, izgradio čitav niz zgrada za kulturne, naučne i prosvjetne ustanove, kao što su gimnazija, obrtna i tehnička škola, kazalište, pojedini fakulteti i sveučilišna knjižnica. Početkom 20. stoljeća izgradnja novog kulturnog centra grada bila je uglavnom dovršena. Iako se kulturno-prosvjetni centar Zagreba sve do današnjeg dana konstantno dopunjavao, on više ne može zadovoljiti potrebama daljeg razvijanja kulturnih i prosvjetnih funkcija grada, te je u Trnju započelo formiranje novog kulturno-prosvjetnog kompleksa Zagreba.

Analiza pojedinih gradskih funkcija, kako s obzirom na značenje tako i u pogledu smještaja, upućuje na njihovu ovisnost o prostornoj strukturi grada (slika 14), koja se postepeno mijenjala u skladu s teritorijalnim širenjem Zagreba. Izuzetak predstavljaju pojedine funkcije kod kojih je prvobitni izbor lokacije zadržao svoje prednosti i u proširenim gradskim okvirima. To se u prvom redu odnosi na funkcije čiji je smještaj bio uvjetovan pretežno prirodnim elementima. Tako je glavna gradska rekreaciona površina u Maksimiru uređena još polovinom 19. stoljeća, do danas zadržala svoje značenje. Najjužniji preostali dio prigorskih šu-

173 — Zgrada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti se počela graditi 1877. g. U kasnijem razdoblju izgrađeni su u neposrednoj okolnosti kemijski institut, umjetnički paviljon te neki drugi objekti u kojima su se smjestile pojedine kulturne ustanove grada.

174 — Već u 17 stoljeću u Zagrebu je postojala akademija, kojoj su 1669. g. formalno priznata prava univerziteta. Teže je precizirati elemente kontinuiteta između te ustanove i suvremenog sveučilišta, osnovanog 1874. g. Ta je visoka prosvjetna institucija također bila preseljena iz stare gradske jezgre u Donji grad, što potvrđuje opću zakonitost, koja je u pogledu redistribucije gotovo svih osnovnih funkcija karakteristična za Zagreb.

ma potakao je osnivanje glavnoga gradskog parka, koji je do danas ostao najatraktivnija i najpovoljnije smještena veća parkovna površina grada. Gotovo sve zdravstvene ustanove grada smjestile su se po ograncima prigorja, koje u tom pogledu pruža najpovoljnije klimatske uvjete i osigurava potrebnu izolaciju od gusto naseljenog gradskog područja. Razvoj Zagreba zahtijeva povećanje kapaciteta rekreativnih sadržaja i zdravstvenih ustanova; tako se razvija zdravstveni centar na Brestovcu u planinskom masivu Medvednice, a na obali Save započinje uređenje prvog rekreativnog centra.

Relativno male promjene u pogledu prostornog razmještaja doživljavaju obrtne djelatnosti, a nasuprot tome velike promjene — razmještaj industrijske privrede. Obrt kao proizvodna djelatnost usporedo s razvojem industrije konstantno gubi svoje nekadanje značenje. Obrt sve više postaje uslužna djelatnost, a njegov proizvodni dio pod sličnim uvjetima kao i trgovina nastoji da se održi na tradicionalnim lokacijama, tj. u dijelu grada koji je nekada predstavljao predgrađe Gradeca i Kaptola. Industrija, koja je u stalnom razvoju, nasuprot tome nužno traži nove površine i pokazuje stalnu tendenciju prilagođavanja optimalnim prometnim i ostalim faktorima, bitnim za racionalno odvijanje proizvodnje i okupljanje radne snage iz šireg prostora.

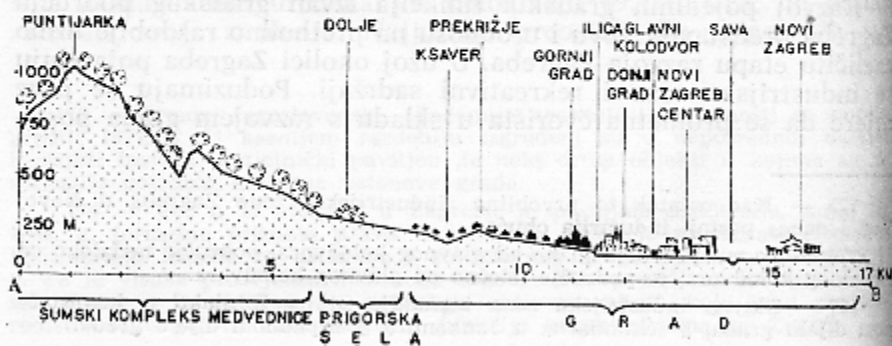
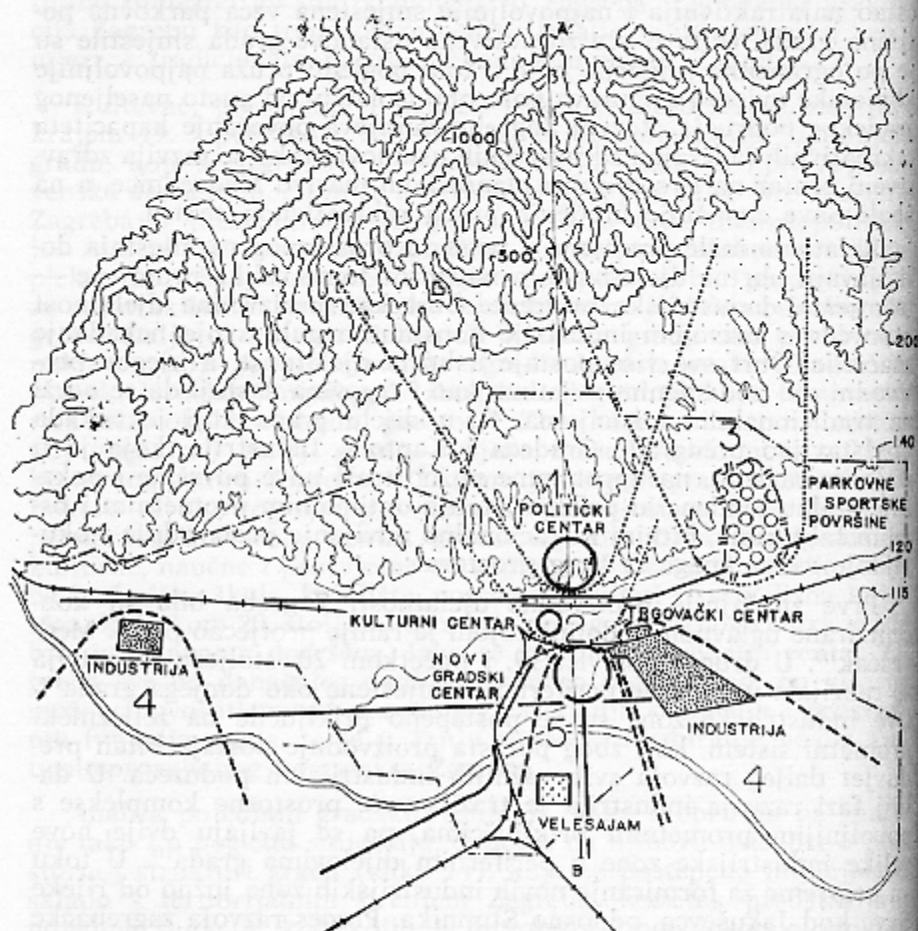
Prve značajnije proizvodne djelatnosti Zagreba bile su koncentrirane uglavnom u dolini kojom je ranije protjecao potok Medveščak¹⁷⁵. U drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća industrija se razvijala u tri zone periferno razmještene oko donjega grada¹⁷⁶. Ove industrijske zone su se postepeno priključile na željeznički prometni sistem, koji zbog porasta proizvodnje postaje bitan preduvjet daljeg razvoja svih važnijih industrijskih poduzeća. U daljoj fazi razvoja industrija je tražila veće prostorne komplekse s povoljnijim prometnim priključcima, pa se javljaju dvije nove velike industrijske zone u perifernim dijelovima grada¹⁷⁷. U toku su pripreme za formiranje novih industrijskih zona južno od rijeke Save kod Jakuševca, odnosno Stupnika. Proces razvoja zagrebačke industrije izvan granica grada započeo je u stvari već ranije, jer su prije drugoga svjetskog rata bili stvoreni začeci prvih vanjskih industrijskih zona Zagreba i to u Sesvetama i u Zaprešiću.

Razvoj pojedinih gradskih funkcija izvan gradskog područja Zagreba predstavlja novu i u odnosu na prethodno razdoblje bitno različitu etapu razvoja Zagreba. U užoj okolici Zagreba pojavljuju se industrijske zone i rekreativni sadržaji. Poduzimaju se prve mjere da se prometna čvorišta u skladu s razvojem grada poste-

175 — Kao ostatak te prvobitne »industrijske« zone Zagreba u Novoj Vesi i danas postoji industrija obuće.

176 — To su: područje južno od glavnog kolodvora, područje nedaleko od zapadnog kolodvora, te područje istočno od glavnog kolodvora.

177 — Glavna industrijska zona izgrađuje se na Zitnjaku u jugoistočnom dijelu grada, a sekundarna u Jankomiru u zapadnom dijelu grada.

peno izdvoje iz grada¹⁷⁸. Pojedine funkcije su potpuno preseljene u neposrednu okolicu grada, koja na taj način postaje komplementarni dio gradskog organizma Zagreba. Kod relokacije gradskih funkcija redovito se razmatra više alternativa, a konkretan izbor

178 — Razrađen je investicioni program za izgradnju zagrebačkog željezničkog čvorišta sa teretnim kolodvorima izvan užeg područja grada, a već je u toku izgradnja dijela spojne pruge od Sesveta prema budućem razliječnom kolodvoru južno od rijeke Save. Važna čvorišta autoputa Beograd — Ljubljana planiraju se izvan užeg gradskog područja. Tako je formiran važan cestovni čvor kod Svete Nedjelje.

Sl. 14 Uvjetovanost prostorne dispozicije osnovnih funkcija Zagreba prirodnim elementima i faktorima. Smještaj političkog centra na platou Grič (1), koji se razvio uglavnom do kraja 19. stoljeća bio je uvjetovan lokacijom utvrđenog kompleksa Gradeca, koja je bila odabrana na osnovu topografskih prednosti. Trgovački centar se razvio u prvobitnoj periferijskoj prometnoj longitudinali u podnožju Gradeca i Kaptola. Lokacija kulturnog centra (2) predstavlja prvo spontano usmjeravanje grada prema Savi, iako se tada zbog građevinskih uvjeta u niskoj aluvijalnoj ravni, još ne pomišlja na kontakt sa rijekom, već se računa sa težištem grada, koje će biti direktno oslonjeno na ogranke Medvedničkog prigorja. Lokacija parkovnih i sportskih površina (3) je rezultat činjenice što su na području Maksimira bile najdulje očuvane veće šume. Razvoj industrijskih zona (4), te novog gradskog centra i Velesajma na desnoj obali Save (5) potvrđuju prednosti koje za razvoj Zagreba pruža aluvijalna ravan Save. Razvoj novog centra grada i »Novog Zagreba« u punoj mjeri ističe rijeku kao prirodni element koji usmjerava dalji prostorni razvoj grada i u tom pogledu nameće određenu urbanističku koncepciju. Zbog različitih utjecaja naglašenih prirodnih elemenata Zagreb se nije razvijao koncentrično oko jednom fiksirane gradske jezgre.

Fig. 14. The spatial distribution of the basic functions of Zagreb is conditioned by natural elements and factors. The siting of the administrative centre on the plateau of Grič (1) chiefly developed till the end of the 19th century was conditioned by the location of the fortified complex of Gradec chosen because of its topographical advantages. The commercial centre developed along the then peripheral street at the foot of Gradec and Kaptol. The construction of the cultural centre (2) represented the first spontaneous urban spread towards the river Sava, but because of the unfavourable building conditions in the low alluvial plain, there was no intention to develop the town farther to the river bank, and the gravitational centre was still supposed to have to lean upon the foot of Medvednica. The location of park lands and sports fields (3) resulted from the fact that at Maksimir bigger woods had been longest preserved. The development of industrial zones (4) and of the new urban centre, and south of the Sava, of the international fair grounds (5) confirms the advantages offered for the spread of Zagreb by the alluvial plain of the Sava. The development of the new urban centre and of »Novi Zagreb« (New Zagreb) fully stresses the significance of the river as a natural element directing the further spread of the town, and therefore requires a definitely new urban conception. The influence of the mentioned natural elements prevented a concentric development of Zagreb round a fixed urban nucleus.

je uvjetovan karakterom svake pojedine funkcije i potrebom respektiva određenih odnosa prema gradu odnosno okolici¹⁷⁹.

Koncentracija pojedinih djelatnosti u određenim dijelovima gradskog prostora dolazi do izražaja i u brojčanoj raspodjeli pojedinih privrednih djelatnosti po općinama 31. XII 1958¹⁸⁰.

Broj privrednih organizacija po sektorima

Djelatnost	Centar	Jug	Zapad	Istok	Svega ¹⁸¹
Industrijska poduzeća	35	58	22	9	124
Obrtna poduzeća, zadruge i radnje	173	78	49	36	336
Poduzeća i predstavništva za uvoz-izvoz	121	10	—	1	132
Poduzeća za trgovinu na veliko	75	9	3	2	89
Prodavaonice trgovine na malo	867	352	214	183	1 616
Prometna poduzeća	21	19	9	5	54
Ugostiteljske radnje	189	91	64	45	389
Građevinska poduzeća i projektni biroi	57	43	8	13	121
Šumarije	1	3	—	—	4
Poljoprivredne zadruge i dobra	10	15	6	8	39
Komunalna poduzeća	13	11	1	3	28
Ukupno	1 562	689	376	305	2 932

179 — Tako na lokaciji industrije između ostalog utiču faktor aerozagađenja. Zbog toga se kod lokacije industrije moraju uzimati u obzir i prirodni (na pr. pravci značajnih strujanja) i društveni faktori (promet, radna snaga itd.). Pojedine funkcije traže direktniji kontakt sa gradom, ali se zbog potrebe za većim površinama izdvajaju iz opterećenih građevnih zona grada. Tako je na pr. Zagrebački Velesajam (ranije Zagrebački Zbor) u nekoliko navrata mijenjao lokaciju tražeći uvijek smještaj na periferiji grada, u kojoj u početku redovito ima dovoljno slobodnih površina. Grad se širio i lokacija se konstantno morala mijenjati. Prva gospodarska izložba je održana na prostoru današnjeg kazališta. Iza Prvog svjetskog rata velesajamski prostor se razvijao u Martičevoj ulici, prije Drugoga svjetskog rata se nalazio u željezničkom trokutu na Savskoj cesti, a iza Drugog svjetskog rata se ova najvažnija komercijalna funkcija grada premjestila u Novi Zagreb južno od rijeke Save. Sajmište koje je u prošlosti bilo najizrazitiji oblik direktne gospodarske povezanosti grada sa okolicom, također se konstantno prilagođavalo promjenama do kojih je dolazilo u zagrebačkom prostoru. Sajmovi su se održavali prvobitno na današnjem Trgu Republike. Od 1831 g. na dalje se sajmište postepeno premjestilo na periferiju tadašnjeg Zagreba i to na prostor današnjeg Zrinjskog Trga. Od 1869—1890. g. sajmovi su se održavali na mjestu današnjeg kazališta. Već 1892. g. sajmovi su se održavali na tada s'obodnim površinama istočno od Draškovićeve ulice, a od 1923 g. na današnjoj Heinzelovoj ulici. Uporedo sa razvojem prometa motornim vozilima sajmišni promet, koji je orijentiran isključivo na vozila sa stočnom zapregom, dolazi sve više u sukob sa internim životom grada. Zagreb se prostorno proširio te je nekadašnji jedinstveni agrarni kompleks oko Zagreba bio razbijen na nekoliko odvojenih sektora. Zbog toga su sajmišne funkcije grada prepuštene okolnim naseljima Sesvete (za istočnu okolicu), Zaprešić (za zapadnu okolicu), te lokalitetu nedaleko od mosta preko Save kod Jakuševca (za južni sektor).

Znatan dio obrtnih, trgovačkih i ugostiteljskih kapaciteta Zagreba je smješten u središnjem dijelu grada. Karakteristično je da pojedine djelatnosti postepeno prelaze u ostale dijelove grada. Industrija je pretežno smještena u južnom dijelu grada, a već 1958. postojalo u bližoj okolici Zagreba 20 industrijskih poduzeća. Usklađenost razmještaja pojedinih gradskih funkcija s faktorima koji utječu na razvoj grada dolaze do izražaja i u razmještaju radnih mjesta na području grada 1959.

Broj zaposlenih osoba po sektorima¹⁸²

Specifikacija	Centar	Jug	Zapad	Istok	Svega
UKUPNO	71 886	63 178	23 175	11 640	169 879
Od toga:					
— u ustanovama i nadleštvima	6 934	999	396	272	8 601
— u privredi	49 224	58 494	18 888	9 264	135 870
Od toga:					
— u industriji	12 918	35 020	13 962	3 912	65 812
— u obrtu	8 888	3 935	1 693	2 128	16 644

U središnjem dijelu grada koncentriran je najveći dio radnih mjesta u administrativno-upravnim organima i ustanovama Zagreba. Proces prenošenja privrednog težišta u južni dio grada u tolikoj je mjeri odmakao da već 1959, s obzirom na broj radnih mjesta u privredi, na prvom mjestu stoji južno područje grada. Obrt se zadržao u središtu grada, ali zato više od polovine ukupnog broja radnih mjesta u industriji Zagreba otpada na industrijske objekte u dijelu grada južno od željezničke magistrale. Razvoj Zagreba je uvjetovao prenošenje važnih gradskih funkcija na područje nekadanje gradske periferije, koja je na taj način postala aktivan sudionik u društvenim funkcijama grada. Ravnopravnu ulogu proširenoga gradskog područja u gospodarskom razvoju grada, a u

180 — Izvor: Elaborat Komisije za analizu rada Narodnih odbora u gradu Zagrebu: Položaj i uloga općina i grada na području grada Zagreba, Zagreb 1960. (cikl.) str. 62. Tab. X.

181 — Odnosi se na prošireno gradsko područje, s time što je u podatke uključena čitava općina Remetinec prema razgraničenju 1958. g. Sektor »centar« obuhvaća općine: Gornji grad, Donji grad i Medveščak; »jug« općine: Trašnjevka, Trnje, Peščenica i Remetinec; »zapad« općine: Crnomerec i Susjedgrad; »istok« općine: Maksimir i Dubrava.

182 — Izvor: cit. elaborat Komisije za analizu rada Narodnih odbora u gradu Zagrebu, str. 62, Tab. V. Grupiranje općina je izvršeno na isti način kao kod pregleda privrednih djelatnosti.

vezi s time i snagu ekspanzije gradskih funkcija na širi prostor, potvrđuju između ostalog i podaci o udjelu pojedinih dijelova grada u ukupnom narodnom dohotku ostvarenom na cijelom području grada Zagreba 1958.¹⁸³

Sektor grada	Udio u narodnom dohotku ostvarenom na području grada Zagreba 1958.
Centar	39,81%
Jug	37,73%
Zapad	17,10%
Istok	5,36%

Sve do drugoga svjetskog rata gospodarski potencijal Zagreba bio je koncentriran pretežno u današnjem središnjem dijelu grada, a od 1960. u tom pogledu prevladava značenje južnog dijela grada. Znatna dio gospodarskog potencijala postepeno se izdvaja iz užega gradskog područja te je u toku nova etapa razvoja zagrebačke privrede, koju karakterizira teritorijalno šira distribucija funkcija.

U gradskom središtu, koje je u pogledu svoga značenja doživjelo promjene, dulje se održava koncentracija pojedinih funkcija, kao što su npr. prosvjetne ustanove. I u tom pogledu dolazi do dekoncentracije, ali je taj proces polaganiji i ovisan o prethodnoj akumulaciji stanovništva u pojedinim dijelovima grada.

Razmještaj škola na području Zagreba 1960.¹⁸⁴

Vrsta škola	Broj škola po sektorima u gradu				
	Centar	Jug	Zapad	Istok	Svega
Osnovne škole	23	38	15	19	95
Gimnazije	7	3	—	—	10
Učiteljske škole	4	—	1	—	5
Tehničke škole	6	4	2	1	13
Industrijske škole	3	5	2	1	11
Škole učenika u privredi	5	6	2	3	16

Razmještaj funkcija na području grada, te promjene koje u tom pogledu nastupaju, upućuju na utjecaj čitavog niza faktora kojima se prilagođava unutarnja prostorno-urbanistička kompozicija grada. Razvoj gradskih funkcija i porast značenja grada kao regionalnog centra razlogom su da, uz unutarnje prirodne i društvene uvjete, sve veći utjecaj vrše regionalni faktori. Pojedine gradske funk-

183. — Izvor: citirani elaborat str. 8. Grupiranje općina kao kod pregleda privrednih djelatnosti.

184. — Izvor: cit. elaborat str. 24. Nisu navedene sve vrste škola. Grupiranje općina kao kod pregleda privrednih djelatnosti.

oije u toku razvoja grada prestaju biti isključivo interne gradske, već postaju od prvorazrednog značenja za širi okolni prostor grada. To uvjetuje pojavu novih kriterija u pogledu mjerila razvijenosti pojedinih gradskih funkcija, a odražava se i na njihov prostorni razmještaj.

Povezanost šireg okolnog područja s pojedinim funkcijama na području Zagreba potvrđuje podatak da je 1957. god. 10% od ukupnog broja zaposlenih osoba u gradu Zagrebu stanovalo izvan grada i dnevno dolazilo na rad u Zagreb¹⁸⁵. U 1958. god. 43,7% od ukupnog broja ležaja u bolnicama grada Zagreba su koristili bolesnici koji su stalno živjeli izvan područja kotara Zagreba¹⁸⁶. Prema podacima za 1960, 41% od ukupnog broja učenika škola drugog stupnja otpadao je na učenike koji su stalno živjeli izvan područja kotara Zagreb. Nakon završenog školovanja od ukupnog broja učenika, svega 75% se uključilo u privredne djelatnosti i javne službe na području grada¹⁸⁷. Navedeni primjeri svjedoče o tijesnoj povezanosti grada Zagreba s užom i širom okolicom grada. Ove veze posebno jačaju nakon drugog svjetskog rata, kada dolazi do krupnijih promjena u razvoju grada i njegove okolice.

Zagreb je posljednjih godina doživio krupne promjene. To se odnosi kako na značenje grada, tako i na njegovu veličinu. Posebno dolaze do izražaja tendencije teritorijalnog proširenja područja u kojem se smještavaju gradske funkcije. Grad se više ne širi unutar gradskih međa koje su bile određene administrativnim aktima¹⁸⁸, već u skladu s funkcionalnom valorizacijom pojedinih lokaliteta u širem zagrebačkom prostoru. Za Zagreb je karakteristično da se nije razvijao koncentrično oko historijske jezgre. Prirodni elementi su uvjetovali različite prednosti pojedinih područja i dik-

185 — Iste godine je dnevno dolazilo na rad u industriju 7 posto, a u ostale djelatnosti 14 posto od ukupnog broja zaposlenog osoblja. Anкета je obuhvatila 59 posto zaposlenih osoba. Izvor: »Dnevna migracija zaposlenog osoblja 1957.«, Statistički bilten 101, Beograd 1957. str. 9.

186 — U pojedinim zagrebačkim bolnicama na pacijente sa područja grada i kotara Zagreb je otpadalo 34 — 74 posto od ukupnog broja pacijenata. Tako je na pr. u bolnici za zarazne bolesti od ukupnog broja pacijenata 1958. g. otpadalo 64 posto na grad i kotar Zagreb 28 posto na ostalo područje SR Hrvatske, a 8 posto na ostale republike. U bolnici za TBC Brestovac, otpadalo je 33 posto pacijenata na grad i kotar Zagreb, 61 posto na ostale kotareve SR Hrvatske, a 6 posto na ostale republike. Izvor: Elaborat Komisije za analizu rada narodnih odbora u gradu Zagrebu: Položaj i uloga općina i grada na području grada Zagreba, Zagreb 1960. (cikl.) str. 30.

187 — Iz grupe »škole II stupnja« isključene su gimnazije. Kod izračunavanja postotka čaka koji su nakon školovanja u Zagrebu nisu uzete u obzir učiteljske škole. Izvor: cit. elaborat str. 24.

188 — Nakon 1955. g. u skladu sa promjenama u komunalnom uređenju na području Jugoslavije grad gubi teritorijalno - upravnu individualnost kakva je ranije postojala. Područje grada Zagreba postaje sastavni dio kotara Zagreb. Naziv »Kotar Zagreb« je kasnije zamijenjen nazivanjem »Grad Zagreb«. »Grad Zagreb« obuhvaća sedamnaest općina, od kojih se općine Zaprešić, Sesvete, Samobor, Velika Gorica, Dugo Selo i Zelina, te veći dio općine Remetinec ne mogu smatrati gradskim teritorijem.

tirali specifičnu funkcionalnu valorizaciju pojedinih dijelova proširenoga područja grada. To je rezultiralo određenim odstupanjima od uobičajenog rasta i širenja grada. Suvremeni razvoj Zagreba, uzimajući u obzir njegovo značenje i teritorijalnu dispoziciju funkcija kao i veze koje iz njih proistječu, karakterizira činjenica da on prestaje biti izolirani gradski organizam. On postaje nukleus teritorijalno proširene funkcionalne cjeline.

3) Tendencije razvoja grada

a) Teritorijalni razvoj

Razvoj Zagreba karakterizira činjenica da on počevši od polovine 19. stoljeća dovodi do postupene urbanizacije najbližih okolnih sela¹⁸⁹. Utjecaji grada na njegovu tadanju užu okolicu mogu se pratiti već od 1850, kada se Zagreb konstituirao u jedinstvenu gradsku aglomeraciju koja je teritorijalno prvi put bila jasno određena. Počevši od 1850. svi akti kojima se proširuju gradske međe Zagreba sadržavaju imena sela koja se priključuju Zagrebu. U toku 19. i 20. stoljeća Zagreb se širio

— proširivanjem gradske jezgre uzduž glavnih izlaznih cestovnih komunikacija;

— izgradnjom na slobodnim zemljištima između gradske jezgre i najbližih okolnih sela i priključivanjem ovih prostora gradu;

— uključivanjem seoskih naselja u gradsko područje;

— razvijanjem prigradskih naselja koja se, pošto su se izgradila, priključuju gradu Zagrebu.

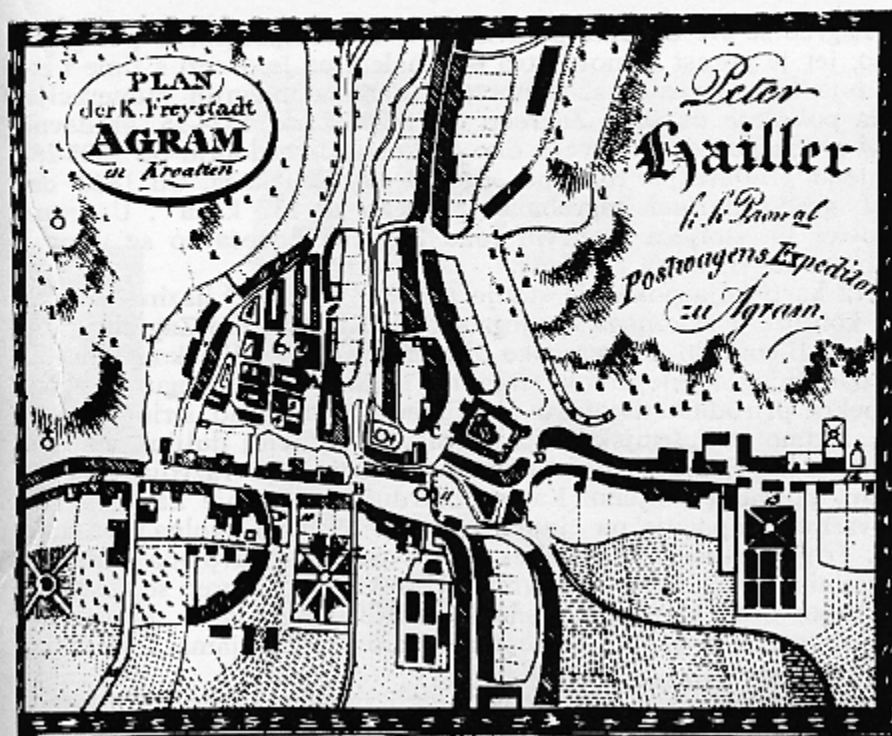
Najstariji nacrt grada iz 19. stoljeća (fot. 2)¹⁹⁰ pokazuje da se Zagreb do početka 19. stoljeća neznatno proširio i to uz glavne ceste prema istoku (Vlaška ulica), zapadu (Ilica), jugu (Petrinjska ulica) i sjeveru (Nova Ves). Razvoj prvobitnih predgrada Zagreba započinje rano, ali je njihovo prostorno širenje bilo vrlo polagano¹⁹¹. Prvi važniji objekti Zagreba izgrađuju se izvan historijskih jezgri tek krajem 18. stoljeća¹⁹². Težnje za apsolutnom kon-

189 — U užoj okolini historijske jezgre Zagreba postojala su brojna sela od kojih se pojedina spominju još u 13. i 14. stoljeću. Vidi — J. Čuk: »Zagrebačka županija oko 13. stoljeća«, Zagreb 1942. i J. Barlé: »Povijest župa crkava zagrebačkih I i II«, Zagreb 1896. i 1900.

190 — Peter Hailler: »Plan der k. Freystadt Agram in Kroatien«. Godina izdanja nije označena, ali obzirom da je P. Hailler bio 1823—1825. g. »k. k. Provinzial Postwagens Expeditör zu Agram«, kao što je to na nacrtu označeno, L. Dobronić zaključuje da se nacrt odnosi na to razdoblje (L. Dobronić: »Teritorijalni razvoj Zagreba«; u: »Čovjek i prostor 29—30, Zagreb 1955. str. 2).

191 — Nova crkva (sv. Petra) u Vlaškoj ulici je bila sagrađena još u drugoj polovini 17. stoljeća. Ipak je područje donje Vlaške, Maksimirske i Petrove ulice ostalo sve do druge polovice 19. stoljeća izolirana prigradska periferija.

192 — Prva veća bolnica u Zagrebu izgrađena je 1796 — 1804. g. na današnjem Trgu Republike.

Erklärung

A. Obere Stadt	9. Hermitz Platz
1. Landhaus	10. K. Hof-Boigehaus
2. Comitat	11. K. K. Postirungs-Expedit.
3. Magistrat	C. Capitel Stadt
4. K. Akademie	12. Domh. Bischof-Schloß
5. K. K. Genl. Quid.	D. Wallach. Hof
6. K. K. Postamt	13. Bischofs Garten
7. S. Marien-Kirche	Straßen
8. Theater	14. Wiener Straße
B. Untere Stadt	15. Karolstädter Straße
	16. Straße nach Depewmarkt

Fot. 2. P. Hailler: Plan der K. Freystadt Agram in Kroatien

Phot. 2. P. Hailler: Plan der k. Freystadt Agram in Croatia (Plan of the City of Zagreb in Croatia)

centracijom oko prostora današnjeg Trga Republike, koji je prvi postao sastavni dio proširenog Zagreba, postepeno slabe tek u drugoj polovini 19. stoljeća¹⁹³.

193 — 1855. g. gradi se zgrada za novu bolnicu kod današnjeg kazališta. Ovu zgradu je u razdoblju 1868 — 1882. g. koristila tvornica duhana a iza toga Sveučilište.

Zagreb se sve do prve polovine 19. stoljeća prostorno polagano širio, jer je porast stanovništva bio malen, pa je u vezi s time i izgradnja bila ograničena. Usporedna analiza tadanjih numeracija kuća pokazuje da se u Zagrebu od 1820-21. do 1824-25. građevni fond grada povećao za svega oko 40 kuća. U razdoblju od 1825-26. do 1840. građevni se fond povećao za oko 200 kuća. Od 1840. do 1851. građevni fond Zagreba se povećao za 137 kuća¹⁹⁴. U prvoj polovici 19. stoljeća građevni fond Zagreba povećavao se u prosjeku za 10—15 kuća godišnje.

Na karti koja pokazuje stanje 1853-54. (fot. 3)¹⁹⁵ naziru se prvi put konture proširenoga donjega grada. Nizinski dio Zagreba proširio se Ilicom do Vinogradske ulice na zapadu i Vlačkom ulicom do današnjeg Kvaternikova trga na istoku. Prema jugu se zbog respekta prirodnih uvjeta u aluvijalnoj ravni, grad širio polaganije. Jedino je Petrinjska ulica izgrađena u cijeloj duljini, iako je njen prvobitni građevni fond već u idućoj etapi razvoja doživio gotovo potpunu izmjenu. Karta potvrđuje proširenje Zagreba, ali istovremeno upućuje na činjenicu da su najbliža okolna sela kao npr. Trnje i Horvati još uvijek ostala potpuno odvojena znatnim slobodnim površinama od Zagreba. U to vrijeme Zagreb se razvijao uglavnom u neposrednom podnožju historijskih jezgri smještenih na ograncima prigorja. To je rezultiralo tendencijama razvijanja grada na pravcu istok—zapad.

Nakon izgradnje željezničkih pruga i zapadnog kolodvora bitno se mijenjaju uvjeti za dalji razvoj Zagreba. Započinje brži razvoj privrede, a s time i brzo povećanje broja stanovnika grada. Željeznica postaje značajan faktor koji utječe i na prostorni razvoj grada. Prvi nacrt koji prikazuje Zagreb nakon izgradnje željezničke pruge i zapadnog kolodvora (fot. 4)¹⁹⁶ pokazuje da je grad tada bio okružen isključivo obradivim površinama. Zapadni kolodvor je tri decenija bio glavna prometna tačka grada, a željezničke pruge iz pravca zapad i nešto kasnije izgrađena željeznička pruga iz pravca istok, postale su kruta granica koja je usporavala prostorni razvoj grada prema jugu.

Utjecaj željezničkih pruga na teritorijalni razvoj Zagreba jasno dolazi do izražaja na nacrtu grada iz 1898. (fot. 5)¹⁹⁷. Zbog važnosti zapadnog kolodvora, Zagreb se razvijao više u pravcu zapada, a minimalno u pravcu istoka. Izgrađene su gradske ulice usporedno s Ilicom, kao prilazi tadanjem glavnom željezničkom čvoru. U zapad-

194 — Izvor: L. Dobronić, op. cit. str. 2 i 3.

195 — Najstarija detaljna karta Zagreba i okolice izrađena je u mjerilu 1 : 14 400 — »Agram sammt Umgebung«. Iz dodanih tabela vidi se da se odnosi na stanje 1853/54. g. Iz kasnijeg izdanja, u koje su unesene željezničke pruge, vidi se da je kartu izdao austrijski Vojnogeografski institut.

196 — »Nacrt Zagreba« izdao D. Albrecht. Godina izdanja nije označena, ali se iz unijetih podataka vidi da se odnosi na stanje neposredno iza 1862. g.

197 — »Nacrt grada Zagreba 1898. g. Mjerilo 1 : 11 520«. sastavio gradski građevni ured, izdao C. Albrecht.

nom dijelu grada izgrađene su tvornice piva, cikorije, parketa, sapuna, ciglana, te brojne kasarne¹⁹⁸. Čitav prostor između željezničke pruge i ogranaka prigorja, od zapadnog kolodvora do Draškovićeve ulice na istoku, dobiva svoju uglavnom današnju urbanističku strukturu, a u toku daljeg razvoja dolazi do promjena jedino u pogledu arhitektonskog oblikovanja pojedinih prostora. Prema istoku grad se nije širio; istočno od Draškovićeve ulice postojalo je jedino sajmište, pojedini vojni objekti i gradska klaonica.

Slično kao što je u prethodnoj etapi razvoja kontakt s ogradnicama prigorja, dakle prirodni faktor, uvjetovao širenje grada pravcem istok—zapad, u drugoj etapi prostornog razvoja Zagreba željeznička pruga usmjerava širenje grada u istom pravcu. Željeznička pruga smatrala se južnom granicom grada, što potvrđuje činjenica da su i takvi objekti, kao što je npr. gradska plinara dugo ostali u tom području¹⁹⁹. U trokutu željezničkih pruga postojali su objekti tramvajskog društva, potkivačke škole i jedna pilana. Južno od željezničke pruge postojali su tek pojedini objekti (paromlin kod glavnoga kolodvora, tvornica papira i gradska živodernica na Kanalu, ciglana na Krugama i ženska kaznionica na Savskoj cesti). Naselja Trnje i Horvati su još uvijek bila odvojena slobodnim zemljištem od grada, iako pri kraju 19. stoljeća jasno dolaze do izražaja tendencije cestovnog izduljivanja Zagreba Trnjanskom cestom prema Trnju, Savskom cestom prema mostnom prijelazu preko Save i Tratinskom cestom prema slobodnom poljoprivrednom kompleksu tada zvanom »livade Črešnjevke«.

U prvoj dekati 20. stoljeća intenzivno se gradilo na području donjega grada, koji je u tom razdoblju uglavnom poprimio svoj današnji izgled. Prema zapadu grad se proširio do potoka Črnomerec i to izgradnjom novih velikih kompleksa kasarni. Pojavile su se jače tendencije širenja grada prema jugoistoku, ali je prije prvog svjetskog rata uglavnom bila formirana samo ulica Račkoga kao pristup budućem istočnom dijelu grada, koji će se tek nakon prvoga svjetskog rata potpuno izgraditi i to kao protuteža već ranije izgrađenom zapadnom dijelu grada. Južno od željezničke pruge izgradnja je bila minimalna, a po svojoj arhitektonsko-urbanističkoj strukturi nije bila gradskog karaktera (fot. 6)²⁰⁰.

198 — Za Zagreb je karakteristično da je on tokom druge polovine 19. stoljeća izgradnjom brojnih kasarni pretvoren u važan vojni garnizon. Popisima stanovništva je konstatirano da je u Zagrebu 1900. g. boravilo 3 312, a 1910. g. 4 335 vojnih lica. Izvor: citirani rezultati popisa stanovništva.

199 — Prva gradska plinara u današnjoj Kukovićevoj ulici izgrađena je 1862. g. Regulatorna osnova iz 1889. g. (a'. 12) je predviđala širenje Zagreba do rijeke Save, ali se čitavo područje južno od željezničke pruge urbanistički tretiralo kao gradska priferija. U tom t.zv. »II Razdjelu« tada se predviđao razvoj privrednih djelatnosti, riječne luke te izgradnja »radničkih stanova« (Izvor: »Nacrt grada Zagreba — 1889 — Regulatorna osnova«, Mjerilo 1 : 11 520, sastavio gradski građevni ured, izdanje C. Albrecht).

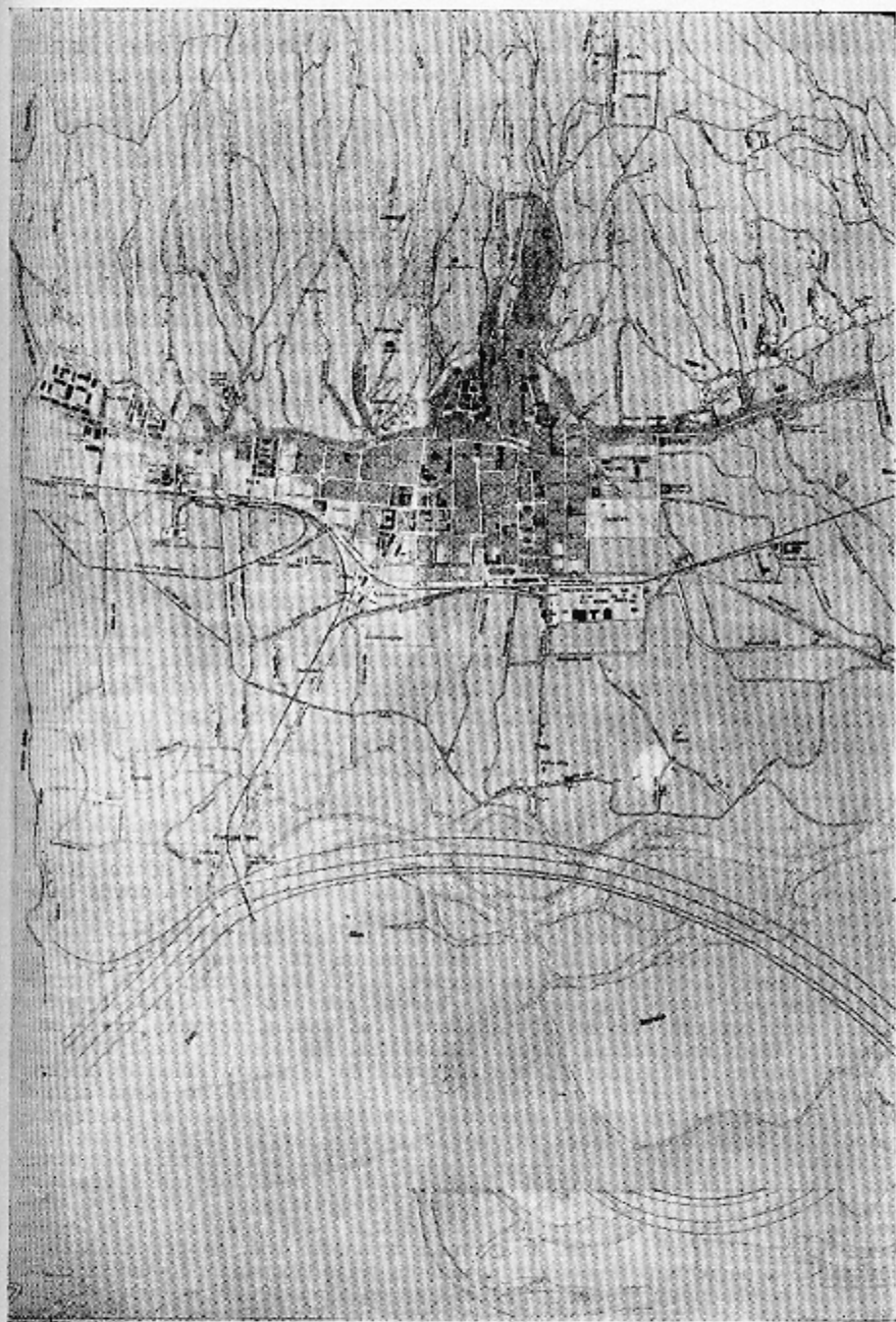
200 — Izvor: »Nacrt grada Zagreba, Mjerilo 1 : 11 520«, sastavio gradski građevni ured 1910. g.

Gotovo istovremeno sa stvaranjem jugoslavenske države Zagreb dostiže dimenzije velikoga grada. Broj stanovnika povećao se na preko 100 000, te se grad više nije mogao razvijati isključivo u slo-

Fot. 5. Nacrt grada Zagreba 1898

Phot. 5. Plan of Zagreb in 1898

Fot. 6. Naert grada Zagreba 1910

Phot. 6. Plan of Zagreb in -910

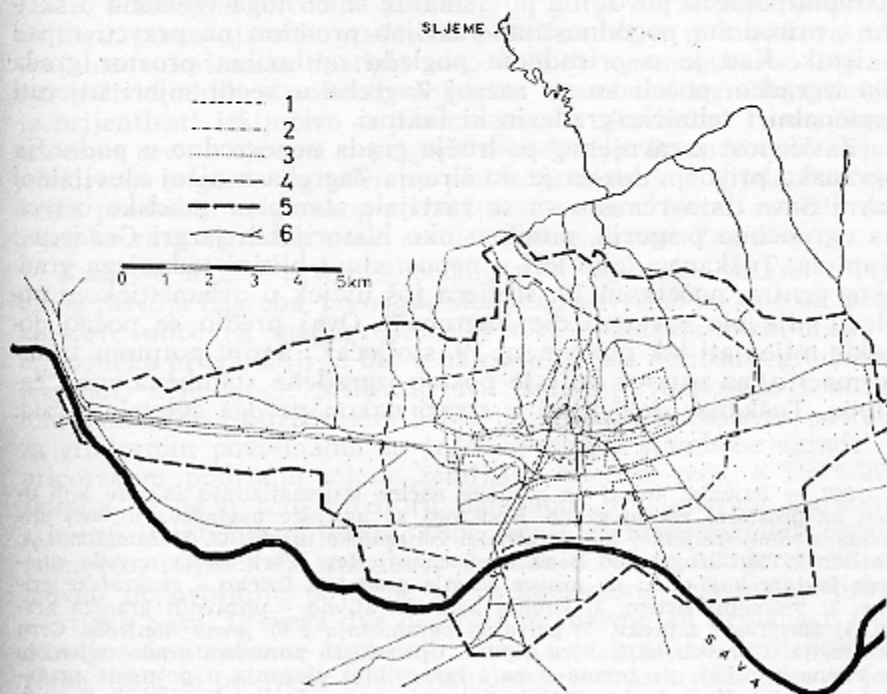
bodnom prostoru koji neposredno okružuje historijske jezgre. Impulsi, koji su proistekli iz proširenog gospodarskog značenja Zagreba u novoj državnoj zajednici, poticali su na dalji brži razvoj grada. To je dovelo do bržeg prostornog širenja Zagreba, iako su se tome suprotstavljale pojedinačne nepovoljne okolnosti.

Prvobitno izduljivanje grada pravcem istok—zapad nije bilo uvjetovano isključivo položajem željezničke magistrale istok—zapad. Zagreb se i prije postojanja željezničkih veza razvijao na tom pravcu; takav je razvoj bio uvjetovan prirodnim faktorima. U podnožju prigorja postojala je historijska cestovna magistrala, prošireni Zagreb je težio očuvanju kontakta s historijskim jezgrama na ograncima prigorja, a prostor aluvijalne ravni bez prethodne asanacije nije bio pogodan za izgradnju. Tek izgradnja krupnijih objekata opravdavala je veće troškove za osposobljavanje novih većih građevnih kompleksa i na taj način omogućila razvoj grada prema jugu. Izgradnja željezničkih pruga kroz nekada nenastanjeno zemljište u stvari je ubrzala razvoj grada prema jugu. Željeznička mreža na području Zagreba bila je međutim koncipirana tako da samo momentano ne smeta razvoju grada²⁰¹. Naravno da se iz tadašnje perspektive nisu mogle predvidjeti dimenzije Zagreba kao velegrada, pa je neposredno nakon prvoga svjetskog rata postala ozbiljna smetnja normalnom prostornom razvoju grada. Zagreb je ponovno morao dostići viši stupanj gospodarske vrijednosti da bi mogao svladati teške fizičko-građevinske probleme uvjetovane potrebom prometnog povezivanja južnog područja grada, i osigu-

201 — Nakon što je uspostavljena direktna željeznička veza Panonija — Zagreb — sjeverno Primorje, prvobitni »mađarski državni ko'odvor« koji se nalazio na mjestu današnje Pošte 2, nije više mogao udovoljiti potrebama. Zbog toga je već 1885. g. pokrenuto pitanje izgradnje novog kolodvora. Prilikom izgradnje današnjeg glavnog kolodvora tadašnja gradska uprava je odbila učestvovanje u troškovima za izgradnju prelaza u Trnje s motivacijom da grad Zagreb nije zainteresiran za povezivanje Trnja sa gradom. Glavni kolodvor je predan prometu 1. VII 1892. s time da je Petrinjska ulica prekinuta. Prigovori da je glavni kolodvor predaleko od grada su se ubrzo pokazali kao neosnovani jer se već 1906. g. ponovno morao studirati problem zagrebačkog glavnog kolodvora. Na očevidu obavljenom 30. I. 1906. predstavnici grada Zagreba su trežili da se glavni kolodvor, koji je postao smetnja razvoju grada prema jugu, ukloni i umjesto njega izgradi zaglavni ko'odvor na mjestu današnjeg umjetničkog paviljona. Do sporazuma nije došlo. Da se donekle zadovolje potrebe širenja grada prema jugu zaključeno je na očevidu 17. III. 1911. da se izgradi podvoznjak u Kumčićevoj ulici, koji je predan prometu 1913. g. Dok se neke funkcije grada lako premještaju, željeznica, koja bi po istom kriteriju trebala doživljavati promjene u prostornoj dispoziciji, uglavnom ostaje stabilna. Općenito je željeznica najkrući faktor i rijetki su primjeri u svijetu gdje se prvobitne trase radikalno premještaju. Najčešće se postojeće trase ukopavaju i/ili izdižu iznad cestovne mreže grada. U Zagrebu, kakav je on bio u drugoj polovini 19. stoljeća, željeznička mreža je logično položena na kontaktu suhljeg i vlažnog dijela aluvijalne ravni Save, a opće gospodarske prilike do danas nisu omogućile opsežniju rekonstrukciju čitavog željezničkog čvora, što se u fazi intenzivnijeg razvoja grada negativno odrazilo na njegovo teritorijalno širenje (podaci iz dokumentacije Direkcije jugoslovenskih željeznica u Zagrebu).

rati sredstva za saniranje najnižeg aluvijalnog područja uz rijeku Savu.

Etape teritorijalnog razvoja Zagreba (sl. 15) bile su određene prirodnim preduvjetima u pojedinim dijelovima grada, te veliči-

LEGENDA:

1. historijske jezgre grada; teritorij grada u:	1. — historičtowntown; city—territory;
2. — 1864;	2. — 1864;
3. — 1910;	3. — 1910;
4. — 1942;	4. — 1942;
5. — 1960;	5. — 1960;
6. — ceste.	6. — roads.

Sl. 15. Prostorno širenje Zagreba; širenje građevinskog kompleksa grada od 1864—1960. g. Kod razgraničenja nisu uzete u obzir administrativno-upravne granice grada. U gradski kompleks uključena su područja u kojima je određene godine bila u toku ili već dovršena građevinska aktivnost, koja se može smatrati sastavnim dijelom razvitka grada. Razgraničenje je izvršeno na osnovu citiranog kartografskog materijala.

Fig. 15. The spread of Zagreb, the spread of the urban complex from 1864 to 1960. The division is not linked with administrative boundaries. The urban complex comprises areas where in a given year the building activity was under way or had already been achieved and can therefore be considered integral parts of the urban development. The division has been effected on the strength of the mentioned cartographic material.

nom grada koja je prostornu ekspanziju diktirala, kao i odgovarajućom gospodarskom snagom grada koja je bila neophodna da se svladaju krupnije prepreke koje su se suprotstavljale teritorijalnom širenju Zagreba u pojedinim pravcima²⁰². Sve do 1880. Zagreb je bio mali grad²⁰³, za čiji je razvoj postojalo dovoljno u prirodnom pogledu povoljnih površina, te se do toga vremena u skladu s prirodnim pogodnostima razvijao pretežno na pravcu zapad — istok. Kad je u prirodnom pogledu optimalan prostor grada bio izgrađen, počeli su na razvoj Zagreba u većoj mjeri utjecati regionalni i tehničko-građevinski faktori.

Zasićenost zaravnjenog područja grada neposredno u podnožju ogranaka prigorja dovela je do širenja Zagreba u nižoj aluvijalnoj ravni Save. Istovremeno su se razvijale stambene gradske četvrti na ograncima prigorja, posebno oko historijskih jezgri Gradeca i Kaptola. Tuškanac, iako leži u neposrednoj blizini tadanjega gradskog centra, početkom 19. stoljeća još uvijek u urbanističkom pogledu nije bio sastavni dio Zagreba²⁰⁴. Ovaj predio se počeo donekle mijenjati tek polovinom 19. stoljeća²⁰⁵. Svoju potpunu transformaciju, na osnovu koje je postao izgrađena stambena zona Zagreba, Tuškanac doživljava u stvari nakon prvoga svjetskog rata.

202 — Pojedini autori na različite načine sistematiziraju faktore koji utiču na prostorni razvoj grada. Kod toga se najčešće naglašava utjecaj prirodne sredine (reljefa i hidrografije) i željezničke mreže. C. Huntington i A. Carlson («The Geographic Basis of Society», New York 1938.) navode slijedeće faktore koji utiču na pravce širenja grada: 1) fizičko - geografske prilike, 2) prometni sistem, 3) širenje administrativno - upravnih granica grada, 4) specifične zapreke, 5) privatna ograničenja i 6) javna kontrola. Grad se razvija u pravcu najmanjeg otpora. Uporedo sa porastom grada mijenjaju se cijene zemljišta pa prema tome i rentabilitet ulaganja u potrebne asanacije zemljišta. Veći grad u pravilu pokazuje veću «fizičku statičnost» u svom teritorijalnom razvoju. Prednja i druge generalizacije nemogu biti apsolutno primjenjene na svaki grad u svakoj pojedinoj etapi njegovog razvoja. Činjenica je da svaki pojedini faktor ima relativno značenje. Varijacije su uvjetovane općim društvenim uvjetima progressa jednog grada. Manji gradovi su uglavnom u većoj mjeri upućeni na respekt prirodnih faktora dok kod velikih gradova češće prevladava opći urbanističko-kompozicioni sklad gradskog organizma, kojemu se svjesno teži.

203 — Sve do 1878. g. u Zagrebu je bila na snazi t. zv. «stara numeracija kuća» (kuće su se označavale tekućim brojevima bez obzira na ulice); te godine uvedena je «nova» numeracija kuća po ulicama. L. Dobronić govoreći o novoj numeraciji zaključuje da je Zagreb «... od se'a jednim jedinim administrativnim aktom postao gradom...» (L. Dobronić, op. cit. str. 2; isti autor istupno obrađuje zagrebačke numeracije u: «Stare numeracije kuća u Zagrebu», Zagreb 1959.).

204 — «Tuškanac se zove povišeni sanjarski predjel sjeverozapadno od Zagreba s mnogim pojedinačnim gospodarstvima, ladanjskim kućama, vrtovima, vinogradima, poljima i romantičnim šumama...» (M. Kunjtsch: Gartenzeitung Passau 1829. s. 344).

205 — «U prvoj polovini 19. stoljeća počeo se radikalnije mijenjati karakter «Tuškanc i Cmroka. Već spomenute ideje o približavanju prirodi kao da su djelovale na imućnije stanovnike Zagreba, da su počeli shvaćati, da je taj predjel pretežno guste šume podesan za «pastoralna» gospodarstva kod nas zakašnjelog 18. stoljeća» (L. Dobronić: «Tuškanac i Cmrok u prvoj polovini 19. stoljeća»; u: «Iz starog i novog Zagreba», Zagreb 1957. str. 203/4).

Istovremeno je došlo do intenzivnije stambene izgradnje i u ostalom prigorskom dijelu Zagreba. Trebalo je da prethodno gustoća naseljenosti Zagreba poraste do mjere, da tadanja proširena gradska jezgra prestane biti optimalno područje stanovanja, pa da prigorski dio Zagreba i u građevnom pogledu postane sastavni dio grada. U suženim okvirima podnožja prigorja do željezničke pruge na jugu, ponestajalo je građevnih površina, ili je pak njihova materijalna valorizacija dostigla nivo koji je onemogućavao izgradnju individualnih stambenih objekata. Stambena izgradnja mogla se orijentirati isključivo u pravcu juga u aluvijalnu ravan Save, odnosno prema sjeveru u prigorsko područje. Promijenjeni uvjeti stanovanja u gusto izgrađenom području nizinskog dijela Zagreba ističu prednosti prigorskog područja, te su se u njemu između dva svjetska rata izgradile nove rezidencijalne četvrti Zagreba.

Kada je nakon prvog svjetskog rata započelo razdoblje vrlo brzog razvoja Zagreba, preostale slobodne površine istočno od Draškovićeve ulice (u međuprostoru Vlaška i Maksimirska ulica — željeznička pruga, koji je bio u najpovoljnijem odnosu s gradskom jezgrom) nisu mogle prihvatiti svu izgradnju. Usporedu s porastom standarda i povećanjem broja imigranata, porasle su potrebe za građevnim površinama za jednoobiteljske stambene zgrade. U prigorskom području cijene zemljišta bile su veće, a izgradnja skuplja, te je u tom prostoru uglavnom prevladavala izgradnja skupljih stambenih objekata. Zbog težnje za maksimalnom ekonomičnošću, najveći dio stambene izgradnje bio je usmjeren na relativno nepovoljnije površine u međuprostoru željeznička pruga — rijeka Sava. U svega dva decenija intenzivne ali neplanske i nedovoljno kontrolirane izgradnje, razvila se gradska periferija Zagreba, koja je po svom teritorijalnom prostiranju bila gotovo jednaka cjelokupnom ranije izgrađenom području Zagreba. U tom us razdoblju bivša sela Trnje i Horvati postala sastavni dio izgrađenog kompleksa grada. Na taj je način Zagreb apsorbirao čitav slobodni nenaseljeni prostor oko prvobitnih historijskih jezgri, te se njegov dalji razvoj počeo odvijati pod znatno promijenjenim uvjetima.

Priliv imigranata u Zagreb nakon prvog svjetskog rata bio je u disproporciji s raspoloživim stambenim fondom, kao i s gospodarskim mogućnostima za intenziviranje stambene izgradnje, te Zagreb u tom razdoblju proživljava najtežu krizu svog urbanističkog razvitka. Najpovoljnije smještene površine, koje su s obzirom na prethodnu postepenu evoluciju upravo trebale da budu uključene u proširenu gradsku jezgru Zagreba, bile su pod nenormalnim okolnostima apsorbirane izgradnjom koja je u najvećoj mjeri imala provizorni karakter. U svega dva decenija potpuno su bila izgrađena područja Trešnjevka, Trnje, Kanal, Peščenica i Volovčica, čime je bio spriječen dalji normalni razvoj Zagreba prema jugu do rijeke Save. Zakašnjele akcije gradske uprave da planski usmjerava izgradnju u razdoblju prve intenzivne imigra-

cije okolnog stanovništva u Zagreb, bile su bezuspješne²⁰⁶. Tako su npr. na Trešnjevci još 1910. postojale isključivo oranice, pašnjaci i voćnjaci. God. 1914. s područja Trešnjevke izvozila se zemlja za građevinske potrebe u ostalom području grada. God. 1923. započele su parcelacije, a svega 8 godina kasnije na području Trešnjevke živjelo je već 11 500 stanovnika²⁰⁷. Zbog neplanske izgradnje ostalo je područje Zagreba južno od željezničke pruge dulje vrijeme bez vodovoda i kanalizacije. Cijene zemljišta bile su u stalnom porastu, ali su još uvijek bile dostupne određenom sloju imigranata²⁰⁸, te ni čitav kompleks problema nije mogao spriječiti stihijsko širenje grada sve do obala rijeke Save.

Specifične okolnosti u kojima se Zagreb razvijao u razdoblju između dva svjetska rata, karakterizira oštra suprotnost između gospodarskog prosperiteta grada i stambene, te komunalne izgradnje na području grada. One su rezultirale oštrim razlikama između dva, po vanjskim karakteristikama, oprečna dijela grada. Dio grada sjeverno od željezničke pruge, koji je u toku svoga normalnog razvoja primio sva osnovna obilježja gradskog područja, nije se mogao jednakovrijedno odnositi prema južnom dijelu kojem su nedostajali pojedini osnovni elementi gradskog standarda. Krupne razlike razdvajale su ova dva dijela Zagreba, što je utjecalo na daljnju raspodjelu funkcija u zagrebačkom prostoru. Pri izgradnji bilo kojeg značajnijeg objekta, izuzev privrednih pogona, južno područje grada bilo je izbjegavano. Nezainteresiranost za saniranje prilika u južnim dijelovima grada treba tumačiti gospodarskim nemogućnostima gradske uprave da u tom pogledu poduzme bilo kakve značajnije mjere. Stanovništvo toga dijela Zagreba, kojeg su veliku većinu činili imigranti, i samo je svoj boravak u tom području smatralo privremenim i etapom na putu definitivnog useljenja u grad, podrazumijevajući pod pojmom grad područje Zagreba sjeverno od željezničke pruge²⁰⁹.

206 — Iako se za izgradnju južno od željezničke pruge nisu izdavale građevne dozvole, samo do 1930. g. na tom je području izgrađeno gotovo 400 kuća i u njima se naselilo oko 40 000 stanovnika. Da donekle sredi prilike gradska općina je 1929. g. donijela odluku o naknadnom izdavanju građevnih dozvola za one objekte koji udovoljavaju Propisima o izuzetnim građevnim olakšicama od postojećeg građevnog reda. Svima ostalima vlasnicima malih kuća izdane su provizorne uporabne dozvole sa važnošću do 1948. g. i to ukoliko njihove zgrade odgovaraju najbitnijim zahtjevima higijene i građevne tehnike. Istovremeno se dozvolilo dalje izdavanje građevnih dozvola za izgradnju Trešnjevke, ukoľiko se radi o popunjenju postojećih ulica i grupa kuća. U Trnju je takva izgradnja, osim u četiri ulice, bila potpuno zabranjena (Podaci: »Natječaj za izradu generalne osnove za izgradnju proširenje i regulaciju grada Zagreba — Podaci i smjernice«, Zagreb 1930.).

207 — Podatak se odnosi na tađanje kotareve Trešnjevka, Tratina, Hcrvati i Ciglenica. Izvor: »Mala Statistika«, Zagreb 1932.

208 — Prosječna cijena 1 hv građevne površine na Trešnjevki je bila 1923. g. 50 Din, 1928. g. 100 Din a 1933. g. 300 Din.

209 — Doseljeno stanovništvo u gradove na području Hrvatske prije Drugog svjetskog rata pretežno je bilo siromašnije, te se redovito naseljavalo u gradskim periferijama, gdje su cijene stanova bile niže. Doseljavanje

Zakašnjelo priznavanje dijela aluvijalne ravni rijeke Save za sastavni dio građevnog područja Zagreba uzrokovalo je krupne probleme u prostornom razvoju grada. Za dulje razdoblje nije mogao biti spriječen stihijski razvoj koji je bio podržavan intenzivnom imigracijom stanovništva iz okolnih prenaseljenih poljoprivrednih područja u grad. U krugu od oko 5 km izvan gradske jezgre Zagreba imigranti su pod pritiskom gospodarskih faktora i pod nepovoljnim okolnostima stvorili prve prostranije i prigradske zone grada. Pod sličnim uvjetima, kao i u dijelu grada južno od željezničke pruge, razvijala se neposredno prije i nakon drugog svjetskog rata istočna i zapadna periferija Zagreba. U Dubravi na istoku, te u Kustošiji, Vrapču, Stenjevcu i Podsuseda na zapadu, međutim ne dolazi do istovetnih problema, jer je riječ o prostorima koji su predodređeni u prvom redu za stambene zone. Naprotiv, kod Trnja se radilo o prostoru koji treba da prihvati važne centralne funkcije grada. Ipak je i u istočnoj, te zapadnoj periferiji Zagreba, došlo do stihijske izgradnje koja nije bila usklađena s općim interesima teritorijalnog širenja grada. Kao primjer može poslužiti bliža zapadna periferija Zagreba, tj. područje Kustošija.

Osim prirodnih i prometnih faktora, na smjerove teritorijalnog razvoja grada utječe i čitav niz drugih faktora. Administrativno-upravne granice grada, ukoliko obuhvaćaju šire područje od stvarno izgrađenog područja grada, djeluju pozitivno, a ukoliko ne obuhvaćaju prigradska područja kolonizacije, negativno se odražavaju na prostorni razvoj grada.

Tako je u Zagrebu, tek što je u znatnoj mjeri bilo izgrađeno, 1899. priključeno područje Laščina. Istovremeno je gradu bio priključen Maksimir i područje Žitnjak. U toku daljih 46 godina administrativno-upravne granice Zagreba nisu se bitnije promijenile, iako se u tom razdoblju broj stanovnika grada više nego učetrstrostručio. U prigradskim područjima, koja su iz raznih razloga ostajala izvan administrativno-upravne cjeline grada, decenijima su se izgrađivali dijelovi grada, a da se pri tom nisu primjenjivali ni najosnovniji propisi i principi koje građevinska operativa na

je bilo uvjetovano gospodarskim problemima u prenaseljenim područjima, te je za takvo stanovništvo, periferija grada bila adekvatan odraz njihovih materijalnih mogućnosti i zadovoljava'a momente minimalne zahtjeve. Imigranti su svoj boravak u periferiziranoj periferiji grada smatrali privremenim, dok ne srede svoju materijalnu egzistenciju, kada nastoje izvršiti svoju drugu kraću definitivnu selidbu u »grad«. Stanovnici Trnja su prije Drugog svjetskog rata za interno kretanje unutar grada Zagreba, ukoliko se radilo o kretanju iz Trnja u Donji grad upotrebljavali izraz »odlazak u grad«. Ići iz Trnja u Donji grad značilo je ići u grad, što pokazuje da stanovništvo svoj boravak u Trnju nije smatralo stanovanjem u »gradu«. Cinjenica je da imigranti svoj boravak na periferiji smatraju privremenim. Takvo je apsolutno preseljavanje u centar grada nemoguće, a odgovarajuća shvaćanja su prolaznog karaktera i traju dok razvoj periferije ne bude definitivno shvaćen kao prostorno širenje grada i periferije u tom smislu doživi odgovarajuće promjene.

gradskim područjima redovito mora respektirati. Takav razvoj grada, naknadnim priznavanjem prigradskih zona za sastavni dio grada, bio je opterećen nizom problema. Ti su se problemi morali onda rješavati asanacijama i rekonstrukcijama, što je usporavalo teritorijalni razvoj grada u urbanističkom pogledu.

Prilike su se bitno promijenile nakon drugog svjetskog rata, kada je definitivno sagledana nužnost teritorijalnog proširenja Zagreba (sl. 16). U poslijeratnom razdoblju Zagreb je ušao u fazu razvitka u kojoj uključivanje okolnih seoskih naselja u gradsko područje postaje nužnost. Najbliža okolna sela doživljavaju krupne strukturalne promjene na osnovu kojih postaju sastavni dio proširenoga gradskog organizma²¹⁰. Novonastala prigradska naselja, kao npr. Dubrava, poprimaju sva obilježja gradskih rezidencijalnih četvrti te se uključuju u prošireno gradsko područje Zagreba. Nakon što je 1945. Zagrebu priključena Kustošija, gradu se 1949. priključila Dubrava. God. 1950. Zagrebu je priključen čitav niz okolnih sela²¹¹. God. 1952. Zagreb se teritorijalno ponovno proširuje prema zapadu i istoku²¹², a nakon priključenja Granešine gradu, čitav zagrebački prostor u njegovim širim granicama postao je jedinstveno gradsko područje. Administrativno-upravni teritorij grada prvi je put postao znatno širi od stvarnog građevinsko-urbanističkog prostiranja grada, jer je u sastav Zagreba u upravnom pogledu bio uključen čitav niz sela, naročito u prigorju Medvednice. To je poboljšalo uvjete za usklađivanje razvoja najbližih okolnih sela, u kojima je započeo proces transformacije u prigradska stambena naselja, s razvojem grada u cjelini. Međuovisnost razvoja grada i njegove neposredne okolice dobila je time pravnu potvrdu. Najbliža sela sa ukupno 25 000 stanovnika²¹³, iako se u urbanističkom pogledu još nisu mogla smatrati gradskim naseljima, postala su sastavni dio proširenog gradskog organizma Zagreba²¹⁴.

210 — Do sličnih zaključaka dolazi V. Nenadović na osnovu analize razvoja naselja u užoj okolici Beograda (V. Nenadović: «O nekim socijalnim i ekonomskim problemima urbanizacije»; u: Socijalna politika 1, Beograd -1957. str. 21—23).

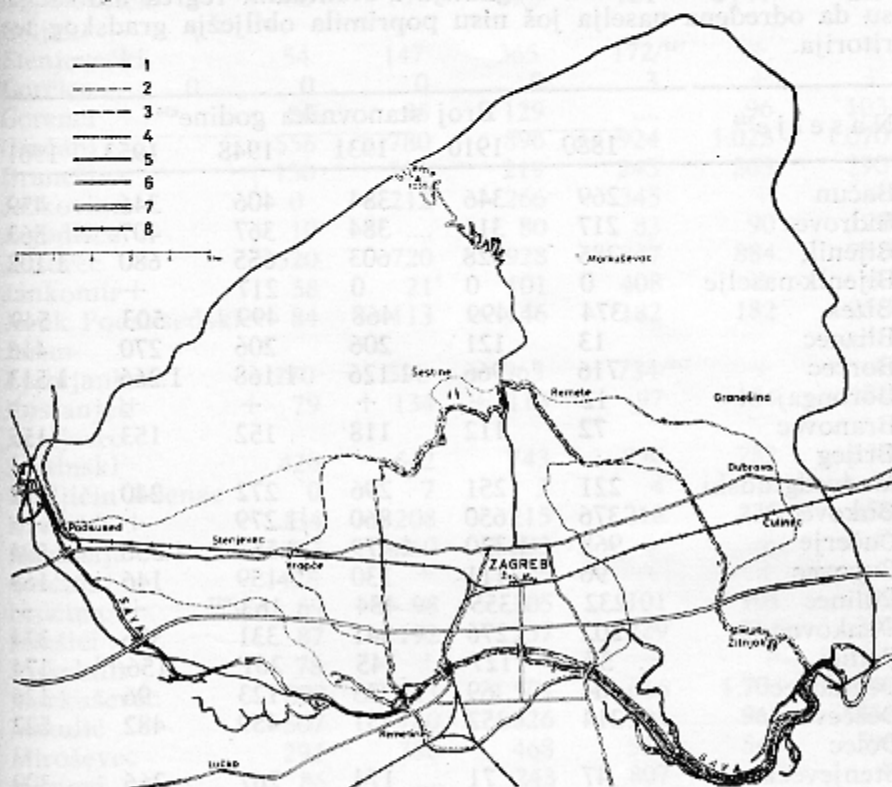
211 — Ukazom Prezidijuma Sabora NR Hrvatske od 18. I 1950. g. Zagrebu su priključena područja tadašnjih Mjesnih narodnih odbora Bijenik, Bročec, Čulinečka Dubrava, Gaj, Gračani, Jarun, Markuševac Mlinovi, Podsused Remete, Resnički Gaj, Stenjevec, Stenjevec Gornji, Sestine, Špansko, Vrapče Gornje i Vrapče Donje.

212 — 1952. g. gradu su priključena sela Resnik, Podsusedski Jarek i područje tadašnjeg Mjesnog narodnog odbora Markuševačka Trnava.

213 — Od ukupnog broja stanovnika proširenog gradskog područja Zagreba 1953. g. (357, 456) — 24 836 stanovnika je otpadalo na naselja, koja se u urbanističkom pogledu ne mogu smatrati sastavnim dijelom grada.

214 — Krajem 1962. g. ponovo dolazi do teritorijalnih promjena; uvodi se nova društveno-politička podjela na osnovu koje je pojam «uže područje grada» proširen, s tim da obuhvaća i cijelo područje općina Remetinec i Sesvete. Takvo «uže područje grada» se ne može poistovjetiti sa stvarnim teritorijalnim prostiranjem grada Zagreba.

Analiza teritorijalnog širenja grada Zagreba u toku pojedinih razdoblja pokazuje da su gradu redovito pripajana ona naselja koja su imala brži porast stanovništva i u kojima je istovremeno počelo brojčano rasti nepoljoprivredno stanovništvo. Ako se u toku

LEGENDA:

1. — granice grada 1880. g.;
2. — granice grada 1910. g.;
3. — granice grada 1948. g.;
4. — proširena gradska jezgra 1953. g.;
5. — prošireno gradsko područje 1953. g.;
6. — 7. ceste;
8. — željezničke pruge

City boundaries:

1. — 1880;
2. — 1910;
3. — 1948;
4. — 1953;
5. — enlarged territory of the city in 1953;
6. — 7. roads;
8. — railways.

Sl. 16. Prostorno širenje Zagreba; širenje administrativno-upravnog teritorija grada. S obzirom da su nakon 1948. g. promijenjeni kriteriji na osnovu kojih se proširivalo administrativno-upravno područje grada, za 1953. g. je posebno označena i proširena gradska jezgra Zagreba.

Fig. 16. The spread of Zagreb, the spread of the administrative territory of the town. Since after 1948. the criteria governing the administrative spreading of the urban area changed, »the widened urban nucleus« in 1953 is especially marked.

svih razdoblja usporedo promatraju sva naselja na današnjem proširenom gradskom području, dolazi se do zaključka da je brži porast stanovništva karakterističan za sva naselja koja se uključuju u grad. Polagani porast, stagnacija i eventualni regres indikacija su da određena naselja još nisu poprimila obilježja gradskog teritorija.

Naselje ²¹⁵	Broj stanovnika godine ²¹⁶					
	1880	1910	1931	1948	1953	1961
Baćun	269	346	384	406	346	459
Bidrovec	217	316	384	367	407	563
Bijenik	285	528	603	655	680	1.102
Bijenik-naselje	0	0	0	217	+	+
Bizek	374	499	468	499	503	549
Bliznec	13	121	206	206	270	416
Borčec	716	966	1.126	1.168	1.266	1.513
Borongaj	12	+	+	+	+	+
Branovec	72	112	118	152	153	155
Brijeg						
Medvedgradski	221	251	296	272	240	222
Bukovec	376	650	860	1.279	+	+
Čučerje	968	1.320	1.479	1.568	1.556	1.504
Čugovec	96	111	130	159	146	168
Čulinec	232	355	484	163 ²¹⁷	+	+
Dankovec	202	276	341	331	336	374
Dedići	57	127	145	261	156 ²¹⁷	174
Degidovec	64	69	85	123	96	126
Deščevec	214	352	451	459	482	522
Dolec						
Stenjevečki	47	71	174	267	266	309
Dolje Gračansko	372	319	361	377	386	542
Dolje Podsusedsko	247	384	494	545	597	679
Dubrava						
Markuševačka	119	165	212	234	218	231

215 — Pregled obuhvaća sva naselja na današnjem proširenom gradskom području Zagreba sa podacima za godine kada nisu bila u sastavu grada Zagreba. Obzirom da se dio naselja priključeni nakon 1948. g. gradu Zagrebu ne može smatrati gradskim teritorijem, za njih su podaci o broju stanovnika navedeni i za 1953. g. iako su te godine bile u sastavu grada s time što je u rubrici »Grad Zagreb« broj stanovnika 1953. g. smanjen i odnosi se na »proširenu gradsku jezgru Zagreba«, prema ranije datoj teritorijalnoj definiciji toga područja. Ista se napomena odnosi na sumar »prigradsko područje«, gdje se podaci do uključivo 1948. g. odnose na naselja u okviru današnjeg proširenog gradskog područja Zagreba, koja su u pojedinim popisnim godinama bila izvan sastava grada, s time što su za 1953. g. u tu rubriku uključena sva ona naselja, koja se i nakon priključenja gradu ne mogu smatrati gradskim teritorijem. Tumač znakova: O = naselje ne postoji, + = naselje priključeno gradu Zagrebu, — . . . = ne postoji izdvojen podatak.

216 — Izvor: publikacije o rezultatima popisa stanovništva.

Dubrava Zagrebačka	21	12	84	4.849	+	+
Fratersćica	53	237	397	+	+	+
Gaj	0	0	0	723	+	+
Gaj Resnički	80	101	123	121	141	133
Goljak						
Stenjevečki	54	147	365	172/ ²¹⁷	+	+
Gorčica	0	0	0	3	+	+
Gorenci	54	85	129	96	103
Gračani	556	780	896	924	1.023	1.070
Granešina	150	211	219	245	265	290
Jačkovina	0	212	266	345	+	+
Jagodišće	10	80	83	90	129
Jalševac	520	720	928	847	884	783
Jankomir	58	21	101	408	+	+
Jarek Podsusedski	84	113	146	182	182	218
Jarun-						
Ljubljana	270	598	965	734/ ²¹⁷	+	+
Kostanjek	79	134	113	97	134	175
Kraljevec						
Sestinski	420	642	743	820	782	830
Kraljičin Zdenac	0	7	3	4	2	5
Krvarići	134	208	215	218	235	256
Kustošija	307	1.460	5.103	+	+	+
Laščina	428	+	+	+	+	+
Lisičina	69	98	105	101	101	99
Lukšići	87	192	237	229	254	291
Maksimir	78	+	+	+	+	+
Markuševac	898	1.311	1.501	1.616	1.703	2.013
Mikulić	507	760	826	904	965	951
Miroševac	291	386	468	510	541	598
Mlinovi	86	243	807	+	+
Nadoles	0	0	0	85	+	+
Novaki						
Granešinski	417	578	717	762	766	779
Novoselec						
Granešinski	196	279	352	380	367	372
Okrugljak	0	6	16	13	+	+
Opatovina	43	57	94	121	146	234
Oporovec	356	509	489	492	476	573
Perjavica	10	137	176	232	+	+
Petruševac	85	+	+	+	+	+
Pionirski grad	0	0	0	0	40	95
Podbrežje						
Kajzerica	0	0	0	639	+	+
Podsused	313	454	837	1.790	+	+
Popovec						
Markuševački	163	213	272	291	314	327
Prečko	123	273	343	371	587	1.001
Remete	355	544	723	939	990	1.650

Resnik	274	348	394	380	377	394
Retkovec	132	272	319	343	376	997
Rudeš	96	235	370	+	+	+
Slanovec	206	297	302	292	263	302
Sljeme-Brestovac	0	20	423	200	231	337
Stenjevec	446	664	1.036	1.886	+	+
Šestine	178	444	311	350	517	683
Špansko	107	210	384	532	523	807
Štefanovec	243	353	464	546	663	775
Trdica	0	0	0	101	+	+
Trnava						
Markuševačka	484	633	731	766	832	927
Trnava Resnička	299	354	403	306 ²¹⁷	+	+
Trstenik	380	512	575	532	498	517
Vidovec Čučerski	475	692	859	797	868	842
Vrapče	1.341	2.643	4.277	3.386 ²¹⁷	+	+
Vukomerec	98	+	+	+	+	+
Završje Vrabečko	109	248	331	340	266	533
Zvečaj	106	142	157	189	234	379
Žitnjak	129	+	+	+	+	+
Svega:						
Prigradsko područje:	17.631	26.930	38.412	41.711	24.836	30.076
Grad Zagreb	28.388	79.038	185.581	279.623	332.620	407.584
PROŠIRENO GRADSKO PODRUČJE	46.019	105.968	223.993	321.334	357.456	437.660

Tokom posljednjih stotinu godina Zagreb se teritorijalno razvijao uključivanjem okolnih naselja u gradski organizam. Tako su u gradsko područje Zagreba uključena do 1880. dva naselja, u razdoblju od 1880. do 1910. šest naselja, od 1931. do 1948. tri, a u razdoblju od 1948. do 1953. daljih dvadeset naselja u najbližoj okolini Zagreba postalo je sastavni dio grada. Do 1953. bilo je daljnjih 29 naselja u upravno-teritorijalnom pogledu priključeno gradu, iako njihova područja još nisu doživjela toliku transformaciju da bi se mogla smatrati gradskim zonama Zagreba²¹⁸. Širenje grada kao i apsolutno uključivanje 31 naselja u proširenu gradsku jezgru Zagreba upućuje na intenzitet ekspanzije velikoga grada

217 — Smanjenje broja stanovnika u odnosu na prethodno razdoblje je samo prividno jer je dio naselja izdvojen.

218 — Podaci o broju naselja se donekle razlikuju od publicirane statističke dokumentacije, jer je ovdje izvršeno grupiranje naselja ukoliko se radi o funkcionalno jedinstvenim jedinicama. Tako se na pr. zasebne statističke jedinice »Vrapče gornje«, »Vrapče donje«, »Vrapče bolnica« i »Vrapče« u ovdje datom pregledu tretiraju kao jedno naselje pod nazivom »Vrapče«.

i rezultate procesa transformacije prigradskih područja²¹⁹. Proces urbanizacije najbliže okolice grada usporedo s rastom grada postaje sve brži, što nagovještuje daljnje krupne promjene u čitavom širem zagrebačkom prostoru.

b) Unutarnje promjene

U toku razvoja Zagreba dolazilo je do značajnih promjena na čitavom proširenom gradskom području. To se odnosi u prvom redu na urbanističko-arhitektonsku strukturu pojedinih dijelova grada. Te su promjene do kraja 19. stoljeća bile veće u rubnim dijelovima grada, nego u njegovom centru. Impulsi razvoja grada u većoj su se mjeri osjećali u njegovim rubnim dijelovima nego u užoj gradskoj jezgri. Na takav je razvoj utjecalo više okolnosti:

— Zagreb tokom posljednjih stotinu godina nije doživio katastrofalnih razaranja koja bi bila uvjetovana elementarnim nepogodama ili ratnim zbivanjima²²⁰. Zbog toga u njemu nije bilo zamašnjih, već isključivo ograničenih rekonstrukcija.

— Gradska jezgra Zagreba bila je urbanistički koncipirana u mjerilu koje je odgovaralo malom gradu²²¹. Zbog toga njegova prvobitna jezgra na Griču i ona kasnije formirana u donjem gradu, nisu mogle dulje očuvati status apsolutnoga gradskog centra,

219 — Unutar teritorija koji je u citiranom razdoblju uključen u gradsko područje Zagreba treba razlikovati dvije grupe naselja. Od ukupnog broja Zagrebu priključenih naselja 20 ih je imalo dužu seosku tradiciju (na pr. Vrapče i Stenjevec); ostalih 11 naselja je nastalo uglavnom krajem 19. i tokom 20. stoljeća, kao rezultanta razvitka Zagreba. Naselja ove grupe (na pr. Kustošija i Zagrebačka Dubrava) od svog početka nisu imala poljoprivredni karakter, a nakon kratkog razvojnog perioda su priključivana gradu, jer su u stvari i nastala kao vanjska gradska periferija.

220 — U svijetu postoji čitav niz primjera da su gradovi nakon velikih katastrofa doživjeli velike rekonstrukcije, kao na pr. Chicago nakon požara 1871. g., San Francisco nakon potresa i požara 1906. g., Messina nakon potresa 1908. g., Tokio i Jokohama nakon potresa 1923. g., Berlin, Coventry, Frankfurt n/M, Varšava, Hirošima, Nagasaki, Rotterdam i dr. nakon ratnih razaranja tokom Drugoga svjetskog rata. Posljednji veći potres je zadesio Zagreb 1880. g. (J. Torbar: »Izviješće o zagrebačkom potresu 9. studena 1880.«, Djela akademije I, Zagreb 1882.). Potres je uzrokovao oštećenja pojedinih objekata, ali to nije rezultiralo promjenama urbanističke strukture grada. Kao posljedica potresa u Zagrebu je dulje vremena bila na snazi zabrana izgradnje zgrada sa više od 2 kata, što je u određenoj mjeri utjecalo na formiranje fizionomije Donjega grada.

221 — Razgraničenje pojmova »veliki« odnosno »mali« grad nije jednostavno. Takva definicija ovisi o stupnju urbanizacije svake pojedine zemlje u pojedinim razdobljima. U pojedinim zemljama se na različite načine grupiraju gradovi obzirom na njihovu veličinu. Zagreb je obzirom na svoju gospodarsku razvijenost i urbanističku strukturu poprimio osnovna obilježja velikog grada uglavnom u vrijeme kada je broj stanovnika grada porastao na oko 100.000. Vrijednost od 100.000 stanovnika međutim ne treba smatrati apsolutnim mjerilom za objašnjenje pojma »veliki grad« jer takva definicija ovisi i o nizu drugih obilježja svakog pojedinog grada.

pa je to utjecalo na to da su relativno rano sagledane potrebe osnivanja novog gradskog središta na slobodnom prostoru²²². Na taj način je historijskim jezgrama grada očuvana njihova uglavnom prvobitna urbanistička struktura.

— Oskudica materijalnih sredstava i društvenim faktorima uvjetovane promjene u valorizaciji pojedinih prostora urodili su povremenim zastojsima, u građevinskoj aktivnosti u starijim dijelovima grada. Za to vrijeme sazrele su spoznaje o kulturnoj vrijednosti pojedinih historijskih ambijenata i stupili na snagu propisi o njihovoj konzervatorskoj zaštiti²²³.

— Zbog postojanja slobodnih površina u okolici stare jezgre grada²²⁴, krajem 19. i tokom 20. stoljeća nisu se pojavljivale jače naglašene tendencije za zamjenu građevnog fonda u samoj gradskoj jezgri. Cijene zemljišta nisu dostigle nivo koji bi u pogledu rentabiliteta opravdao rušenje većeg broja većih objekata²²⁵.

Za Zagreb je karakteristično da se posljednjih pet decenija nije razvijao radikalnom zamjenom postojećeg građevnog fonda u gradskoj jezgri, već je svaka pojedina etapa razvoja grada bila usmjerena na nove površine koje su pod danim gospodarskim uvjetima imale određene prednosti. To je omogućilo da se očuvaju interno skladne, a međusobno različite urbanističko-arhitektonske cjeline. One pokazuju obilježja razdoblja u kojem su nastale. Primjeri takvih cjelina, nastalih u različitim razdobljima, jesu gornji grad, donji grad, predio oko današnje ulice Socijalističke revolucije, te novi građevinski kompleksi u Trnju²²⁶. Izdva-

222 — Na osnovu internacionalnog natječaja izrađeno je još prije Drugog svjetskog rata urbanističko rješenje Trnja, kojim je još tada bila predviđena izgradnja novog centra u tom području.

223 — U početnoj fazi intenzivnijeg razvoja Zagreba postojale su tendencije rušenja starih objekata ali se u većini slučajeva radi'o o pojedinačnim objektima, a ne o potpunoj rekonstrukciji cijelih građevinskih kompleksa. Iako su zidine Gradeca već početkom 19. stoljeća bile djelimično porušene, njegova unutarnja urbanistička kompozicija je ostala uglavnom nepromijenjena. Srušena su gradska vrata kod Popovog tornja (1839 g.) i na Mesničkoj ulici (1850.), a od neuspjelih realizacija ističe se objekt sabornice, koji odudara od okolnog ambijenta. Do većih promjena dolazi na Kaptolu, gdje je srušena stara katedrala i kaptolska vijećnica. 1906. g. srušena je Bakačeva kula sa zapadnim obrambenim zidom Biskupskog grada. Nakon Prvog svjetskog rata došlo je do posljednje opsežnije rekonstrukcije, kada je na Doleu izgrađena nova gradska tržnica. Ipak su Gradec, a djelimično i Kaptol, u znatnoj mjeri očuvali svoju raniju kompoziciju, te predstavljaju specifične kulturno-historijske ambijente.

224 — Polovinom 19. stoljeća je od ukupne površine gradskog kotara Zagreba, koja je iznosila 33 km², otpadalo na poljoprivredne površine čak 57 posto a na pošumljena područja grada daljih 31 posto. Velike poljoprivredne površine su predstavljale rezervat koji je omogućavao nesmetano teritorijalno širenje grada (Izvor — V. Sabljar: »Miestopisni rječnik Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, Zagreb 1866.).

225 — Do djelimične izmjene građevnog fonda došlo je uglavnom na današnjem Trgu Republike i u njegovoj neposrednoj okolini.

226 — Za Gornji grad je karakteristično da je prometna mreža nepravilna a građevni blokovi usitnjeni. Bio je koncipiran za promet stočnom zapregom i pješake. U Donjem gradu koji nastaje u razdoblju impulzivnijeg raz-

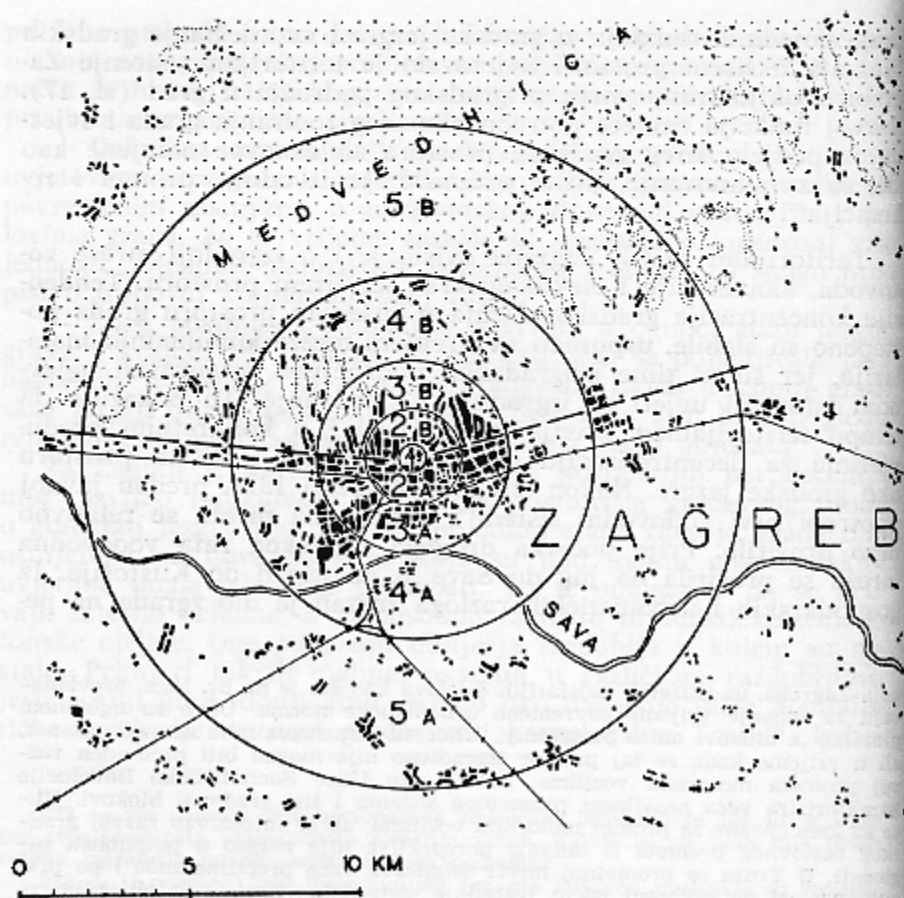
janje pojedinih sadržaja iz gradske jezgre i razmještanje gradskih funkcija u širem prostoru uvjetovalo je teritorijalno širenje Zagreba i uključivanje šireg prigradskog područja u grad (sl. 17). Razvoj funkcija nameće potrebu planskog zoniranja grada i svjesnu raspodjelu šireg gradskog prostora za osnovne namjene kao što su za stanovanje, javne ustanove, proizvodnja, promet i rekreacija²²⁷.

Teritorijalni razvoj Zagreba ovisio je i o izgradnji mreže vodovoda, kanalizacije i elektroopskrbe na širem prostoru. Tendencije koncentracije gradskog života u suženom prostoru grada postepeno su slabile, usporedo sa širenjem mreže komunalnih instalacija, jer su se time prigradskim područjima osiguravali uglavnom istovetni uvjeti za izgradnju i stanovanje. To pokazuje da tempo teritorijalnog širenja grada ovisi i o konkretnim preduvjetima za decentralizaciju gradskih funkcija u širem prostoru oko gradske jezgre. Nakon što je u Zagrebu 1878. predan javnoj upotrebi prvi vodovodni sistem²²⁸, vodovodna mreža se relativno brzo proširila. Prije početka drugoga svjetskog rata vodovodna mreža se proširila na jug do Save, a na zapad do Kustošije. Iz gospodarskih i urbanističkih razloga znatan je dio zgrada na pe-

voja Zagreba, uz izuzetak najstarijih dijelova kao što je na pr. Ilica, prevladavaju za tadanje vrijeme suvremene urbanističke norme. Ulice su uglavnom pravilne, a blokovi nešto prostraniji. Ulice su dimenzionirane za veći promet, ali u vrijeme kada se taj prostor izgrađivao nije mogao biti predviđen razvoj prometa motornim vozilima. Predio oko Ulice Socijalističke Revolucije karakterizira veća pravilnost prometnog sistema i širi građevni blokovi. Ulice su koncipirane za promet motornim vozilima, ali se intenzivan razvoj gradskog cestovnog prometa iz tadanje perspektive nije mogao u potpunosti sagledati. U Trnju se prometnoj mreži osigurava veća propusna moć i po prvi puta prelazi na otvoreni način izgradnje samostalno postojećih objekata, za razliku od ranije zatvorene blokovske izgradnje. Usporedo sa promjenama u urbanističkoj strukturi pojedinih gradskih dijelova, mijenjao se i njihov arhitektonski tretman. Kada se izuzmu pojedinačna odstupanja, Zagreb je izraziti primjer postepene prostorne evolucije grada. To dolazi do izražaja u urbanističko-arhitektonskim obilježjima pojedinih dijelova grada, koji pokazuju ovisnost o vremenskom slijedu njihovog nastajanja. P. Geddes opisujući strukturu gradova naglašava važnost funkcionalne interpretacije. Ne negirajući utjecaje prirodnih elemenata posebno ističe primaran utjecaj gospodarskih faktora na urbanističku strukturu gradova. Na osnovu toga gradove dijeli na »paleo-tehničke« i »neo-tehničke« (P. Geddes: »Cities in Evolution«, London 1915).

227 — U razdoblju prije industrijske revolucije zapravo nije postojala potreba da se sistematski raspoređuje gradski prostor obzirom na funkcije. Ili je takvo zoniranje bilo neuporedivo jednostavnije. Obrtnik je najčešće stanovao i radio u istoj zgradi ili na istoj parceli. Izdvajale su se jedino javne zgrade i sakralni objekti, ali i ti objekti su redovito bili interpolirani u stambeno područje grada. Donekle se izdvajala jedino gradska poljoprivreda. Tek razvoj željezničkog prometa i industrije je uvjetovao potrebu funkcionalne diferencijacije gradskog prostora.

228 — Banska palača u Gornjem gradu je bila među prvim objektima koji su priključeni na mrežu gradskog vodovoda koji je predan javnoj upotrebi 7. VII 1878. g. (Izvor — R. Horvat: »Povijest banske palače«, P. O. Vjesnika zemaljskog arhiva, Zagreb 1915. str. 23).

Sl. 17 Prikaz promjena osnovnih funkcionalnih obilježja pojedinih sektora grada Zagreba, do kojih je do'azilo uporedo sa prostornim razvojem grada.

Zona	Prevladavajuće obilježje		
	1850. g.	1900. g.	1960. g.
1 Grad		Gradska jezgra	Historijska jezgra
2 A Gradski vrtovi		Nove četvrti	»Donji grad«
B Vrtovi i parkovi		Ljetnikovci	Rezidencijalna četvrt
3 A Poljoprivredno područje		Ruralna gradska periferija	Nukleus novog gradskog centra
B Poljoprivredna periferija		Pojedinačno stanovanje	Stambeno područje
4 A Poljoprivredno područje		Poljoprivredna okolica grada	Industrija, velesajam
B Prigorska sela		Prigorska sela	Urbanizirana sela
5 A Poljoprivredno područje		Poljoprivredno područje	Vodozaštitno područje, aerodromi, prometni čvorovi, dislocirana industrija
B Šuma		Izletnička šuma	Park šuma

riferiji ostao bez priključka na vodovod, ali su se u tom području nesmetano mogle razvijati gospodarske djelatnosti.

Prirodni preduvjeti za uspostavljanje vodovodne i kanalizacione mreže u Zagrebu vrlo su povoljni. To je pogodovalo nesmetanom teritorijalnom razvoju grada. Na padinama Medvednice postoje brojni izvori, a u aluvijalnoj ravni rijeke Save neograničene količine pitke podzemne vode. Konfiguracija gradskog područja osigurava uvjete za primjenu gravitacionog vodovodnog sistema, koji je najjednostavniji i najekonomičniji. Izgradnji kanalizacione mreže u prostoru između Medvednice i rijeke Save pogoduje struktura mreže manjih vodotoka. Pojedini potoci su bili nadsvođeni, a potočna korita uređena kao kolektori gradske kanalizacije²⁹. Visinski odnosi omogućili su razvijanje razgranate

229 — Ukupna duljina vodotoka na proširenom gradskom području Zagreba, računajući samo potoke koji izvire u Medvednici iznosi oko 170 km. Nadsvođeni su na znatnoj duljini protoka kroz proširenu gradsku jezgru potoci: Pantovčak, Medveščak i Fučkov Jarak (Izvor — M. Gjurović: »Sistemizacija vodnih slivova i sprovođenje voda kroz Zagreb«, Zagreb 1951. eks. (str. 1).

Valorizacija pojedinih sektora suvremenog gradskog područja nužno je doživljavala promjene. Isti prirodni uvjeti, uz društvene utjecaje i ovisno o veličini grada u svakom pojedinom razdoblju, rezultiraju određenim specifičnim strukturalnim i funkcionalnim obilježjima.

Fig. 17. Presentation of the changes in the basic functional characteristics of the individual sectors of Zagreb as they occurred during the spreading of the town.

Zones	Dominant Characteristics		
	1850	1900	1960
1	city	urban centre	historical centre
2A	gardens	new quarters	«lower city»
B	gardens and parks	summer dwellings	residential quarters
3A	agricultural area	rural - urban periphery	nucleus of the new urban centre
B	agricultural periphery	single dwellings	residential quarter
4A	agricultural area	agricultural urban neighbourhood	Industrial plants, international fair grounds
B	Low-slope villages	low-slope villages	urbanized villages
5A	agricultural area	agricultural area	flood - protected area, communication centre, moved industrial plants
B	forest	wood for outings	park and woodland

The significance of the various sectors of the urban area necessarily underwent changes. During the various periods the unchanged natural conditions together with the social influences depending upon the size of the town produced definite and specific structural and functional characteristics

kanalizacione mreže na cjelokupnom području grada s izljevima u rijeku Savu²³⁰. To je omogućilo da se čitav zagrebački prostor u pogledu pogodnosti za priključak na vodovodnu i kanalizacionu mrežu tretira kao cjeloviti građevinski kompleks, što se odrazilo na značajno teritorijalno proširenje grada, kada su nakon drugoga svjetskog rata za to sazreli uvjeti. U gradski sistem snabdjevanja vodom uključena su i najbliža okolna sela, koja su tako stekla osnovne preduvjete da postanu sastavni dio grada²³¹.

c) Regionalni utjecaji

Zagreb se nije razvijao koncentrično oko historijske gradske jezgre²³², jer je konfiguracija tla utjecala na specifični teritorijalni razvoj grada. To je između ostalog dovelo i do ranije pojave procesa urbanizacije u pojedinim dijelovima bliže gradske okolice. Razmještaj gradskih funkcija u toku razvoja grada prilagođavao se određenim prirodnim i prometnim uvjetima u pojedinim dijelovima zagrebačkog prostora, pri čemu su pojedina područja u blizoj okolici imala stanovite prednosti pred preostalim slobodnim površinama unutar gradskih međa. Zbog toga urbanizacija

230 — U aluvijalnoj ravni neposredno uz rijeku Savu padovi zemljišta su minimalni, a varijacije vodostaja rijeke Save znatne; to uvjetuje izvjesnu tehničku problematiku, koja se međutim u skladu sa mogućnostima osiguranja potrebnih investicija postepeno rješava.

231 — Na mreže gradskih instalacija još nisu priključeni svi dijelovi proširenog područja, ali su tokom posljednjih godina u tom pogledu postignuti krupni rezultati. Tako su na pr. u razdoblju od 1957. do 1960. g. glavni vodovi vodovoda i kanalizacije izgrađeni u zapadnom dijelu grada od Kustošije do Stenjeva. Ovi radovi predstavljaju etapu potpunog pokrivanja čitavog gradskog područja osnovnim komunalnim instalacijama. Za Zagreb je karakteristično da razvijanje mreže komunalnih instalacija nije uvijek išlo uporedo sa tempom razvoja grada. Pojedine instalacije su se tek naknadno uvodile u već izgrađene gradske četvrti. Razvodna mreža gorivog plina, iako je gradska plinara stavljena u pogon još polovinom 19. stoljeća, je u tom pogledu najviše zaostajala, te je do danas ostala ograničena gotovo isključivo na jezgru grada. I telefonska mreža čiji razvoj započinje 1887. g. kada su u Zagrebu registrirani prvi telefonski pretplatnici, po svojim kapacitetima ni izdaleka nije dostigla potrebe proširenog grada.

232 — Postoji više generaliziranih klasifikacija po kojima se teritorijalni razvoj gradova može svesti na tri osnovna tipa: 1) koncentrični zonski razvoj, 2) klinasti rast i 3) razvoj grada iz više jezgri. Koncentrični zonski razvoj gradova razrađuje W. Burgess (*«The Growth of the City»*; u: E. Park, W. Burgess i D. McKenzie: *«The City»*, Chicago 1925.) i to na primjeru Chicaga. Ova teorija kod uopćavanja zanemaruje važnost prirodnih faktora, kao i regionalne utjecaje na razvoj grada. *«Klinasti rast grada»* razrađuju R. Hurd (*«Principles of City Land Values»*, New York 1903) i H. Hoyt (*«The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities»*, Washington 1939). Razvoj ove grupe gradova pokazuje tendencije širenja od centralne tačke postanka grada uzduž prometnih pravaca prema povoljnim slobodnim površinama, makar one bile relativno udaljene od centra. Razvoj grada iz više jezgri obrađuju O. Harris i E. Ullman (*«The nature of Cities»*; u: *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 242, 1945. str. 7—17).

dijela zagrebačke okolice započinje prije negoli je čitav prirodni prostor grada Zagreba doživio u urbanističkom pogledu potpunu koheziju. Veće slobodne površine u prigorju Medvednice imaju prednosti u prvom redu za stambene funkcije, ali u tom pogledu njihov prostorni potencijal, s obzirom na današnji broj stanovnika Zagreba, još nije u potpunosti mogao biti iskorišten. Istovremeno za gospodarske djelatnosti postoje veoma povoljne lokacije izvan gradskog područja, te su se pojedini proizvodni pogoni izdvojili iz grada prije negoli je gradski prostor u građevinskom pogledu bio potpuno zasićen. To pokazuje da širenje gradskih funkcija na okolno područje nije apsolutno ovisno o prethodnoj građevinsko-urbanističkoj zasićenosti grada²³³, već i o valorizaciji regionalnog prostornog kompleksa grada u cjelini, kao i o određenoj urbanističkoj politici koja bez obzira na vremenski prioritet pojedinih funkcija nastoji očuvati provođenje principa optimalne namjenske raspodjele gradskog područja.

Prostorna ekspanzija grada ne ovisi isključivo o veličini grada već i o njegovoj društvenoj strukturi.²³⁴ Kompleksni gradski orga-

233 — Na razvoj grada utiču 1) centrifugalni faktori, kao što je npr. privlačnost okolice u odnosu na postojeće uvjete u gradskom centru i 2) centripetalni faktori koji se manifestiraju u težnji za optimalnim prostornim odnosom sa gradskom jezgrom. Analizu faktora koji utiču na prostornu ekspanziju grada razrađuje O. Colby: »Centripetal and Centrifugal Forces in Urban Geography«, u: *Annals of the Association of American Geographers* 23 No 1, 1933. str. 1—20.

234 — Postoji čitav niz metoda klasifikacije gradova obzirom na njihove funkcije. C. Harris i E. Ullman (»The Nature of Cities«) zastupaju slijedeće grupiranje gradova: 1) Gradska središta u kojima postoje javne s'uzbe za pojedine regionalne ojeline, 2) Prometni gradovi, 3) Gradovi za specijaliziranom funkcijom u kojemu po značenju prevladava jedna funkcija, kao na pr. rudarstvo, industrija, rekreacija, prosvjeta ili administracija. U svojoj detaljnijoj klasifikaciji, koju je izveo na osnovu studije oko 1000 gradova u Sjedinjenim državama Amerike C. Harris (»A Functional Classification of Cities in the US«, u: *Geographical Review*, Vol. 33, 1943. str. 66—99) navodi slijedeće grupe gradova: 1) industrijski gradovi; u ovu grupu spadaju gradovi u čijoj ekonomici 60 posto ukupne vrijednosti otpada na industriju, 2) gradovi sa složenom gospodarskom strukturom; u ovoj grupi gradova industrija čini manje od 60 trgovina na veliko manje od 20, a trgovina na malo manje od 50 posto vrijednosti ukupne ekonomike, 3) gradovi — centri trgovine na veliko; to su gradovi u kojima trgovina na veliko učestvuje sa najmanje 20 posto u ukupnoj ekonomici, 4) trgovački gradovi; obuhvaća gradove u kojima na trgovinu otpada najmanje 50 posto ukupne vrijednosti ekonomike, 5) Prometni gradovi; obuhvaća gradove u kojima promet zapošljava najmanje 11 posto od ukupnog broja radnika. Postoje klasifikacije u kojima kao apsolutni kriterij za određivanje karaktera grada služi dominantna funkcija kao na pr. administracija, obrana kultura, proizvodnja, rudarstvo, promet, trgovina i rekreacija (M. Aourousseau: »The Distribution of Population«, u: *Geographical Review*, Vol. 11, 1921. str. 563—593). U suvremenim prilikama koje karakterizira brzi tehnički razvoj i konstantno povećanje životnog standarda veliki gradovi najčešće poprimaju karakter kompleksnih društvenih jedinica u kojima je teže na osnovu gospodarskih ili općedruštvenih obilježja ocjenjivati dominantno značenje isključivo jedne funkcije. Izuzev grupu gradova izrazito industrijskog, rudarskog i prometnog značenja, većina velikih gradova predstavlja svestrano razvijene društvene jedinice u kojima je teže lučiti značenje gospodarskih od općedruštvenih funkcija.

nizmi s razvijenim gospodarskim funkcijama izravno su povezani sa širim okolnim područjima. To nameće potrebu postepenog prilagodavanja zonskog rasporeda gradskih proizvodnih djelatnosti razmještanju sirovinskog i radnog potencijala u širem prostoru.

Kada grad po svojim funkcijama i broju stanovnika preraste svoje prvobitno značenje, prestaju prevladavati faktori koji su diktirali njegovu prvobitnu apsolutnu koheziju, koja se odražavala u koncentraciji gradskih funkcija u jednom suženom teritorijalnom okviru. Usporedo s pojavom nužnosti da se bitno prošire stambene zone, povećava se radijus udaljenosti rubnih stambenih zona od gradskog središta, te se pojavljuju prvi začeci kasnijih gradskih potcentara. Postepeno se razvija sistem odnosa između primarnog i sekundarnih gradskih centara. Razvijanje takve unutrašnje raščlanjenosti gradskog života predstavlja nužnu prelaznu fazu razvoja velikog grada. Redistribucija gradskih službi i grupiranje stanovništva u više jedinica uvjetovani su pretihodnim razvojem mreže instalacija za opskrbu vodom, električkom, te kanalizacione mreže na proširenom gradskom području, što osigurava stanovništvu uobičajene uvjete gradskog života i u prostorima dalje od gradske jezgre, na koju je dulje vremena bio ograničen pojam grada. Takvo strukturalno raščlanjivanje grada inicira razvoj unutarnjeg gradskog prometa. Razvoj unutarnjeg gradskog prometa omogućuje funkcionalnu koheziju strukturalno raščlanjenog grada; stalne gradske prometne veze povezuju pojedine funkcije grada i omogućavaju stalnu intenzivnu cirkulaciju stanovništva u skladu s potrebom odvijanja svih djelatnosti grada i životnim potrebama stanovništva.

Zagreb je imao tramvaj s konjskom vučom od 1891, kada je dostigao dimenzije kod kojih dalje ne može normalno egzistirati gradski organizam oslonjen isključivo na pješačku cirkulaciju. Pošto je 1907. u Zagrebu proradila prva električna centrala, uveden je tramvajski promet e električnim pogonom. Nakon prvoga svjetskog rata mreža gradskog prometa dopunjena je stalnim autobusnim vezama²³⁵. Poslije drugoga svjetskog rata gradske prometne veze Zagreba su se razvile do mjere da potpuno povezuju čitavo prošireno gradsko područje Zagreba u jedinstveni gradski kompleks. Gotovo istovremeno su proširene gradske prometne veze i na vangradsko područje, te je u život grada uključena i čitava neposredna okolica Zagreba. Razvoj gradskog prometa omogućio je povezivanje šireg zagrebačkog prostora u funkcionalno jedinstveni organizam. Unutar njega gradska jezgra prestaje biti izolirana društvena jedinica, jer se dalji razvoj počinje odvijati u uvjetima međuovisnosti gradskog područja i dijelova njegove uže okoline.

235 — Istovremeno se dopunjavala cestovna mreža u čitavom proširenom području Zagreba. Tako je na pr još 1900. g. izgrađena teška planinska cesta do ispod vrha Medvednice.

Osim unutrašnjih faktora, koji su uglavnom proizašli iz prirodnih obilježja zagrebačkog prostora, na razvoj Zagreba utječu i vanjski — regionalni faktori. Regionalni faktori su osnovna pokretna snaga razvoja grada, a interni faktori modificiraju taj razvoj u prostornom i funkcionalnom pogledu²³⁶. U okviru regionalnih utjecaja na razvoj grada, po značenju se bitno razlikuju:

— utjecaji većih prostornih cjelina, iz čije gospodarske strukture i stupnja razvijenosti, kao i koncepcije perspektivnog razvoja, proizlaze funkcije gradskog centra, značenje grada i njegova veličina²³⁷;

— utjecaji uže okolice, o kojoj ovisi stalno ili povremeno dopunjavanje radnog i gospodarskog potencijala grada, u skladu s potrebama koje proizlaze iz širega regionalnog značenja grada.

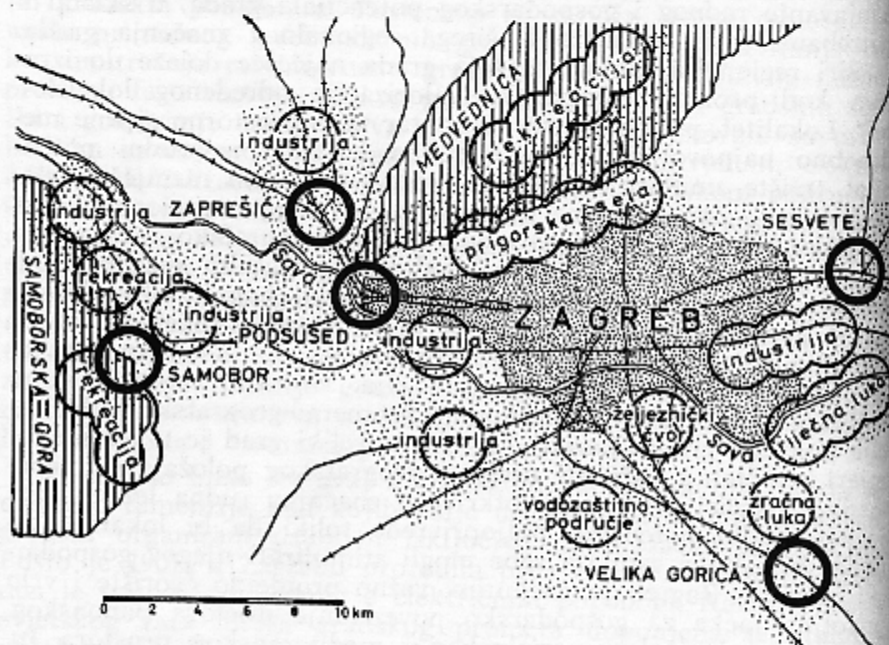
Siri regionalni faktori razvoja grada najčešće dolaze do izražaja kod prometno-geografske valorizacije određenog lokaliteta²³⁸. Lokalitet, prema kojem se unutar veće prostorne cjeline međusobno najpovoljnije odnose rudna ležišta, proizvodni potencijal, tržište, unutarnje prometne veze i prostorni razmještaj stanovništva — ima osnovne preduvjete za razvoj u regionalni centar. Ako takvo prometno-gospodarsko i demografsko težište ima povoljan odnos prema interregionalnim prometnim vezama i određene prednosti u okviru danih političko-geografskih odnosa, on je geografski predodređen da preuzme proširene društvene funkcije. Znan utjecaj na formiranje grada ima gospodarska, te politička tradicija određenog naselja. Međutim i ona je sama najčešće rezultirala iz prethodne prometno-geografske valorizacije položaja grada. Razvoj Zagreba u veliki grad je u određenoj mjeri rezultanta važnosti njegova geografskog položaja. U neposrednoj okolici grada nisu otkrivena značajna rudna ležišta, niti je proizvodni potencijal poljoprivrede toliki da bi lokalni gospodarski faktori sami za sebe mogli stimulirati njegov gospodarski razvitak. Zagreb je, međutim, važno prometno čvorište i vrlo povoljna tačka za gospodarsko povezivanje dijelova panonskog, središnjeg planinskog perialpskog i mediteranskog prostora Jugoslavije. To je bila pokretna snaga njegova razvitka. Okolica grada, čiji su pojedini dijelovi intenzivno naseljeni, bila je dodatni stimulan, što se pozitivno odrazilo u tempu razvitka grada.

236 — Izuzetak predstavljaju gradovi koji imaju sirovinsku bazu za svoje proizvodne djelatnosti unutar samog gradskog područja.

237 — Pojedini autori kod analize gradova daju preveliko značenje »subjektivnim« faktorima, tražeći objašnjenja za navodni nagon ljudi za okupljanje u gradovima. R. Whitbeck i O. Thomas konstatiraju da se »ljudi okupljaju u gradovima uglavnom iz četiri razloga: 1) zaštita (u prošlosti), 2) politika (uprava), 3) zabava i 4) profit (R. Whitbeck i O. Thomas: »The Geographic Factor, Its Role in Life and Civilisation«, New York 1932. str. 153).

238 — O. Blum dijeli snage koje utječu na osnivanje grada na one »ne prometno-tehničke (političke i gospodarske) i »prometno-tehničke« (čvorišne prometne stanice, prometne postaje i tačke nužnog prometnog tranzitiranja). O. Blum: »Verkehrsgeographie«, Berlin 1936. str. 97.

Uža okolica, osim ako ne pruža za to potrebnu sirovinску osnovu, ne može vlastitim snagama inicirati i podržavati razvitak velikoga grada. Osnivanje grada i primarne gradske funkcije najčešće proistječu iz strukture uže okolice, ali dalji razvitak grada i njegovo prošireno društveno značenje rezultanta su utjecaja čitavog niza faktora i kompleksne regionalno-geografske strukture šireg prostora. Zbog toga grad, iako je njegova mikrolokacija odraz prostornih i funkcionalnih odnosa u užem prostoru, nakon prerastanja u kompleksni društveni organizam prestaje biti individualna jedinica povezana isključivo sa svojom najužom okolicom.

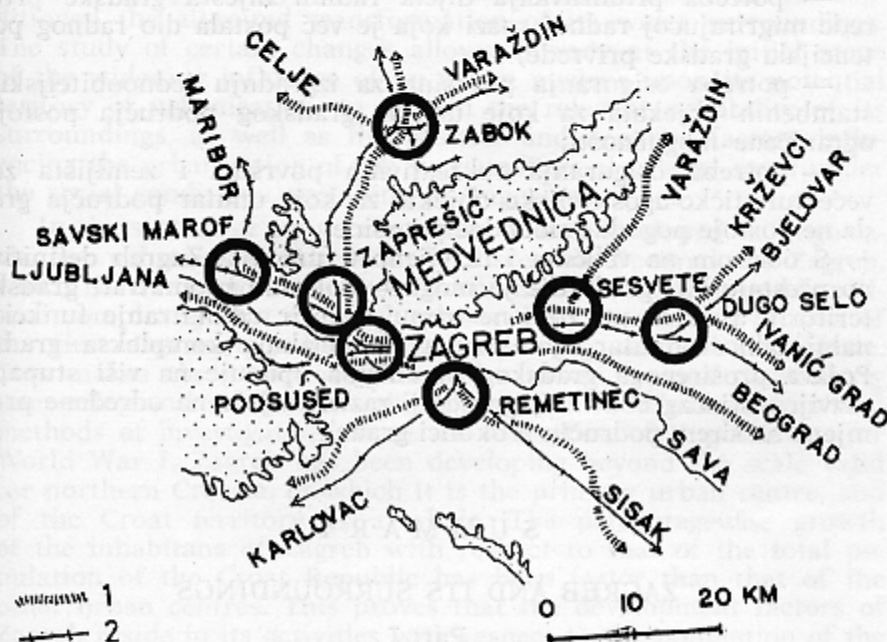
Sl. 13. Prostorni razmještaj lokaliteta koji po svojoj današnjoj i perspektivnoj funkciji utječu na širenje gradskog organizma Zagreba.

Fig. 18. Geographical distribution of localities which in certain way have an influence on the further extension of the urban complex of Zagreb.

U suvremenim uvjetima gospodarskog razvitka i života uopće, na određenom stupnju razvijenosti nužno dolazi do integracije, s time da grad i njegova okolica postaju međusobno povezani kompleks. Grad razvija funkcije koje su rezultanta odgovarajućih impulsa širih regionalnih cjelina ili interregionalnog karaktera. Takvo prošireno značenje grada nužno je praćeno teritorijalnim širenjem pojma grada. Razvijenost funkcija velikoga grada i tempo njegova razvitka onemogućavaju trajniju apsolutnu koncentraciju svih djelatnosti i službi unutar gradskih međa. Razmještanje pojedinih funkcija u neposrednu okolicu grada ne treba

smatrati anomalijom ili rezultantom nemogućnosti da se one zbog prostornih ili stambeno-komunalnih problema razvijaju u gradu. Razvijene funkcije velikoga grada diktiraju stvaranje proširene društvene jedinice. Zbog toga je proces urbanizacije prigradskih područja normalna popratna pojava razvitka velikih gradova s proširenim društvenim značenjem.

Ovisnost grada o razvoju njegove uže okolice (sl. 18) i obratno (sl. 19), uvjetovana je nizom faktora od kojih su najvažniji:

LEGENDA:

1. — cestovni pravci;	1. — roads;
2. — željezničke pruge;	2. — railways;

Sl. 19. Prostorna raščlanjenost zagrebačkog prometnog čvorišta. U distribuciji prometnih tokova kroz zagrebački prometni čvor direktno učestvuju sekundarna prometna čvorišta: Sestvete, Dugo Selo, Remetinec, Podsused i Zaprešić. Ista se konstatacija u značajnoj mjeri odnosi i na Zabok, a djelomično i na Savski Marof. Složena struktura zagrebačkog prometnog čvora direktno se odrazila na razmještaj industrijske privrede u širem prostornom kompleksu Zagreba.

Fig. 19. The dispersal of the communication centre of Zagreb.

In the distribution of the traffic flows through the communication centre of Zagreb, direct shares fall to the secondary communication centres of Sestvete, Dugo Selo, Remetinec, Podsused and Zaprešić. The same refers to a considerable degree to Zabok and partly to Novi Marof. The complex structure of the communication centre of Zagreb has directly influenced the dispersal of industrial plants over a wider area round Zagreb.

— prostorne potrebe, s obzirom da je nemoguće odnosno nepoželjno da se vrši dalja infiltracija pojedinih funkcija u gusto izgrađenu proširenu gradsku jezgru;

— potreba izdvajanja pojedinih već postojećih djelatnosti i službi izvan užega gradskog područja;

— potreba osiguranja potrebnog prostora za prometna čvorišta i instalacije za koje unutar gradskog područja ne mogu biti osigurane odgovarajuće slobodne površine;

— potreba približavanja dijela radnih mjesta gradske privrede migrirajućoj radnoj snazi koja je već postala dio radnog potencijala gradske privrede;

— potreba osiguranja površina za izgradnju jednoobiteljskih stambenih objekata za koje unutar gradskog područja postoje ograničene mogućnosti;

— potreba osiguranja rekreativnih površina i zemljišta za veće turističko-ugostiteljske objekte za koje unutar područja grada ne postoje pogodne slobodne površine.

S obzirom na veličinu i razvijenost funkcija, Zagreb definitivno prestaje biti grad gdje je moguće izolirano promatrati gradski teritorij, a da se pri tom ne uzmu u obzir razmatranje funkcionalni odnosi unutar cjelokupnog regionalnog kompleksa grada. Pojava proširenoga gradskog organizma upućuje na viši stupanj razvijenosti Zagreba²³⁹. Njegov dalji razvoj utječe na određene promjene na širem području u okolici grada.

S U M M A R Y

ZAGREB AND ITS SURROUNDINGS

Part I

by

S. Žuljić

During only a few past decades Zagreb has grown into an important industrial centre and a large town. Together with it, its surro-

239 — G. Taylor (Address to the Association of Geographers, New York 1941.) je obzirom na evoluciju gradova predlagao slijedeću shematiziranu klasifikaciju — »1) sub-infantil stage, 2) infantil settlement, 3) juvenil stage, 4) adolescent stage, 5) mature city, 6) late mature stage, 7) senile«. Govoreći o pojedinim kategorijama gradova G. Taylor objašnjava da »mature city« karakterizira izdvajanje industrijskih od stambenih zona i raščlanjivanje stambenog dijela grada na različite zone obzirom na gustoću naseljenosti. Kao karakterizira izdvajanje industrijskih od stambenih zona i raščlanjivanje stambenog urbanističkog planiranja i sl. Ova se klasifikacija obzirom da je izvedena pretežno iz poznavanja američkih prilika, ne može primjeniti na evropske gradove, ali ukazuje na osnovne metodološke principe klasifikacije gradova obzirom na stupanj njihove razvijenosti.

undings have undergone enormous changes. These are manifest in migration and in the process of urbanization, as well as in the distribution of the activities of a developed urban organism over a wider territory including also parts of its surroundings. The leading urban centre of Croatia had grown into a large town when the national territory was still at a very low degree of urbanization, and this circumstance has heightened the significance of Zagreb for the development of northern Croatia. Zagreb has become the nucleus spreading the process of urbanization which has conditioned the all-round transformation of its wider surroundings. The study of certain changes allows, already at the initial stage of the widening influence of an urban nucleus upon its potential territory of urbanization, to discern the relevant suitability of its surroundings, as well as the positive and negative factors influencing the urbanization of the surroundings of a large town under the social conditions prevailing in Yugoslavia.

In the system of urban centres as it has developed in Yugoslavia, two substantial centres can be discerned, Beograd and Zagreb, which have reached a degree of economic development and functional complexity that definitely classifies them as regional centres of the first degree, to which the surrounding territories gravitate. This makes the study of their wider urban regions particularly interesting and suitable for the application of urbanogeographical methods of investigation. Since the formation of Yugoslavia after World War I, Zagreb has been developing beyond the scale valid for northern Croatia, of which it is the primary urban centre, and of the Croat territory as a whole. The percentage-wise growth of the inhabitants of Zagreb with respect to that of the total population of the Croat Republic has been faster than that of the other urban centres. This proves that the development factors of Zagreb reside in its activities with respect to the population of the country as a whole, where Zagreb occupies a special position and plays a special role.

Zagreb has developed in the marginal territory of the Pannonian Plain. The historical events in this plain have left their imprints upon the position, development and present significance of all the principal, urban centres of this territory. The political unity, and division as well, of the Pannonian territory during various periods only modified the importance of its urban centres, the geographical locations of which had been conditioned by natural elements, be they either topographical suitability or spatial relationships of smaller regional units towards the wider complex of the Pannonian Plain as a whole. Decisive for Zagreb is its position in the transitional territory where the Pannonian characteristics pass into the peripannonian, and where the connection with the Mediterranean is most favourable.

Local natural conditions have favoured the growth of Zagreb. This refers both to suitable building conditions and to the possi-

bility to receive a numerous population, as well as to the general conditions for the spread of an urban complex grown out of a small medieval nucleus. During none of its periods of development has Zagreb been limited by lack of areas necessary for its growth. The urbanization of the greater part of its area between Medvednica and the Sava plain has made Zagreb into a complex physiogeographical and functional urban unit. After World War II, the development of Zagreb has not been characterized by a limited concentric expansion, as it was the case during former periods, but by a simultaneous transformation of a considerably wider territory. After the natural obstacles had been overcome and the communications with the wider region around it established, Zagreb ceased to be an isolated urban organism and has been developing together with its wider surroundings, where economic and other activities of the town have been evenly distributed.

The numerical comparison of the inhabitants of Zagreb during various periods reveals that during the last 100 years its growth has been very swift. The periods marking the numerical doubling of the inhabitants of Zagreb since the second half of the 19th century have been very short. Thus Zagreb numbered 16,657 inhabitants in 1857, 37,529 in 1900, 108,674 in 1921, 279,623 in 1948, and 457,499 in 1960. It is characteristic of Zagreb that for a long time the tendency prevailed to concentrate its inhabitants in the urban nucleus. This tendency only began to weaken after 1948, when a more even distribution of the increase covered the widened urban area. All the time till 1885 the density of the population of the urban area was below 1,000, and till 1925 below 2,000 inhabitants per square kilometre. It reached its peak in 1948 (3,750 inhabitants per square kilometre) and has slowly decreased since as a result of quicker urbanization of the immediate neighbourhood of the urban nucleus.

The quick development of Zagreb, during which the factor of immigration — predominantly from underdeveloped regions with specific customs and habits, and limited resources — had a decisive influence, is manifest in the unequal structure of the town in its urbanistic aspect. Before the Second World War the differences between «the Lower City» and the various parts of the then urban periphery were very marked. For a short time after that war the tendency to concentrate the inhabitants in the narrower urban centre continued and in 1953 produced the maximal density in the Borough of the Lower City of 27,561 inhabitants per square kilometre. The quick development of the urban transport facilities after the war eased the pressure upon the crowded narrower urban nucleus, and a certain deconcentration of the urban population into the widened urban area began. Since 1950 the impulses from the surroundings of the town upon its development have no longer been exclusively directed towards the narrower urban nucleus

but have been spreading over the entire territorial complex of the town.

By its size and economical strength, as well as by its regional activities, Zagreb is a developed urban organism. Its growing influence within the Yugoslav state as a whole stems from the complex development of its activities.

— Its economic activity sigles Zagreb out as the most important economic centre of the country.

— Its other activities and the connections developed by them with part of the national territory prove that the importance of Zagreb depases the boundaries that could be defined by simply delimiting the functional regions. Zagreb stands out among the basic categories of regional centres, and plays the role of a social centre of general Yugoslav significance.

— The parallel development of the widened social activities of Zagreb rests primarily upon its geographical position and upon its economic and cultural traditions.

The widened activities of Zagreb as a multifunctional town have led to a close interdependence between it and its surroundings, and these have supported the quick development of its economic potential while its present importance imposes the mutual connection. For this reason the conclusion regarding the widened social importance of Zagreb increasingly refers to the expanded complex of Zagreb, which includes the immediate surroundings as well.

The stages of the territorial development of Zagreb have been determined by the conditions prevailing in the various parts of the town, and by its size, which dictated its territorial expansion, as well as by its economic strength necessary to overcome the huge obstacles that impaired the territorial growth of Zagreb in various directions. All up to 1880 Zagreb was a small town within the available area. The saturation of the flat land immediately below the foot hills by the end of the 19th century required the expansion of Zagreb into the lower alluvial plain of the Sava river. The influx of immigrants after the First World War was in disproportion with the available housing as well as with the economic possibilities for intensified housing construction, and at that time Zagreb therefore went through the most serious crisis in its urban development. The most favourably situated areas that, because of the preceding gradual evolution, should have been included in the widened urban nucleus of Zagreb, were under abnormal conditions, covered by periheral housing constructions, which mostly had a provisional character.

The specific conditions under which Zagreb developed between the two world wars are characterized by a sharp difference between its economic prosperity and its housing and public-service developments. The belated recognition of part of the alluvial plain as an integral element of the housing area of Zagreb produced great problems in the territorial expansion of the town. After World War

If the conditions changed greatly when the conviction was definitely reached that Zagreb had to be territorially enlarged. During the postwar period the stage of development where the inclusion of rural settlements into the urban area became a necessity. The nearer surrounding villages are undergoing great structural changes which make them an integral part of the expanded urban organism. It is generally characteristic of Zagreb during the last 5 decades that it has not developed by replacing its old buildings of the urban centre with new ones but that each single stage of the urban development has been directed towards new areas which were suitable under the prevailing economical conditions.

During its development the distribution of the urban activities of Zagreb has adapted itself to definite natural and transport conditions in the various parts of the region where the areas of the nearer surroundings had enjoyed certain advantages over the remaining underdeveloped parts within the urban boundaries. For this reason the urbanization of the surroundings of the town began before all the natural area of the town had reached complete urban cohesion. Larger free areas in the foot hills of Medvednica are preferred mainly for residential constructions but it has not been possible to make use of their potential with respect to the present number of the inhabitants of Zagreb. At the same time very suitable sites for industrial development exist outside the urban district and a number of industrial plants left the town before the urban area had been completely saturated with industrial constructions. The example of Zagreb shows that the expansion of the urban activities over the surrounding territory is not absolutely dependent upon the complete saturation of the town with building constructions but upon the value of the regional territorial complex of the town as a whole. At a definite stage of development the modern conditions of economic development and life in general lead to the integration of the town and its surroundings, making of them a mutually connected complex.